ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Κειμενα ~ Πηγες της Επικουρειας Φιλοσοφιας και Τεχνης του Ζην

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ

Εισαγωγή: D.S. Hutchinson
Επιμέλεια: Γ. Αβραμίδης

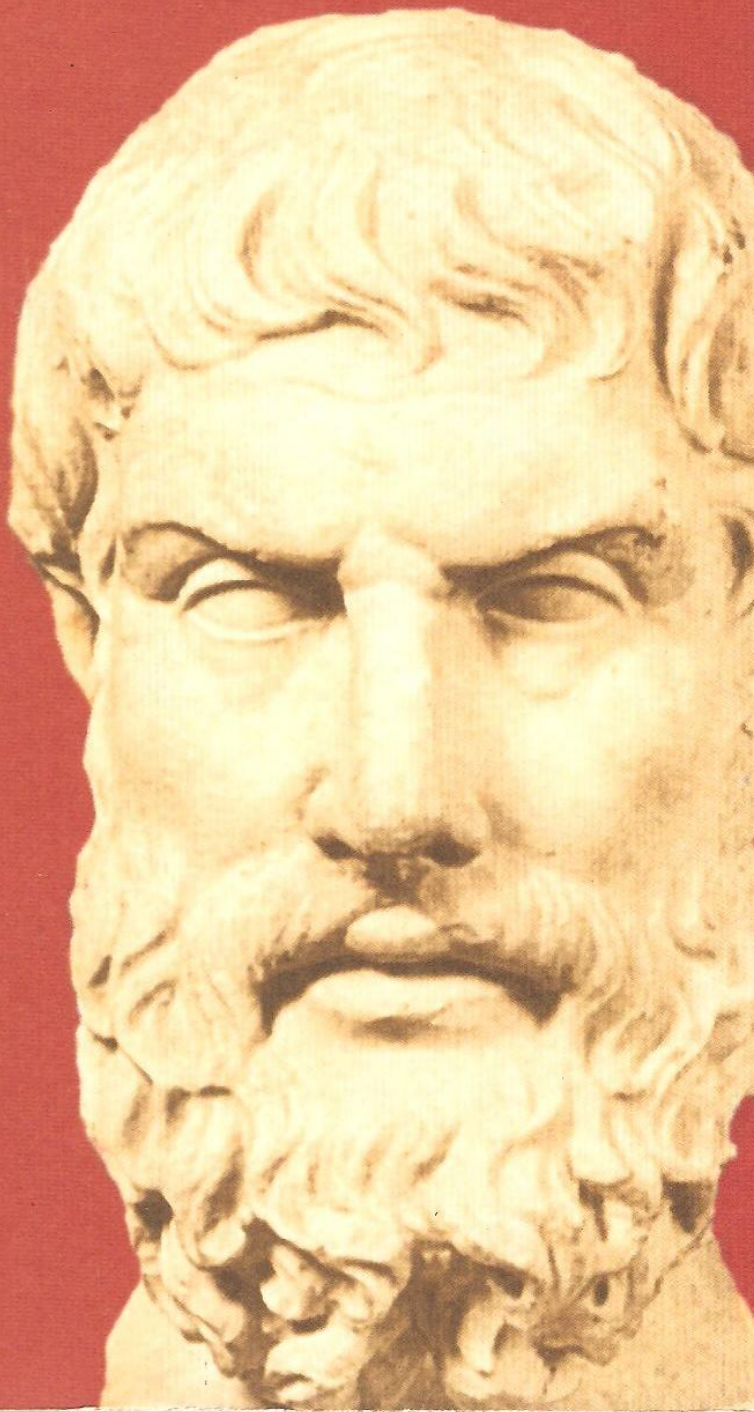

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ

ΕΡΜΑΡΧΟΣ

ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΟΙΝΟΑΝΔΕΑΣ

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ

ΜΗΤΡΟΔΩΡΟΣ κ.α.

ΘΥΡΑΘΕΝ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Αναγνωστικο της Επικουρειας Φιλοσοφιας και Τεχνης του Ζην

«Η σοφία δεν έχει προχωρήσει ούτε ένα βήμα μετά
τον Επίκουρο, και συχνά βρίσκεται χιλιάδες βήματα πίσω του.»
Φρειδερίκος Νίτσε

«Die Weisheit ist keinen Schritt über Epikur hinausgekommen
und oftmals viele tausend Schritt hinter ihn zurück.»
Friedrich Nietzsche

ΣΕΙΡΑ *ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑ*

© 2000 Εκδόσεις Θύραθεν
Βασ. Ηρακλείου 40 - Θεσσαλονίκη 54623
τηλ. (031) 241917 - 244609

ISBN 960 - 8097 - 01 - 0

Το βιβλίο επιμελήθηκε ο Γ. Αβραμίδης.
Η τυπογραφική διόρθωση έγινε από την Κατερίνα Κασύκη.

Η σειρά *ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑ* των εκδόσεων Θύραθεν συνεχίζεται με την έκδοση άγνωστων έργων επικούρειων της αρχαιότητας και σύγχρονων μελετών.

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥ ΖΗΝ - ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΗΓΩΝ

* * *

Εισαγωγή
D.S. Hutchinson

Επιμέλεια - Μετάφραση
Γιάννης Αβραμίδης

Μετάφραση λατινικών
Πέτρος Οικονόμου

ΘΥΡΑΘΕΝ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Εισαγωγικό σημείωμα 9
Πρόλογος 11
Λουκρήτιος: Ύμνος στον Επίκουρο 27
Η ΓΝΩΣΗ 31
Φιλοσοφία και καθημερινή ζωή 33
Επιστήμη και σοφία 37
Ο ρόλος της επιστήμης 41
Μια βασική προϋπόθεση 43
Η αλήθεια των αισθήσεων 45
Επιστημονική μεθοδολογία 55
Κανονική και διαλεκτική 57
...εν κατακλείδι 63
Η επικούρεια κοσμοαντίληψη 65
Η γλώσσα 69
Λέξεις και έννοιες 75
Σημειώσεις - παραπομπές 82
ΦΥΣΙΚΗ 89
Εισαγωγικά 90
Αντί προλόγου 93
Αρχές της φυσικής 95
Πάντα η ίδια ποσότητα ύλης 97
Θεία πρόνοια ή φυσικοί νόμοι 99
Το δημιούργημα γεννά τη χρήση 101
Κατά των φυσικών φιλοσόφων 101
Η βασική διαίρεση 105
Τα άτομα 109
Η κίνηση των ατόμων 115
Η παρέκκλιση των ατόμων. Η σημασία της για το σχηματισμό της ύλης 121
Άπειροι κόσμοι μέσα στο άπειρο σύμπαν 125

Ο σχηματισμός των κόσμων 129
Εμφάνιση της ζωής και επιβίωση των πιο επιτηδείων ειδών 131
Ο κόσμος είναι φθαρτός 133
Η φύση της ψυχής 135
Οπτική αντίληψη και φαντασία 145
Ο ανύπαρκτος χρόνος 155
Σημειώσεις - παραπομπές 156
ΗΘΙΚΗ 165
Εγκώμιο του Επίκουρου 167
Η διδασκαλία του Επίκουρου 171
Επικούρειος «αναχωρητισμός» 175
Η ευτυχία και η επιθυμία. Η ηδονή σκοπός της δράσης 179
Η φρόνηση 183
Μια εικόνα της σοφίας 189
Αυτάρκεια και ελευθερία 193
Ανθρώπινες επιθυμίες και φυσική αισιοδοξία 201
Ο πόνος 207
Περί ηδονής 209
Οι αισθησιακές ηδονές 215
Κοινωνία. Η αδικία και το δίκαιο 219
Ιστορικός πεσιμισμός 233
Η φιλία 235
Ο σοφός μέσα στην κοινωνία 239
Θεός και θρησκεία 245
Ο θάνατος 255
Σημειώσεις - παραπομπές 264
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: Αρετές και ηδονή 269
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: Περί θρησκείας 277
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟΥ 279
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 311

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΔΥΟ ΤΡΟΠΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ των κειμένων της επικούρειας φιλοσοφίας. Ο πιο συνηθισμένος είναι η φιλολογική ή ενημερωτικού χαρακτήρα ανάγνωση, η περίπου αδιάφορη, εξ αποστάσεως - ακόμα και αφ' υψηλού - αποτίμησή τους ως κειμένων που αξίζουν το συγκαταβατικό ενδιαφέρον μας, μιας και υπήρξαν πρωτοποριακά για την εποχή τους και ακρογωνιαίοι λίθοι αυτού που ονομάστηκε «Ελληνικό πνεύμα»· απευθύνονταν, ωστόσο, σε άλλους ανθρώπους άλλων, μακρινών εποχών, γραμμένα από αρχαίους που αγνοούσαν σημαντικές επιστημονικές αλήθειες που κατέχουμε σήμερα.

Και στους αντίποδες, η προσέγγιση του αναγνώστη που, έστω και αόριστα, έχει επίγνωση του ότι ο Επίκουρος είναι ολοζώντανη δύναμη ικανή να του αλλάξει τη ζωή, παρέχοντάς του τα εφόδια να κερδίσει την ευτυχία. Ότι στο παρελθόν, σε συνθήκες ελεύθερης διακίνησης των ιδεών, ο επικουρισμός πράγματι έφτασε σε αυτό το επίτευγμα, εμπνέοντας εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους. Του αναγνώστη που γνωρίζει ότι η επικούρεια φιλοσοφία απευθύνεται σε ανθρώπους που τα μάτια τους αντέχουν στο φως και το προτιμούν από το μισοσκόταδο των ανατολικών θρησκειών. Ότι τα «Επικούρεια» επιδέχονται μα και απαιτούν μιαν ανάγνωση διαφορετική από εκείνη των «Μικρών Φυσικών» του Αριστοτέλη ή του πλατωνικού «Τίμαιου»... Ανάγνωση γόνιμη, που θα ωθεί σε μια διαπάλη ιδεών και στη διαρκή αντιπαραβολή των προσωπικών επιλογών του αναγνώστη με τις θέσεις του Επίκουρου.

Ευελπιστώ ότι το ανά χείρας βιβλίο υπηρετεί τη δεύτερη εκδοχή.

Η έκδοση ετούτη είναι εμπνευσμένη από μια προπολεμική εργασία του Γάλλου μαρξιστή φιλοσόφου Πωλ Νιζάν, στην οποία για πρώτη φορά ταξινομούνταν θεματικά τα κείμενα του Επίκουρου και του Λουκρήτιου. Τίτλος της ήταν, «Δημόκριτος, Επίκουρος, Λουκρήτιος, οι υλιστές της αρχαιότητας». Η ανάγκη μιας όσο το δυνατό πληρέστερα υπομνηματισμένης έκδοσης των «Επικούρειων» υπό τη μορφή αυτή, για το ειδικευμένο αγγλόφωνο κοινό έχει καλυφθεί από την εξαίρετη εργασία των A.A. Long και D.N. Sedley, «The Hellenistic philosophers, Translations of the principal sources with philosophical commentary»

(Cambridge University Press, 1987). Η παρούσα έκδοση χρωστά πολλά στην εργασία αυτή, όπως και σε άλλες σοβαρές μελέτες του επικουρισμού, ανάμεσα στις οποίες ξεχώρισα το βιβλίο του καθηγητού J.M. Rist, «Epicurus, an introduction», (Cambridge University Press, 1972).

Απέφυγα να παραφορτώσω με παραπομπές και υπομνηματισμούς τα σχόλια στο τέλος της κάθε ενότητας και προσπάθησα να μην κουράσω τον αναγνώστη με υπερβολικές λεπτολογίες ή ανούσιους πλατειασμούς· προσπάθησα να διατηρήσω τον επεξηγηματικό/πραγματολογικό τους χαρακτήρα, αποφεύγοντας να διατυπώνω σκέψεις και ερμηνείες προσωπικές. Κάποια ειδικότερα θέματα που η μελέτη τους προϋποθέτει ιδιαίτερα έντονο ενδιαφέρον από πλευράς του αναγνώστη και μεγαλύτερη εμβάθυνση στην επικούρεια φυσική, δεν τα ανέπτυξα για λόγους οικονομίας. Άλλοτε πάλι, είχα την αίσθηση ότι το περιεχόμενο των ίδιων των αρχαίων κειμένων είναι υπεραρκετό· κι άλλοτε ότι η αποσπασματική τους μορφή ή ο επιγραμματικός τους χαρακτήρας είναι πρόκληση για δημιουργική ανάγνωση και περαιτέρω προβληματισμό.

Θεωρώ πάντως την έκδοση ετούτη ως ένα είδος «μεγάλης εισαγωγής» στον επικουρισμό: εξακολουθεί να υπάρχει η ανάγκη μιας ελληνικής έκδοσης, πολύτομης ίσως, που θα περιλαμβάνει *όλα* τα σωζόμενα κείμενα όλων των επικούρειων, κατά το δυνατόν εξαντλητικής όσον αφορά στον συστηματικό υπομνηματισμό τους.

Θέλω να ευχαριστήσω τις εκδόσεις Hackett, που παραχώρησαν την άδεια έκδοσης του εξαιρετικού προλόγου του D.S. Hunchinson, και τον Αμερικανό επικούρειο φιλόσοφο Vincent Cook για την ευγενική του προσφορά της «Ιστορίας του επικουρισμού».

Γιάννης Αβραμίδης

Προλογος

Θέλεις να 'σαι ευτυχισμένος; Φυσικά και θέλεις!
Τότε, τι σ' εμποδίζει; Η ευτυχία σου εξαρτάται από σένα ολοκληρωτικά! Να τι μας έχει αποκαλύψει η θεϊκή σοφία ενός ανθρώπου που πέρασε τη γαλήνια ζωή του ανάμεσά μας, και με το προσωπικό του παράδειγμα και τη διδασκαλία του, μας έδειξε το μονοπάτι για τη λύτρωση από τη δυστυχία.
Τον λέγαν Επίκουρο.

Τετοια λογια θα ακουγε κανεις από το στόμα ενός επικούρειου, στην αγορά οποιασδήποτε πόλης της αρχαιότητας. Αν θυμίζουν θρησκευτικό κήρυγμα, αυτό δεν είναι τυχαίο. Τον Επίκουρο οι οπαδοί του τον τιμούσαν σαν θεϊκή ύπαρξη: έναν Σοφό που είχε την απάντηση για κάθε σημαντικό ζήτημα της ζωής. Αυτό που προσέλκυε τους οπαδούς ήταν η προοπτική της προσωπικής τους ευτυχίας, που για την επίτευξή της ο Επίκουρος πρόσφερε ξεκάθαρες φιλοσοφικές συμβουλές.

Το βασικό εμπόδιο στην ευτυχία, λέει ο Επίκουρος, είναι η ανησυχία. Όσο πλούσιος και διάσημος και να είσαι, δεν θα 'σαι ευτυχισμένος αν δεν πάψεις να επιθυμείς περισσότερα πλούτη και φήμη. Όσο καλή και να είναι η υγεία σου, δεν θα *είσαι ευτυχισμένος αν σε κατατρέχει ο φόβος της αρρώστιας* και των γηρατειών. Δεν μπορείς να ευτυχήσεις σε τούτη τη ζωή αν ανησυχείς για την επόμενη ζωή. Δεν μπορείς να είσαι ευτυχισμένος αν πιστεύεις ότι θα σε κατατρέξει και θα σε τιμωρήσει κάποια ισχυρή θεϊκή δύναμη. Όμως *μπορείς* να είσαι ευτυχισμένος αν δεχτείς τις τέσσερις βασικές αλήθειες του επικουρισμού: *δεν μας απειλεί καμιά θεϊκή δύναμη· δεν υπάρχει μετά θάνατο ζωή· εύκολα αποκτιέται ό,τι πραγματικά χρειαζόμαστε· ό,τι μας κάνει να υποφέρουμε εύκολα μπορούμε να το υπομείνουμε.* Αυτή είναι η λεγόμενη *τετραφάρμακος:* η επικούρεια συνταγή ενάντια στην επιδημική ασθένεια που ονομάζεται ανθρώπινο άγχος. Όπως είπε και ένας μεταγενέστερος επικούρειος,[1] «Μη φοβάσαι το θεό, μη σε στεναχωρεί ο θάνατος, το καλό εύκολα μπορείς να το κερδίσεις, το φοβερό εύκολα μπορείς να το αντέξεις».

«Το καλό εύκολα μπορείς να το κερδίσεις». Χρειαζόμαστε τροφή, νερό, προστασία από τα στοιχεία της φύσης και ασφάλεια από εχθρικά ζώα και ανθρώπους. Όλα τούτα είναι διαθέσιμα και μπορείς να τ' αποκτήσεις με μικρή προσπάθεια ή λίγα λεφτά. Δεν έχουμε ανάγκη από χαβιάρι, σαμπάνιες, παλάτια και σωματοφύλακες, από πράγματα ακριβά που δύσκο-

1. Ο Φιλόδημος από τα Γάδαρα, σε ένα έργο του με άγνωστο τίτλο, αποσπάσματα του οποίου σώζονται στον πάπυρο του Ηρακλείου (Herculaneum) 1005, στήλη IV, στιχ. 10-14.

λα αποκτώνται και δύσκολα διατηρούνται. Οι άνθρωποι που επιθυμούν περισσότερα απ' ό,τι πραγματικά χρειάζονται, κάνουν ένα θεμελιώδες λάθος που μειώνει τις πιθανότητες να αισθανθούν ικανοποιημένοι από τη ζωή· ένα λάθος που προκαλεί περιττές στενοχώριες. Ενώ τα σώματά μας χρειάζονται τροφή, νερό, προστασία και ασφάλεια, το μόνο που χρειάζονται οι ψυχές είναι η σιγουριά ότι το σώμα θα έχει αυτά που χρειάζεται. Αν το σώμα μου είναι ικανοποιημένο κι η ψυχή μου νιώθει σιγουριά, τότε θα είμαι ευδιάθετος κι η ευδιαθεσία μου αυτή είναι το κλειδί για την ευτυχία. Εφ' όσον είμαστε ευδιάθετοι, λίγα χρειάζονται ώστε να διατηρήσουμε την ευτυχία· χωρίς όμως την ευδιαθεσία, δεν μπορούμε πραγματικά να απολαύσουμε τις λεγόμενες «χαρές» της ζωής. Το να 'ναι κανείς ευδιάθετος είναι μια κατάσταση γεμάτη ηδονή - μάλιστα, ο Επίκουρος την ονομάζει «όριο της ηδονής» - κι είναι μια φυσική κατάσταση· αν όμως υποφέρουμε από άγχος και στενοχώρια, τότε χρειαζόμαστε εξάσκηση ώστε να επιτυγχάνουμε και να διατηρούμε την κατάσταση αυτή. Οι κανόνες της επικούρειας φιλοσοφίας επιτρέπουν στους οπαδούς της να αναγνωρίσουν πόσο λίγα είναι αυτά που χρειάζονται πραγματικά, να απολαμβάνουν την κατοχή τους και να απολαμβάνουν τη βεβαιότητα ότι θα εξακολουθήσουν να τα κατέχουν. Κι από την άλλη, δεν υπάρχει λόγος να μην απολαμβάνει κανείς περιστασιακές πολυτέλειες, αν συμβαίνει να είναι διαθέσιμες χωρίς δυσκολία. Η πολυτέλεια δεν είναι κακό πράγμα από μόνη της· όμως, ως και η παραμικρή εξάρτηση από πολυτέλειες είναι επιβλαβής για την ευτυχία, όπως επιβλαβής είναι κάθε επιθυμία για μη αναγκαία πράγματα.

«Το φοβερό εύκολα μπορείς να το αντέξεις». Χωρίς αμφιβολία, η αρρώστια κι ο πόνος είναι δυσάρεστα, όμως είμαστε από τη φύση μας έτσι φτιαγμένοι ώστε να μη χρειάζεται να υποφέρουμε πάρα πολύ απ' αυτά. Η αρρώστια είτε είναι σύντομη είτε χρονίζει, και είτε είναι ήπιας μορφής είτε οξεία· όμως ταλαιπωρία έντονη που να διαρκεί πολύ δεν είναι κάτι το συνηθισμένο· είναι ανώφελο λοιπόν να μας σκοτίζει η έγνοια για πόνους και ταλαιπωρίες που μας περιμένουν. Ομολογουμένως, η διδαχή ετούτη είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτή, ιδιαίτερα από νέους ανθρώπους· καθώς όμως οι άνθρωποι γερνούν και αποκτούν εμπειρία στο να υπομένουν τους πόνους, αναγνωρίζουν την αλήθεια της ολοένα και περισσότερο, όπως ο Ρωμαίος φιλόσοφος Σενέκας,[2] που η υγεία του κάθε άλλο παρά καλή ήταν. Ο ίδιος ο Επίκουρος πέθανε ύστερα από βασανιστικούς πόνους δύο εβδομάδων, από πέτρα στα νεφρά που του προκάλεσε επίσχεση ούρων· όμως ισχυρίστηκε ότι ο θάνατος τον εύρισκε ευδιάθετο, επειδή τις ώρες εκείνες διατηρούσε στο νου ζωντανή τη μνήμη των φίλων του, των ευχάριστων στιγμών και των συζητήσεων που είχαν κάνει μαζί. Το ψυχικό μαρτύριο, αντίθετα από το σωματικό, είναι φρικτό να το υπομένει κανείς· όμως άπαξ και συλλάβεις την επικούρεια φιλοσοφία, δεν θα χρειαστεί πια να το αντιμετωπίσεις. Μάθε τα όρια των αναγκών σου, αναγνώρισε τα όρια των δεινών που είναι πιθανό να υποφέρει το σώμα σου, και απόλαυσε τη σιγουριά ότι η ζωή σου θα είναι εξαιρετικά ηδονική αν δεν τη δηλητηριάζεις με άγχη και επιθυμίες.

2. Σενέκα επιστολές προς Λουκίλιο (LXXVIII. 7-10).

«Μη σε στενοχωρεί ο θάνατος». Όσο είσαι ζωντανός, δεν έχεις σχέση μ' αυτόν· μα κι όταν πεθάνεις, πάλι δεν έχεις να κάνεις μ' αυτόν, διότι τότε δεν θα 'χεις να κάνεις με τίποτα. «Ένα τίποτα είναι για μας ο θάνατος», λέει ο Επίκουρος, γιατί «όταν υπάρχουμε εμείς, ο θάνατος είναι απών, και όταν ο θάνατος είναι παρών, δεν υπάρχουμε εμείς».[3] Ο θάνατος είναι πάντοτε άσχετος μ' εμάς, αν και προκαλεί μεγάλη στενοχώρια σε πολλούς ανθρώπους για μεγάλο διάστημα της ζωής τους. Η έγνοια του θανάτου καλύπτει σαν πέπλο την εμπειρία της ζωής, είτε γιατί οι άνθρωποι προσβλέπουν σε μετά θάνατο ζωή και τρομοκρατούνται και εξευτελίζονται προκειμένου να κερδίσουν την εύνοια του Θεού, που θα μπορούσε κάλλιστα να τους τιμωρήσει για τις κακές τους πράξεις· είτε γιατί λυπούνται και τρομάζουν με την ιδέα ότι *δεν* θα υπάρχουν μετά το θάνατό τους. Όμως δεν υπάρχουν θεοί που να μας απειλούν, μα ακόμα και να υπήρχαν, εμείς δεν θα είμασταν παρόντες για να μας τιμωρήσουν. Η ψυχή μας είναι ένα λεπτό πράγμα που διαλύεται όταν πεθαίνουμε· μα ακόμα κι αν το υλικό της ήταν τέτοιο που να επιβιώνει άθικτο, αυτό για μας πάλι δεν θα σήμαινε τίποτα, γιατί ό,τι έχει σημασία είναι η συνέχεια του βιώματος, η οποία όμως διαρρηγνύεται με τον χωρισμό της ψυχής από το σώμα. Είναι παράλογο να φοβάσαι την μη ύπαρξή σου, τη στιγμή που ήδη ξέρεις πώς είναι το να μην υπάρχεις· σκέψου την εποχή που δεν είχες ακόμα γεννηθεί: ήταν τόσο απαράδεκτη η ανυπαρξία σου; Είναι μεγάλο μπέρδεμα το να στενοχωριέσαι για τη θνητότητά σου, κι είναι

3. Επίκουρου επιστολή προς Μενοικέα 125. Βλ. σελ. 255.

αχαριστία το να αγανακτάς με τους περιορισμούς της ζωής, σαν άπληστος συνδαιτυμόνας που έχει την απαίτηση να του σερβίρουν πιάτα επ' αόριστον και αρνείται να σηκωθεί από το τραπέζι.

«Μη φοβάσαι το θεό». Οι θεοί είναι μακάριοι και αθάνατοι, ακριβώς όπως υποδηλώνεται από την ίδια την έννοια του «θεού». Όμως σύμφωνα με τον Επίκουρο, οι περισσότεροι άνθρωποι βρίσκονται σε κατάσταση σύγχυσης σε ό,τι έχει να κάνει με τους θεούς, πιστεύοντας πως οι θεοί ενδιαφέρονται πολύ για τις ανθρώπινες ενέργειες και καταβάλλουν μεγάλες προσπάθειες να ευνοήσουν τους πιστούς και να τιμωρήσουν τους θνητούς εχθρούς τους. Όχι· δεν συμβιβάζεται με την έννοια του Θείου η πίστη ότι οι θεοί καταβάλλουν προσπάθειες ή ότι έχουν έγνοιες. Η πιο ορθή αλλά και πιο ευχάριστη αντίληψη για τους θεούς είναι το να θεωρείς, όπως συχνά θεωρούσαν οι Έλληνες, ότι οι θεοί ζουν μακάριοι, απαλλαγμένοι από κάθε έγνοια, χωρίς ανάγκες, άτρωτοι, και ότι γενικά η ζωή τους είναι αξιοζήλευτη. Μια τέτοια σύλληψη μετατρέπει τους θεούς σε υποδείγματα προς μίμηση· μέσα στα όρια που επιβάλλει η ανθρώπινη φύση, οι επικούρειοι αμιλλώνται την ευτυχία των θεών. «Ο Επίκουρος είπε ότι ήταν έτοιμος να παραβγεί με τον Δία σε ευτυχία, αρκεί να μην του έλειπε το κριθαρόψωμο και το νερό.»[4]

Αν ωστόσο οι θεοί είναι τόσο ανεξάρτητοι, όπως υποδηλώνουν τα παραπάνω, τότε είναι βέβαιο ότι δεν θα προσέχουν τις

4. Αιλιανός *Ιστορίες* 4,13. Βλ. σελ. 195.

λατρευτικές εκδηλώσεις μας και τις θυσίες που τους προσφέρουμε. (Είναι αλήθεια πως πολλοί πίστευαν ότι ο Επίκουρος υπονόμευε τα θεμέλια της παραδοσιακής θρησκείας). Επιπλέον, πώς μπορεί να εξηγήσει ο Επίκουρος τα θεϊκά οράματα και τις οπτασίες, αν δεν μας τα στέλνουν οι ίδιοι οι θεοί με το θέλημά τους; Αυτές οι οπτασίες, απαντά ο Επίκουρος, είναι υλικές εικόνες που ταξιδεύουν μες στον κόσμο, όπως άλλωστε το κάθε τι που βλέπουμε ή φανταζόμαστε· επομένως πρόκειται για κάτι αληθινό. Ταξιδεύουν μες στον κόσμο εξ αιτίας των γενικών νόμων κίνησης των ατόμων κι όχι επειδή μας τις στέλνουν οι θεοί. Μα τότε, τι είδους σώματα θα πρέπει να έχουν οι θεοί, αν η εικόνα τους εκρέει από αυτά διαρκώς κι οι ίδιοι εξακολουθούν να παραμένουν άτρωτοι και ισχυροί; Τα σώματά τους, απαντά ο Επίκουρος, διαρκώς εφοδιάζονται από παραστάσεις που ρέουν προς αυτούς· το «σώμα» ενός θεού ίσως να μην είναι τίποτα περισσότερο από μία εστία προς την οποία συγκεντρώνονται οι εικόνες που αργότερα θα ταξιδέψουν ως εμάς και θα συμβάλουν στην αντίληψή μας γι' αυτό.[5]

Αν, ωστόσο, το Θείον δεν ασκεί καμία επιρροή προς όφελός μας, πώς συμβαίνει να είναι ο κόσμος μας κατάλληλος για να τον κατοικούμε; Έγινε έτσι τυχαία, είπε ο Επίκουρος. Η απάντησή του αυτή, που έδωσε λαβή στους αρχαίους επικριτές του να τον χλευάσουν, τον τοποθετεί πολύ μπροστά από την

5. Πρόκειται για μία υπόθεση· δεν είναι εύκολο να καταλάβει κανείς την επικούρεια θέση για την φύση των θεών, και ο αναγνώστης θα πρέπει να γνωρίζει ότι οι σύγχρονοι λόγιοι δεν συμφωνούν στην ερμηνεία των μαρτυριών.

εποχή του· είναι απάντηση που θα μπορούσε να δώσει και ένας σύγχρονός μας επιστήμονας. Ο Επίκουρος θεωρούσε ότι το σύμπαν είναι ένα υλικό σύστημα που διέπεται από υλικούς νόμους. Τα θεμελιώδη στοιχεία της ύλης είναι τα άτομα,[6] τα οποία κινούνται, συγκρούονται μεταξύ τους και σχηματίζουν μεγαλύτερες δομές σύμφωνα με φυσικούς νόμους. Αυτές οι μεγαλύτερες δομές μερικές φορές μπορούν να εξελιχθούν σε ακόμα μεγαλύτερες με τη συσσώρευση περισσότερης ύλης, και κάποτε σχηματίζουν κόσμους ολόκληρους. Οι κόσμοι αυτοί είναι εξαιρετικά πολυάριθμοι και ποικίλοι. Κάποιοι απ' αυτούς θα είναι ασταθείς, άλλοι όμως θα είναι σταθεροί. Οι τελευταίοι θα διατηρηθούν και -όπως ο δικός μας κόσμος- θα μοιάζουν να σχεδιάστηκαν έτσι ώστε να παραμένουν σταθεροί. Κάποτε, μέσα από τα στοιχεία των κόσμων αυτών, θα αναπτυχθούν έμβιες δομές. Σήμερα η θεωρία αυτή δεν είναι πια τόσο απίστευτη όσο ήταν για τους μη επικούρειους επιστήμονες και φιλοσόφους του αρχαίου κόσμου, και σε γενικές γραμμές ίσως είναι αληθινή.

Τυχαίνει σήμερα να έχουμε στη διάθεσή μας αρκετά στοιχεία της επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας που πάνω της θεμελιωνόταν το υπόλοιπο σύστημα του Επίκουρου. Όμως, δεν ήσαν λίγοι οι επικούρειοι που δεν ενδιαφέρονταν και τόσο γι' αυτήν· ούτε και θεωρούνταν απαραίτητο γι' αυτούς ένα τέτοιο ενδιαφέρον, εκτός κι αν οι ίδιοι έθεταν θεμελιώδη ερωτήματα,

6. Την θέση αυτή την δανείστηκε από τον Δημόκριτο, έναν προσωκρατικό φιλόσοφο. Κι από τον Επίκουρο, με τη σειρά του τη δανείστηκε ο Γάλλος Πιέρ Γκασεντί, που τον 17ο αιώνα εισήγαγε την ατομική θεωρία στη σύγχρονη επιστήμη.

είτε από περιέργεια είτε από σκεπτικισμό. Αυτό που είχε τη μεγαλύτερη σημασία στη φυσική φιλοσοφία του Επίκουρου, ήταν η γενική πεποίθηση ότι ο καθένας μας έρχεται να ζήσει πάνω στη γη ελεύθερος από μεταφυσικά δεσμά· ότι δεν είμαστε μαριονέτες κανενός Δημιουργού· ότι δεν υπάρχει σενάριο που θα πρέπει να ακολουθήσουμε και που μας θέτει υπό περιορισμό· ότι εναπόκειται σ' εμάς να ανακαλύψουμε τους πραγματικούς περιορισμούς που μας επιβάλλει η φύση. Όταν το καταφέρουμε αυτό, θα ανακαλύψουμε κάτι μαγευτικό: η ζωή είναι ελεύθερη, η ζωή είναι ωραία, η ευτυχία είναι εφικτή, μπορούμε να απολαύσουμε τη μακαριότητα των θεών αντί να αυτοεξευτελιζόμαστε εξ αιτίας των παρανοήσεών μας γι' αυτούς.

Λέγοντας πως η ζωή είναι ελεύθερη, δεν εννοούμε ότι αψηφούμε κάθε ηθικό περιορισμό. Είναι πολύ κακή κίνηση το να εξαπατήσεις τους φίλους σου ή να βιαιοπραγήσεις στο δρόμο εναντίον άλλων ανθρώπων ή να προβείς σε οποιαδήποτε ενέργεια που θα μπορούσε να σε κάνει να στενοχωριέσαι για τις αντιδράσεις τους. Γιατί είναι κακή κίνηση; Όχι επειδή ο θεός έχει θεσπίσει ότι τέτοια πράγματα είναι «ανήθικα»· αλλά επειδή είναι ηλίθιο να κάνεις ο,τιδήποτε θα μπορούσε να σου προκαλέσει στεναχώρια και ταραχή για ο,τιδήποτε. Σύμφωνα με κάποιους ηθικούς φιλοσόφους (αρχαίους και συγχρόνους), η άποψη αυτή καθιστά τον επικουρισμό ανήθικη φιλοσοφία, επειδή αρνείται ότι το κακό υπάρχει εγγενώς στην ανήθικη συμπεριφορά. Αν μπορούσαμε να 'μαστε σίγουροι ότι κανείς δεν θα την ανακαλύψει, δεν θα 'χαμε λόγο να στεναχωριόμαστε για τις συνέπειές της, οπότε δεν θα 'χαμε λόγο να

μην είμαστε ανήθικοι. Αυτό είναι αλήθεια, παραδέχεται ο Επίκουρος, ποτέ όμως δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι κανείς δεν θα την ανακαλύψει· οπότε, η πιο ήρεμη κατεύθυνση είναι να συμμορφωνόμαστε στους κανόνες της κοινωνικής ηθικής. Κανόνες που έχουν αναπτυχθεί στο πέρασμα των αιώνων για λόγους αρκετά κατανοητούς, και κυρίως για αμοιβαία προστασία από εχθρικές ενέργειες. Οι νομικοί και ηθικοί κανόνες υπηρετούν ένα καλό σκοπό· αν και δεν αξίζει τον κόπο να πασχίσεις να διακριθείς στο δημόσιο βίο και να σε τρώει το άγχος της πολιτικής ζωής. Πολύ πιο ικανοποιητική και πολύτιμη είναι η ανάπτυξη προσωπικών σχέσεων αμοιβαίας εμπιστοσύνης, γιατί στην ανάγκη ο φίλος θα σου παρασταθεί -όχι το δημόσιο πρόσωπο. Πραγματικά, οι φίλοι είναι η σπουδαιότερη άμυνά μας ενάντια στην ανασφάλεια, είναι για μας η μεγαλύτερη πηγή δύναμης, σύμφωνα με τις αλήθειες της επικούρειας φιλοσοφίας.

Οι φίλοι και η φιλοσοφία είναι οι δύο μεγαλύτεροι πόροι, που θα μας επιτρέψουν να ζήσουμε τη ζωή με σιγουριά και δίχως άγχος. Κι ίσως το καλύτερο απ' όλα θα ήταν να είχαμε φίλους με τους οποίους να μοιραζόμασταν την επικούρεια φιλοσοφία μας· πολλοί επικούρειοι ζούσαν σε μικρές επικούρειες κοινότητες, όπως οι μαθητές του Πυθαγόρα σε παλιότερους καιρούς. Αυτές οι κοινότητες είχαν ως πρότυπό τους τον Κήπο που ίδρυσε ο Επίκουρος σ' ένα προάστιο της Αθήνας. Λίγα πράγματα ξέρουμε για την οργάνωση αυτών των κοινοτήτων, πέρα από το ότι δεν απαιτούσαν από τα μέλη να προσφέρουν την περιουσία τους (σε αντίθεση με τους πυθαγόρειους και κάποιες σύγχρονες θρησκευτικές οργανώσεις), και

το ότι γίνονταν σ' αυτές κανονικά μαθήματα και συζητήσεις πάνω στην επικούρεια φιλοσοφία. Στις κοινότητες αυτές, οι δούλοι και οι γυναίκες ήταν πρόσωπα ισότιμα με τους άρρενες πολίτες, πράγμα που ξέφευγε κατά πολύ από τα καθιερωμένα κοινωνικά πρότυπα της εποχής· ο Επίκουρος πίστευε ότι οι ταπεινής καταγωγής άνθρωποι ήταν σε θέση να καταλάβουν και να επωφεληθούν από τη φιλοσοφία του όσο και οι μορφωμένοι· ακόμα κι απ' αυτήν την άποψη, ο επικουρισμός βρισκόταν μπροστά από την εποχή του.

Το γεγονός ότι υπήρχαν γυναίκες μέλη, στάθηκε αφορμή να διαδοθούν από εχθρικά πρόσωπα σκανδαλώδεις φήμες, ότι ο Κήπος ήταν τόπος ακατάπαυστων οργίων και γλεντιών· φήμες που προφανώς ενισχύθηκαν από τη θέση του Επίκουρου ότι η σωματική ηδονή είναι η πρωταρχική και βασική μορφή ηδονής. Όμως ο Επίκουρος πίστευε στο γάμο και στην οικογένεια, για όσους ήταν προετοιμασμένοι για τέτοιες ευθύνες· και αποδοκίμαζε τον σεξουαλικό έρωτα, διότι παγιδεύει τον εραστή μέσα σ' ένα κουβάρι περιττών αναγκών και τρωτών συναισθηματικών καταστάσεων. Το τυπικό μοντέλο: αρχικά πόθος, μετά ξεμυάλισμα, στη συνέχεια εκπλήρωση και τέλος ζήλεια ή πλήξη. Σ' αυτή την αέναα επαναλαμβανόμενη ιστορία, πέρα από την ίδια την ερωτική πράξη δεν υπάρχει παρά η ανησυχία και η κατάπτωση. Ο Επίκουρος θεωρούσε το σεξ ως μία μη αναγκαία ηδονή που ποτέ δεν πρόσφερε πραγματικό όφελος σε κανέναν -...«και να 'μαστε κι ευχαριστημένοι

7. Διογένης Λαέρτιος, Χ 118.

αν δεν μας βλάψει κιόλας»![7] Η ερωτική πράξη από μόνη της δεν έχει τίποτα το επιλήψιμο· όμως πολύ πιο σημαντική από το σεξ ή τον έρωτα είναι η φιλία, που «χορεύει ολόγυρα στην οικουμένη, καλώντας μας να ξυπνήσουμε για χάρη της ευτυχίας[8]».

Ένα από τα πιο αξιοσημείωτα γνωρίσματα της επικούρειας φιλοσοφίας είναι ότι μπορεί να γίνει κατανοητή σε πολλά γνωστικά επίπεδα. Δε χρειάζεται να είσαι φιλοσοφική διάνοια για να συλλάβεις τα κύρια νοήματα· γι' αυτό και ο Επίκουρος επινόησε ρητά και αξιώματα που ο καθένας θα μπορούσε να τα απομνημονεύσει και να τα έχει στη διάθεσή του, να τον βοηθούν σε δύσκολες ώρες να ξεπερνά τις ταραχές της ψυχής... Υπήρχαν, για παράδειγμα, δαχτυλίδια με μικρούς σφραγιδόλιθους, αλλά και καθρεφτάκια, με χαραγμένη τη φράση «ένα τίποτα είναι ο θάνατος» -μικρά ενθυμήματα για να τα 'χουν μαζί τους οι οπαδοί, ενώ θα καταγίνονταν με τις καθημερινές τους ασχολίες. Υποθέστε όμως ότι δεν σας πείθει το «ένα τίποτα είναι ο θάνατος», και ότι θέλετε αποδείξεις προτού οργανώσετε τη ζωή σας γύρω από την ιδέα αυτή. Για την περίπτωσή σας, ο Επίκουρος έγραψε επιστολές που συνόψιζαν τα βασικά του επιχειρήματα, και που κυκλοφορούσαν ελεύθερα ανάμεσα σε κείνους που ενδιαφέρονταν για το θέμα. Υποθέστε, πάλι, ότι ήδη διαθέτετε φιλοσοφική παιδεία και θέλετε να αποτιμήσετε τα επιχειρήματα του Επίκουρου παραβάλλοντάς τα με μιαν αντίπαλη επιχειρηματολογία κάποιου άλλου φιλοσόφου. Για το σκοπό αυτό έγραψε επιμελημένα και ολο-

8. Επικούρου προσφώνησις 52.

κληρωμένα δοκίμια· η κύρια πραγματεία του πάνω στη φυσική φιλοσοφία έφτανε στον εκπληκτικό αριθμό των 37 τόμων. Ο Επίκουρος είχε γράψει και μια ενδιάμεση (πάντως αρκετά ενδελεχή) επιτομή αυτού του εκτενέστατου βιβλίου· γενικά, τα θέματα θα πρέπει να αναπτύσσονταν σε διάφορα επίπεδα όσον αφορά στην έκταση και στη λεπτολογία. Αν μας φαίνονται επιφανειακά τα στοιχεία που διαθέτουμε για ένα θέμα, προφανώς αυτό οφείλεται στο ότι οι πιο ενδελεχείς και εκτεταμένες συζητήσεις πάνω στο θέμα δεν έχουν διασωθεί.

* * *

Ο σημερινός μελετητής του επικουρισμού θα πρέπει να γνωρίζει ποιες είναι οι διαθέσιμες πηγές του. Κανένα μεγάλο έργο του Επίκουρου δεν έχει διασωθεί στο ακέραιο, όμως από τις πολλές του συνόψεις και συντομεύσεις έχουν επιβιώσει τρεις, που περιλαμβάνονται αυτούσιες στο έργο ΒΙΟΙ ΚΑΙ ΓΝΩΜΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΕΥΔΟΚΙΜΗΣΑΝΤΩΝ του Διογένη Λαέρτιου, ενός βιογράφου του 3ου μ.Χ. αιώνα. Είναι η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ ΜΕΝΟΙΚΕΑ, όπου ο Επίκουρος εκφράζει συνοπτικά την άποψή του για την προσωπική ευτυχία· η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ σκιαγραφεί την επικούρεια υλιστική φιλοσοφία της φύσης, και η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ ΠΥΘΟΚΛΗ καταγίνεται με τα φυσικά ουράνια φαινόμενα (που πολλοί τα θεωρούσαν έργο των θεών). Οι τρεις αυτές επιστολές απεικονίζουν με τον πιο έγκυρο τρόπο τις απόψεις και τον τρόπο που επιχειρηματολογούσε ο ίδιος ο Επίκουρος. Το ίδιο και οι επονομαζόμενες ΚΥΡΙΕΣ ΔΟΞΕΣ, ένα σύνολο 40 σύντομων και ζουμερών σημειώσεων-αποφθεγμάτων, συγκεντρωμένων έτσι ώστε να απομνημονεύονται εύκολα οι βασικές αρχές του επικούρειου συστήματος. Μια παρόμοια συλλογή, είναι η λεγόμενη ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ -ένα συμπίλημα ρητών του Επίκουρου και άλλων επικούρειων.

Την εικόνα που σχηματίζουν τα ντοκουμέντα αυτά έρχονται να διευρύνουν τα αποσπάσματα των έργων του Επίκουρου. Σε μερικές περιπτώσεις πρόκειται κυριολεκτικά για σπαράγματα: απανθρακωμένα και εύθρυπτα κομμάτια παπύρων (ο πάπυρος ήταν το «χαρτί» της αρχαιότητας) που βρέθηκαν σε μιαν έπαυλη στο Ερκουλάνο -ή Ηράκλειο-, μια πόλη που μαζί με τη γειτονική της Πομπηία, καταστράφηκε στη μεγάλη έκρηξη του Βεζούβιου, το 79 μ.Χ. Άλλα αποσπάσματα αποτελούν μικρά τμήματα έργων του Επίκουρου που παρατίθενται από επικούρειους συγγραφείς όπως ο Φιλόδημος από τα Γάδαρα, τα βιβλία του οποίου βρέθηκαν απανθακωμένα στην έπαυλη του Ερκουλάνου. Κι ακόμα, αρκετά αποσπάσματα του Επίκουρου βρίσκει κανείς μέσα στα έργα άλλων αρχαίων συγγραφέων, που διασώθηκαν με τον συνηθισμένο τρόπο: δια της αντιγραφής από το ένα χειρόγραφο βιβλίο σε άλλο. Μερικές φορές ο συγγραφέας μάς λέει από ποια διατριβή ή ποια επιστολή παραθέτει το απόσπασμα· σε άλλες περιπτώσεις, δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε από πού προέρχεται η περικοπή.

Ασύγκριτα πιο χρήσιμη πηγή απ' όλες είναι ένα ποίημα του Λουκρήτιου, ενός Ρωμαίου επικούρειου των αρχών του 1ου αι. π.Χ. Πρόκειται για ένα μακρύ διδακτικό ποίημα που αποτελείται από 6 βιβλία, με τίτλο DE RERUM NATURA *(Για τη Φύση των Πραγμάτων)*, που παρουσιάζει σε λατινικό στίχο την επικούρεια φιλοσοφία της φύσης διανθισμένη με απελευθερωτικές διδαχές και κηρύγματα κατά της δεισιδαιμονίας. Πρόκειται για μεγάλο κλασικό έργο της παγκόσμιας λογοτεχνίας, που εντυπωσιάζει τόσο με τις πλούσιες ποιητικές αρετές του όσο και με την άτεγκτη συνέπεια των ιδεών του. Δεδομένου ότι έχει χαθεί η *Μεγάλη Επιτομή* του Επίκουρου (μια λεπτομερής επιτομή των τριανταεπτά τόμων *Περί Φύσεως*), πάνω στην οποία φαίνεται ότι είναι βασισμένο το ποίημα του Λουκρήτιου, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε τι βαθμό αποτελεί πιστή έκφραση των θέσεων του πρώτου. Αν και δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο Λουκρήτιος δεν εισάγει νέες ιδέες, στο έργο του δεν βρίσκεται κανένα στοιχείο που να αντιβαίνει στις γνωστές θέσεις του Επίκουρου. Μια ενδελεχής μελέτη του επικουρισμού θα πρέπει οπωσδήποτε να περιλαμβάνει τον Λουκρήτιο στο κύριο σώμα των μαρτυριών.

* * *

Ο Επίκουρος ανέπτυξε ένα φιλοσοφικό σύστημα και καθιέρωσε έναν τρόπο ζωής που αξίζουν το σεβασμό και την κατανόηση, ίσως ακόμα και την αφοσίωσή μας. Στη Μεσόγειο της αρχαιότητας, αυτός ο τρόπος ζωής προσέλκυσε εκατοντάδες χιλιάδες οπαδούς σε κοινότητες που βάσταξαν πάνω από 600 χρόνια. Όμως, από την αρχή ακόμα της διδασκαλίας του, το μήνυμά του συνάντησε αντιδράσεις και διαστρεβλώθηκε· πρώτα από τους ακαδημαϊκούς φιλοσόφους και την πολιτική εξουσία και στη συνέχεια από τους χριστιανούς. Είναι γεγονός ότι οι επικούρειοι σχεδόν ποτέ δεν ξεπούλησαν τα πιστεύω τους για να στραφούν σε άλλα φιλοσοφικά συστήματα, ενώ οι άλλες σχολές σε μόνιμη βάση έχαναν μαθητές, που στρέφονταν στον επικουρισμό. Γιατί; Ίσως γιατί οι επικούρειοι έβρισκαν στο σύστημά τους ένα πραγματικό νόημα. Άλλη μία - χαρακτηριστικά περιφρονητική - εξήγηση δίνει ο Αρκεσίλαος, αντίπαλος του Επίκουρου: «Τον άντρα μπορείς να τον κάνεις ευνούχο· έναν ευνούχο όμως δεν μπορείς να τον κάνεις άντρα»[9]. Ακόμα και στις μέρες μας, οι επικριτές του επικουρισμού εξακολουθούν να τον παραποιούν, εμφανίζοντάς τον ως μια φυγόπονη πνευματικά, ρηχή, ηδονοθηρική, ανήθικη ή άθεη παρωδία της αληθινής φιλοσοφίας. Στις μέρες μας, ο επικουρισμός έφτασε να σημαίνει το αντίθετό του: ένας εξεζητημένος ζήλος για σπάνια και ακριβά εδέσματα και ποτά.

8. Διογένης Λαέρτιος, IV 43. Ο Αρκεσίλαος ήταν επικεφαλής της πλατωνικής Ακαδημίας στα χρόνια του Επίκουρου.

Παρακαλώ, βρείτε το κουράγιο να αγνοήσετε μια προκατάληψη δύο χιλιάδων ετών, και αποτιμήστε τη φιλοσοφία αυτή κρίνοντας από τα αξιόλογα χαρίσματά της. Το βιβλίο αυτό σας παρέχει τις μαρτυρίες που χρειάζεστε.

D.S. Hutchinson
Trinity College
Πανεπιστήμιο του Τορόντο

Υμνος
στον Επικουρο

Lucretius
De rerum natura I 62-79

Humana ante oculos foede cum vita iaceret
in terris oppressa gravi sub religione,
quae caput a caeli regionibus ostendebat
horribili super aspectu mortalibus instans,
primum Graius homo mortalis tollere contra
est oculos ausus primusque obsistere contra;
quem neque fama deum nec fulmina nec minitanti
murmure compressit caelum, sed eo magis acrem
inritat animi virtutem, effringere ut arta
naturae primus portarum claustra cupiret.
ergo vivida vis animi pervicit et extra
processit longe flammantia moenia mundi
atque omne immensum peragravit mente animoque,
unde refert nobis victor quid possit oriri,
quid nequeat, finita potestas denique cuique
qua nam sit ratione atque alte terminus haerens.
quare religio pedibus subiecta vicissim
opteritur, nos exaequat victoria caelo.

Χάμω σερνόταν μπροστά στα μάτια όλων, ατιμασμένη η ανθρώπινη ζωή, πλακωμένη από το βάρος της θρησκείας που απ' τα ουράνια πρόβαλλε την τρομερή της όψη και απειλούσε τους θνητούς. Τότε, πρώτος ένας Έλληνας τόλμησε να υψώσει τα μάτια του τα θνητά καταπάνω της και να της αντισταθεί. Αυτόν δεν τον σταμάτησαν οι κεραυνοί μήτε το απειλητικό μουρμουρητό τ' ουρανού μήτε τα παραμύθια των θεών. Ίσα-ίσα, που δυνάμωσαν το θάρρος της ψυχής του και τη θέληση να αποτινάξει, πρώτος αυτός, τις κλειδωνιές που σφράγιζαν τα μυστικά της φύσης. Κι η ζωντανή ορμή τού νου θριάμβευσε και διάβηκε τους φλογισμένους φράχτες τ' ουρανού, και περπάτησε το απέραντο Σύμπαν με λογισμό και πνεύμα. Και μας ξανάρθε νικητής για να μας πει τι μπορεί να γενεί και τι όχι, και πώς ορίζεται, με νόμους ακλόνητους, η δύναμη στο κάθε τι. Έτσι, με τη σειρά της, ποδοπατημένη συντρίβεται η θρησκεία, κι εμάς η νίκη του μας υψώνει στα ουράνια.

Λουκρήτιος
Περί της Φύσεως των Όντων I 62-79

Η ΓΝΩΣΗ

Ἐπιχ. ἀπόσπ. 54 (Πορφυρίου *Πρὸς Μαρκέλλαν* 31)

Κενὸς ἐκείνου φιλοσόφου λόγος, ὑφ' οὗ μηδὲν πάθος ἀνθρώπου θεραπεύεται· ὥσπερ γὰρ ἰατρικῆς οὐδὲν ὄφελος μὴ τὰς νόσους τῶν σωμάτων ἐκβαλλούσης, οὕτως οὐδὲ φιλοσοφίας, εἰ μὴ τὸ τῆς ψυχῆς ἐκβάλλει πάθος.

Ἐπιχ. Ἐπιστ. πρὸς Μενοικέα 122-123

Μήτε νέος τις ὢν μελλέτω φιλοσοφεῖν, μήτε γέρων ὑπάρχων κοπιάτω φιλοσοφῶν. οὔτε γὰρ ἄωρος οὐδείς ἐστιν οὔτε πάρωρος πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαῖνον. ὁ δὲ λέγων ἢ μήπω τοῦ φιλοσοφεῖν ὑπάρχειν ὥραν ἢ παρεληλυθέναι τὴν ὥραν ὅμοιός ἐστι τῷ λέγοντι πρὸς εὐδαιμονίαν ἢ μὴ παρεῖναι τὴν ὥραν ἢ μηκέτι εἶναι. ὥστε φιλοσοφητέον καὶ νέῳ καὶ γέροντι, τῷ μὲν ὅπως γηράσκων νεάζῃ τοῖς ἀγαθοῖς διὰ τὴν χάριν τῶν γεγονότων, τῷ δὲ ὅπως νέος ἅμα καὶ παλαιὸς ᾖ διὰ τὴν ἀφοβίαν τῶν μελλόντων· μελετᾶν οὖν χρὴ τὰ ποιοῦντα τὴν εὐδαιμονίαν, εἴπερ παρούσης μὲν αὐτῆς πάντα ἔχομεν, ἀπούσης δὲ πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν.

123 *Ἃ δέ σοι συνεχῶς παρήγγελλον, ταῦτα καὶ πρᾶττε καὶ μελέτα, στοιχεῖα τοῦ καλῶς ζῆν ταῦτ' εἶναι διαλαμβάνων.*

Φιλοσοφία και καθημερινή ζωή

Μάταιος είναι ο φιλοσοφικός λόγος που δεν θεραπεύει κανένα ανθρώπινο πάθος· ακριβώς όπως η ιατρική δεν ωφελεί παρά μόνο σαν θεραπεύει τις αρρώστιες του σώματος, έτσι και η φιλοσοφία δεν προσφέρει τίποτε αν δεν απαλλάσσει την ψυχή από τα πάθη της.

Όσο είναι κανείς νέος ας μην αναβάλλει για το μέλλον τη φιλοσοφία, μα κι όταν γεράσει ας μην βαριέται να φιλοσοφεί. Γιατί για κανέναν δεν είναι ποτέ νωρίς και ποτέ αργά για ό,τι έχει να κάνει με την υγεία της ψυχής του. Κι όποιος λέει πως δεν ήρθε ακόμα η ώρα για φιλοσοφία ή ότι πέρασε πια ο καιρός, μοιάζει με άνθρωπο που λέει πως δεν είναι ώρα τώρα για την ευτυχία ή πως δεν έμεινε πια καιρός γι' αυτήν. Πρέπει, λοιπόν, να φιλοσοφεί και ο γέρος και ο νέος: ο ένας ώστε καθώς γερνά, να νιώθει νέος μες στα αγαθά που του προσφέρει η χάρη των περασμένων· ενώ ο άλλος, αν και νέος, να είναι συνάμα και ώριμος, αφού δεν θα 'χει αγωνία για το αύριο. Χρειάζεται, λοιπόν, να στοχαζόμαστε τα όσα φέρνουν την ευδαιμονία, αφού όταν την έχουμε, έχουμε τα πάντα, κι όταν τη στερούμαστε κάνουμε τα πάντα για να την αποκτήσουμε.

Να πράττεις και να μελετάς αυτά που συνεχώς σου παράγγελνα, θεωρώντας τα ως βασικές αρχές του *καλῶς ζῆν*.

Ἐπικούρου Προσφώνησις, 54, 27, 29, 41, 74

Ε.π. 54 *Οὐ προσποιεῖσθαι δεῖ φιλοσοφεῖν, ἀλλ' ὄντως φιλοσοφεῖν· οὐ γὰρ προσδεόμεθα τοῦ δοκεῖν ὑγιαίνειν, ἀλλὰ τοῦ κατ' ἀλήθειαν ὑγιαίνειν.*

Ε.π. 27 *Ἐπὶ μὲν τῶν ἄλλων ἐπιτηδευμάτων μόλις τελειωθεῖσιν ὁ καρπὸς ἔρχεται, ἐπὶ δὲ φιλοσοφίας συντρέχει τῇ γνώσει τὸ τερπνόν· οὐ γὰρ μετὰ μάθησιν ἀπόλαυσις, ἀλλὰ ἅμα μάθησις καὶ ἀπόλαυσις.*

Ε.π. 29 *Παρρησίᾳ γὰρ ἔγωγε χρώμενος φυσιολογῶν χρησμῳδεῖν τὰ συμφέροντα πᾶσιν ἀνθρώποις μᾶλλον ἂν βουλοίμην, κἂν μηδεὶς μέλλῃ συνήσειν, ἢ συγκατατιθέμενος ταῖς δόξαις καρποῦσθαι τὸν πυκνὸν παραπίπτοντα παρὰ τῶν πολλῶν ἔπαινον.*

Ε.π. 41 *Γελᾶν ἅμα δεῖ καὶ φιλοσοφεῖν καὶ οἰκονομεῖν καὶ τοῖς λοιποῖς οἰκειώμασι χρῆσθαι καὶ μηδαμῇ λήγειν τὰς ἐκ τῆς ὀρθῆς φιλοσοφίας φωνὰς ἀφιέντας.*

Ε.π. 74 *Ἐν φιλολόγῳ συζητήσει πλεῖον ἤνυσεν ὁ ἡττηθεὶς καθ' ὃ προσέμαθεν.*

Ας μην προσποιούμαστε ότι φιλοσοφούμε, μα να φιλοσοφούμε πραγματικά. Δεν έχουμε ανάγκη να φαινόμαστε υγιείς αλλά να είμαστε στ' αλήθεια υγιείς.

Στις άλλες ασχολίες, ο καρπός των προσπαθειών έρχεται αφού αυτές ολοκληρωθούν. Ενώ στη φιλοσοφία, η ευχαρίστηση πάει χέρι-χέρι με τη γνώση: η απόλαυση δεν έρχεται μετά τη μάθηση· είναι ταυτόχρονες.

Όταν καταγίνομαι με τη φυσική φιλοσοφία, προτιμώ να μιλώ με παρρησία γι' αυτά που ωφελούν την ανθρωπότητα, έστω κι αν μοιάζω να λέω χρησμούς ακατανόητους, παρά να συμβιβάζομαι με την κοινή γνώμη και να δέχομαι τον έπαινο που ο πολύς ο κόσμος σκορπά τόσο σπάταλα.

Να γελάμε και να φιλοσοφούμε ταυτόχρονα και να φροντίζουμε το νοικοκυριό μας και να χειριζόμαστε τις ιδιωτικές μας υποθέσεις χωρίς να πάψουμε να κηρύσσουμε τα διδάγματα της ορθής φιλοσοφίας.

Στη θεωρητική συζήτηση κερδισμένος βγαίνει ο ηττημένος, εφ' όσον κάτι έμαθε παραπάνω.

Ἐπιχ. ἀπ. 43 (Gnomolog. Cod. Par. 1168)

Οὐδέποτε ὠρέχθην τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν. ἃ μὲν γὰρ ἐκείνοις ἤρεσκεν, οὐκ ἔμαθον· ἃ δ' ἤδειν ἐγώ, μακρὰν ἦν τῆς ἐκείνων αἰσθήσεως.

Ἐπιχ. Προσφώνησις, 45

E.π. 45 *Οὐ κομπούς οὐδὲ φωνῆς ἐργαστικοὺς οὐδὲ τὴν περιμάχητον παρὰ τοῖς πολλοῖς παιδείαν ἐνδεικνυμένους φυσιολογία παρασκευάζει, ἀλλὰ σοβαροὺς καὶ αὐτάρκεις καὶ ἐπὶ τοῖς ἰδίοις ἀγαθοῖς, οὐκ ἐπὶ τοῖς τῶν πραγμάτων μέγα φρονοῦντες.*

Ἐπιχ. Ἐπιστ. πρὸς Πυθοκλῆ, 85-87· 116.

85 *Πρῶτον μὲν οὖν μὴ ἄλλο τι τέλος ἐκ τῆς περὶ μετεώρων γνώσεως εἴτε κατὰ συναφὴν λεγομένων εἴτε αὐτοτελῶς νομίζειν <δεῖ> εἶναι ἢπερ ἀταραξίαν καὶ πίστιν*

86 *βέβαιον, καθάπερ καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν, <καὶ> μήτε τὸ ἀδύνατον [καὶ] παραβιάζεσθαι μήτε ὁμοίαν κατὰ πάντα τὴν θεωρίαν ἔχειν ἢ τοῖς περὶ βίων λόγοις ἢ τοῖς κατὰ τὴν τῶν ἄλλων φυσικῶν προβλημάτων κάθαρσιν,*

Ποτέ δεν επιθύμησα να γίνω αρεστός στους πολλούς. Αφ' ενός, δεν κάθησα να μάθω τι αρέσει στους πολλούς· κι αφ' ετέρου, τα όσα ήξερα εγώ βρίσκονταν μακριά από τη δική τους αντίληψη.

Η φιλοσοφία της φύσης δεν φτιάχνει ανθρώπους αλαζόνες ή φαφλατάδες ή άτομα που κάνουν επίδειξη γνώσεων περιζήτητων στον πολύ τον κόσμο· αντίθετα, φτιάχνει ανθρώπους αξιοπρεπείς και αυτάρκεις, και περήφανους για τα αγαθά της ίδιας της προσωπικότητάς τους κι όχι για τα υπάρχοντά τους.

Επίκουρος

Επιστήμη και Σοφία[1]

Πρώτα απ' όλα, να θεωρείς ότι ο σκοπός της γνώσης των ουράνιων φαινομένων -είτε σε συνδυασμό με άλλες διδασκαλίες είτε αυτοτελώς-, δεν είναι άλλος από την ψυχική αταραξία και την απόκτηση μιας σταθερής πεποίθησης, όπως ακριβώς συμβαίνει και με κάθε άλλο κλάδο έρευνας. Και ότι δεν πρέπει να βιάζουμε τα δεδομένα για να τα ταιριάξουμε με μια απίθανη ερμηνεία ούτε να υιοθετήσουμε μια μέθοδο έρευνας πανομοιότυπη μ' εκείνη που χρησιμοποιούμε όταν κρίνουμε τρόπους ζωής ή όταν λύνουμε άλλα προβλήματα της φυσικής,

οἷον ὅτι τὸ πᾶν σῶμα καὶ ἀναφὴς φύσις ἐστίν, ἢ ὅτι ἄτομα στοιχεῖα καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα, [ἢ] ὅσα μοναχὴν ἔχει τοῖς φαινομένοις συμφωνίαν· ὅπερ ἐπὶ τῶν μετεώρων οὐχ ὑπάρχει, ἀλλὰ ταῦτά γε πλεοναχὴν ἔχει καὶ τῆς γενέσεως αἰτίαν καὶ τῆς οὐσίας ταῖς αἰσθήσεσι σύμφωνον κατηγορίαν. οὐ γὰρ κατὰ ἀξιώματα κενὰ καὶ νομοθεσίας φυσιολογητέον, ἀλλ' ὡς τὰ φαινόμενα ἐχ-
87 *καλεῖται· οὐ γὰρ ἰδιολογίας καὶ κενῆς δόξης ὁ βίος ἡμῶν ἔχει χρείαν, ἀλλὰ τοῦ ἀθορύβως ἡμᾶς ζῆν.*

Πάντα μὲν οὖν γίνεται ἀσείστως κατὰ πάντων κατὰ πλεοναχὸν τρόπον ἐκκαθαιρομένων συμφώνως τοῖς φαινομένοις, ὅταν τις τὸ πιθανολογούμενον ὑπὲρ αὐτῶν δεόντως καταλίπῃ· ὅταν δέ τις τὸ μὲν ἀπολίπῃ, τὸ δὲ ἐκβάλῃ ὁμοίως σύμφωνον ὂν τῷ φαινομένῳ, δῆλον ὅτι καὶ ἐκ παντὸς ἐκπίπτει φυσιολογήματος, ἐπὶ δὲ τὸν μῦθον καταρρεῖ [...]

Ταῦτα δὴ πάντα, Πυθόκλεις, μνημόνευσον· κατὰ πολύ τε γὰρ τοῦ μύθου ἐκβήσῃ καὶ τὰ ὁμογενῆ τούτοις
116 *συνορᾶν δυνήσῃ, μάλιστα δὲ σεαυτὸν ἀπόδος εἰς τὴν τῶν ἀρχῶν καὶ ἀπειρίας καὶ τῶν συγγενῶν τούτοις θεωρίαν, ἔτι τε κριτηρίων καὶ παθῶν, καὶ οὗ ἕνεκεν ταῦτα ἐκλογιζόμεθα. ταῦτα γὰρ μάλιστα συνθεωρούμενα ῥᾳ-*

όπως για παράδειγμα το ότι «το σύμπαν αποτελείται από ύλη και από άπιαστη ουσία» (κενό), ή ότι "τα βασικά στοιχεία είναι αδιαίρετα" (άτομα), και άλλα παρόμοια θεωρήματα που δέχονται μονάχα μία εξήγηση, εναρμονισμένη με τη μαρτυρία των αισθήσεων. Δεν ισχύει το ίδιο με τα ουράνια φαινόμενα· τα γενεσιουργά αίτια των τελευταίων μπορεί να είναι περισσότερα από ένα, και η ουσία τους να επιβεβαιώνεται με πολλούς τρόπους οι οποίοι να βρίσκονται σε αρμονία με τις αισθήσεις μας. Βλέπεις, δεν πρέπει να μελετούμε τη φύση βασιζόμενοι σε κενές υποθέσεις και αυθαίρετους νόμους, μα σε συμφωνία με τις απαιτήσεις των φαινομένων. Γιατί η ζωή μας δεν έχει ανάγκη από υποκειμενισμούς *(ἰδιολογίας)* κι από κενές δοξασίες, αλλά από ψυχική ηρεμία.

Τα πάντα παραμένουν ακλόνητα αν εξηγηθούν με τη μέθοδο των πολλαπλών αιτίων, σε συμφωνία πάντοτε με τα αντιληπτά φαινόμενα· όταν αποδεχτούμε, όπως θα έπρεπε, μια εύλογη εξήγησή τους. Αν όμως αποδεχτούμε μια θεωρία και απορρίψουμε μιαν άλλη τη στιγμή που κι αυτή η άλλη επίσης συμφωνεί με τα φαινόμενα, είναι φανερό πως εγκαταλείπουμε τη σφαίρα της επιστημονικής έρευνας και κατρακυλούμε στη μυθολογία.

Όλα τούτα, Πυθοκλή, να τα κρατήσεις καλά στο μυαλό σου. Γιατί θα σε βοηθήσουν να ξεκόψεις μια και καλή από τους μύθους και να ανακαλύψεις κι άλλες αλήθειες πάνω σε τέτοιου είδους φαινόμενα. Και βάλε τα δυνατά σου να εμβαθύνεις στις γενικές αρχές, στο θέμα της απειρότητας του σύμπαντος και στα σχετικά ζητήματα, κι ακόμη, στα κριτήρια της αλήθειας και στα πάθη της ψυχής, αλλά και στο *τι επιζητούμε* όταν τα στοχαζόμαστε αυτά. Διότι αν τα εξετάσεις διεξοδικά αυτά ό-

δίως τὰς περὶ τῶν κατὰ μέρος αἰτίας συνορᾶν ποιήσει. οἱ δὲ ταῦτα μὴ καταγαπήσαντες ἧ μάλιστα οὔτε <ἂν> αὐτὰ ταῦτα καλῶς συνθεωρήσαιεν οὔτε οὗ ἕνεκεν δεῖ θεωρεῖν ταῦτα περιεποιήσαντο.

Ἐπικ. Κύριαι Δόξαι 11, 12, 13.

κ.δ. 11 *Εἰ μηθὲν ἡμᾶς αἱ τῶν μετεώρων ὑποψίαι ἠνώχλουν καὶ αἱ περὶ θανάτου, μήποτε πρὸς ἡμᾶς ᾖ τι, ἔτι τε τὸ μὴ κατανοεῖν τοὺς ὅρους τῶν ἀλγηδόνων καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν, οὐκ ἂν προσεδεόμεθα φυσιολογίας.*

κ.δ. 12 *Οὐκ ἦν τὸ φοβούμενον λύειν ὑπὲρ τῶν κυριωτάτων μὴ κατειδότα τίς ἡ τοῦ σύμπαντος φύσις, ἀλλ' ὑποπτεύοντά τι τῶν κατὰ τοὺς μύθους· ὥστε οὐκ ἦν ἄνευ φυσιολογίας ἀκεραίους τὰς ἡδονὰς ἀπολαμβάνειν.*

κ.δ. 13 *Οὐθὲν ὄφελος ἦν τὴν κατὰ ἀνθρώπους ἀσφάλειαν παρασκευάζεσθαι τῶν ἄνωθεν ὑπόπτων καθεστώτων καὶ τῶν ὑπὸ γῆς καὶ ἁπλῶς τῶν ἐν τῷ ἀπείρῳ.*

λα μαζί, μετά θα μπορείς εύκολα να βλέπεις τις αιτίες των επιμέρους. Όσο για κείνους που δεν ικανοποιούνται μ' αυτά, δεν θα είναι ικανοί να αποκτήσουν μια συνολική εικόνα των πραγμάτων ούτε θα μπορέσουν να φτάσουν στο σκοπό που εξυπηρετούν αυτές οι μελέτες.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Αν δεν μας παίδευαν οι ανησυχίες για τα ουράνια φαινόμενα και για το θάνατο, κι οι υποψίες μήπως έχουν κάποια σχέση μ' εμάς, κι αν δεν μας παίδευε η αδυναμία μας να κατανοήσουμε τα όρια του πόνου και της επιθυμίας, τότε δεν θα είχαμε ανάγκη από τη μελέτη της φύσης.[1]

Δεν μπορεί κανείς να απαλλαγεί από τους φόβους για τα πιο σημαντικά πράγματα, αν δεν γνωρίζει ποια είναι η φύση του σύμπαντος και δίνει βάση στους μύθους που λέγονται γι' αυτό. Συνεπώς, δεν μπορεί κανείς να απολαμβάνει ακέραιες τις ηδονές της ζωής, χωρίς τη φυσική επιστήμη.

Δεν ωφελεί σε τίποτα, να φροντίζει κανείς για την ασφάλειά του φυλάγοντας τον εαυτό του από τους ανθρώπους, κι από την άλλη να του είναι επίφοβα τα ουράνια ή τα όσα βρίσκονται κάτω από τη γη και γενικά στο άπειρο.

Επίκουρος

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 37-38

37 *Πρῶτον μὲν οὖν τὰ ὑποτεταγμένα τοῖς φθόγγοις, ὦ Ἡρόδοτε, δεῖ εἰληφέναι, ὅπως ἂν τὰ δοξαζόμενα ἢ ζητούμενα ἢ ἀπορούμενα ἔχωμεν εἰς ταῦτα ἀναγαγόντες ἐπικρίνειν, καὶ μὴ ἄκριτα πάντα ἡμῖν <ᾖ> εἰς ἄπειρον ἀ-*

38 *ποδεικνύουσιν ἢ κενοὺς φθόγγους ἔχωμεν· ἀνάγκη γὰρ τὸ πρῶτον ἐννόημα καθ' ἕκαστον φθόγγον βλέπεσθαι καὶ μηθὲν ἀποδείξεως προσδεῖσθαι, εἴπερ ἔξομεν τὸ ζητούμενον ἢ ἀπορούμενον καὶ δοξαζόμενον ἐφ' ὃ ἀνάξομεν. ἔτι τε καὶ τὰς αἰσθήσεις δεῖ πάντως τηρεῖν καὶ ἁπλῶς τὰς παρούσας ἐπιβολὰς εἴτε διανοίας εἴθ' ὅτου δήποτε τῶν κριτηρίων, ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ὑπάρχοντα πάθη, ὅπως ἂν καὶ τὸ προσμένον καὶ τὸ ἄδηλον ἔχωμεν οἷς σημειωσόμεθα.*

Μια βασική προϋπόθεση

Κατ' αρχήν, Ηρόδοτε, *πρέπει το εννοιολογικό περιεχόμενο των λέξεων** *να είναι δεδομένο*, ώστε να μπορούμε να διατυπώνουμε κρίσεις για τα όσα πιστεύουμε ή αναζητούμε ή δεν καταλαβαίνουμε, έχοντάς τες ως συγκεκριμένα σημεία αναφοράς· κι όχι να μπερδευόμαστε μέσα σε ατέρμονες ερμηνείες, με το κάθε τι αξεκαθάριστο· αλλιώς, το μόνο που θα μας μείνει θα 'ναι κούφιες λέξεις. Χρειάζεται απαραίτητα να μας είναι προφανές -χωρίς τη βοήθεια καμιάς πρόσθετης απόδειξης- το πρωταρχικό νόημα της κάθε λέξης*, αν θέλουμε να αναφερόμαστε σε κάτι συγκεκριμένο, όταν αναζητούμε, όταν βρισκόμαστε σε αδιέξοδο ή όταν εκφέρουμε γνώμες. Κι επίσης, θα πρέπει οπωσδήποτε να στηριζόμαστε στις αισθήσεις μας και, δίχως άλλο, είτε στην άμεση αντίληψη του μυαλού** είτε σε κάποιο άλλο κριτήριο**, καθώς και στα υπαρκτά αισθήματα, ώστε να 'χουμε μια βάση για να βγάζουμε συμπεράσματα και γι' αυτά που ακόμη περιμένουν επιβεβαίωση και για τα μη προφανή.

Επίκουρος

---

* (σ.τ.μ.:) Βλ. παρακάτω: *προλήψεις* σημ. 4, κεφάλαιο «Η Γλώσσα» και σημ. 7 περί γλώσσας, σελ 85, 69 και 87 αντίστοιχα.

* * (σ.τ.μ.:) Βλ. «φανταστική επιβολή της διανοίας», σελ. 85, και περί κριτηρίων βλ. σελ. 53 κ.ε.

Lucretius, De rerum Natura IV 469-85

Denique nil sciri siquis putat, id quoque nescit
an sciri possit, quoniam nil scire fatetur.
hunc igitur contra minuam contendere causam,
qui capite ipse suo in statuit vestigia sese.
et tamen hoc quoque uti concedam scire, at id ipsum
quaeram, cum in rebus veri nil viderit ante,
unde sciat quid sit scire et nescire vicissim,
notitiam veri quae res falsique crearit
et dubium certo quae res differre probarit.
invenies primis ab sensibus esse creatam
notitiem veri neque sensus posse refelli.
nam maiore fide debet reperirier illud,
sponte sua veris quod possit vincere falsa.
quid maiore fide porro quam sensus haberi
debet? an ab sensu falso ratio orta valebit
dicere eos contra, quae tota ab sensibus orta est?
qui nisi sunt veri, ratio quoque falsa fit omnis.

Η αλήθεια των αισθήσεων

Κι όποιος νομίζει ότι τίποτα δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, ομολογεί ο ίδιος ότι δεν μπορεί να ισχυριστεί ούτε καν αυτό. Δεν αξίζει τώρα ν' ανοίξω διάλογο μ' έναν άνθρωπο που στη θέση των ποδιών έβαλε το κεφάλι.

Μα ας το δεχτούμε πως ξέρει καλά ότι τίποτα δεν είναι γνωστό. Θα τον ρωτούσα· αφού δεν βλέπεις πουθενά την αλήθεια, πώς μπορείς να ξέρεις τι μπορεί να γίνει γνωστό και τι όχι, και ποια είναι τα σημάδια του αληθινού και του ψεύτικου, και τι σου έδωσε τη δυνατότητα να ξεχωρίζεις το αμφίβολο από το βέβαιο;

Θα βρεις ότι οι αισθήσεις μας είναι εκείνες που πρωτοδημιούργησαν το κριτήριο της αλήθειας, και πως οι αισθήσεις δε γίνεται να βγουν ψεύτικες: θα πρέπει να θεωρούμε πιο αξιόπιστο ό,τι από μόνο του μπορεί με το αληθινό να νικήσει το ψεύτικο. Και τι μπορεί να θεωρηθεί πιο αξιόπιστο από τις αισθήσεις; Είναι δυνατόν, ένας συλλογισμός βασισμένος σε ψευδείς αισθήσεις, να αντικρούσει τις αισθήσεις; Αφού κι ο ίδιος απ' αυτές πηγάζει· οπότε, αν αυτές δεν είναι αληθινές, τότε ολόκληρος ο συλλογισμός είναι επίσης ψευδής.

Λουκρήτιος

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 22

κ.δ. 22 *Τὸ ὑφεστηκὸς δεῖ τέλος ἐπιλογίζεσθαι καὶ πᾶσαν τὴν ἐνάργειαν, ἐφ' ἣν τὰ δοξαζόμενα ἀνάγομεν· εἰ δὲ μὴ πάντα ἀκρισίας καὶ ταραχῆς ἔσται μεστά.*

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 23

κ.δ. 23 *Εἰ μαχῇ πάσαις ταῖς αἰσθήσεσιν, οὐχ ἕξεις οὐδ' ὡς ἂν φῇς αὐτῶν διεψεῦσθαι πρὸς τί ποιούμενος τὴν ἀγωγὴν κρίνῃς.*

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 24

κ.δ. 24 *Εἰ τιν' ἐκβαλεῖς ἁπλῶς αἴσθησιν καὶ μὴ διαιρήσεις τὸ δοξαζόμενον καὶ τὸ προσμένον καὶ τὸ παρὸν ἤδη κατὰ τὴν αἴσθησιν καὶ τὰ πάθη καὶ πᾶσαν φανταστικὴν ἐπιβολὴν τῆς διανοίας, συνταράξεις καὶ τὰς λοιπὰς αἰσθήσεις τῇ ματαίῳ δόξῃ, ὥστε τὸ κριτήριον ἅπαν ἐκβαλεῖς· εἰ δὲ βεβαιώσεις καὶ τὸ προσμένον ἅπαν ἐν ταῖς δοξαστικαῖς ἐννοίαις καὶ τὸ μὴ τὴν ἐπιμαρτύρησιν <ἔχον>, οὐκ ἐκλείψεις τὸ διεψευσμένον, ὡς τετηρηκὼς ἔσῃ πᾶσαν ἀμφισβήτησιν κατὰ πᾶσαν κρίσιν τοῦ ὀρθῶς ἢ μὴ ὀρθῶς.*

Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πρὸς Λογικούς* (παράθ. Επίκουρου), 7.206-10

15 *Ἐξαπατᾷ δὲ ἐνίους ἡ διαφορὰ τῶν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ αἰσθητοῦ, οἷον ὁρατοῦ, δοκουσῶν προσπίπτειν φαντασιῶν, καθ' ἣν ἢ ἀλλοιόχρουν ἢ ἀλλοιόσχημον ἢ ἄλλως πως ἐξ-*

Πρέπει να αναλογιζόμαστε τον αληθινό σκοπό της ζωής έχοντας κατά νου όλες εκείνες τις ολοφάνερες μαρτυρίες των αισθήσεων στις οποίες στηρίζουμε τις απόψεις μας· ειδάλλως, τα πάντα θα 'ναι γεμάτα αμφιβολία και σύγχυση.

Αν αντιμάχεσαι όλες τις αισθήσεις σου, δεν θα 'χεις πλέον τίποτα με βάση το οποίο να κρίνεις ακόμα κι εκείνες τις αισθήσεις που ισχυρίζεσαι ότι μας εξαπατούν.

Αν απορρίψεις ολότελα μιαν αίσθηση, και δεν κάνεις διάκριση ανάμεσα στη δοξασία σου που ακόμα περιμένει επαλήθευση και σ' αυτό που είναι ήδη δεδομένο στις αισθήσεις και στα αισθήματα κι είναι καταγραμμένο στο νου ως παράσταση, τότε θα φέρεις σύγχυση στις άλλες αισθήσεις σου με την ανόητη γνώμη σου και θα χάσεις κάθε κριτήριο. Αν, πάλι, με τις υποκειμενικές σου ιδέες θεωρήσεις αληθινό, αδιακρίτως, και εκείνο που περιμένει την επαλήθευση και εκείνο που δεν τη χρειάζεται, δεν πρόκειται να αποφύγεις το λάθος, αφού κάθε κρίση σου σχετικά με το τι είναι σωστό και τι όχι θα βρίσκεται πάντα υπό αμφισβήτηση.

Μερικούς ανθρώπους τους εξαπατούν οι διαφορές των εντυπώσεων που προέρχονται από το ίδιο αισθητό αντικείμενο, λ.χ. ένα ορατό αντικείμενο· το ίδιο αντικείμενο φαίνεται να 'χει άλλο χρώμα ή σχήμα, ή να μοιάζει κάπως διαφορετικό.

ηλλαγμένον φαίνεται τὸ ὑποκείμενον. ὑπενόησαν γὰρ ὅτι τῶν οὕτω διαφερουσῶν καὶ μαχομένων φαντασιῶν δεῖ τὴν μέν τινα ἀληθῆ εἶναι, τὴν δ' ἐκ τῶν ἐναντίων ψευδῆ τυγχάνειν. ὅπερ ἐστὶν εὔηθες καὶ ἀνδρῶν μὴ συνορώντων τὴν ἐν τοῖς οὖσι φύσιν. οὐ γὰρ ὅλον ὁρᾶται τὸ στερέμνιον, ἵνα ἐπὶ τῶν ὁρατῶν ποιώμεθα τὸν λόγον, ἀλλὰ τὸ χρῶμα τοῦ στερεμνίου. τοῦ δὲ χρώματος τὸ μέν ἐστιν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ στερεμνίου, καθάπερ ἐπὶ τῶν σύνεγγυς καὶ ἐκ [τοῦ] μετρίου διαστήματος βλεπομένων, τὸ δ' ἐκτὸς τοῦ στερεμνίου κἀν τοῖς ἐφεξῆς τόποις ὑποκείμενον, καθάπερ ἐπὶ τῶν ἐκ μακροῦ διαστήματος θεωρουμένων. τοῦτο δὲ ἐν τῷ μεταξὺ ἐξαλλαττόμενον καὶ ἴδιον ἀναδεχόμενον σχῆμα τοιαύτην ἀναδίδωσι φαντασίαν, ὁποῖον καὶ αὐτὸ κατ' ἀλήθειαν ὑπόκειται. ὅνπερ οὖν τρόπον οὔτε ἡ ἐν τῷ κρουομένῳ χαλκώματι φωνὴ ἐξακούεται οὔτε ἡ ἐν τῷ στόματι τοῦ κεκραγότος, ἀλλ' ἡ προσπίπτουσα τῇ ἡμετέρᾳ αἰσθήσει, καὶ ὡς οὐθείς φησι τὸν ἐξ ἀποστήματος μικρᾶς ἀκούοντα φωνῆς ψευδῶς ἀκούειν, ἐπείπερ σύνεγγυς ἐλθὼν ὡς μείζονος ταύτης ἀντιλαμβάνεται, οὕτως οὐκ ἄν εἴποιμι ψεύδεσθαι τὴν ὄψιν, ὅτι ἐκ μακροῦ μὲν διαστήματος μικρὸν ὁρᾷ τὸν πύργον καὶ στρογγύλον, ἐκ δὲ τοῦ σύνεγγυς μείζονα καὶ τετράγωνον, ἀλλὰ μᾶλλον ἀληθεύειν, ὅτι καὶ ὅτε φαίνεται μικρὸν αὐτῇ τὸ αἰσθητὸν καὶ τοιουτόσχημον, ὄντως ἐστὶ μικρὸν καὶ τοιουτόσχημον, τῇ διὰ τοῦ ἀέρος φορᾷ ἀποθραυομένων τῶν κατὰ τὰ εἴδωλα περάτων, καὶ ὅτε μέγα πάλιν καὶ ἀλλοιόσχημον, πάλιν ὁμοίως μέγα καὶ ἀλλοιόσχημον, ἤδη μέντοι οὐ τὸ

Γιατί υποθέτουν ότι όταν οι εντυπώσεις διαφέρουν και αντιμάχονται μεταξύ τους, τότε μία απ' αυτές θα πρέπει να είναι η αληθινή, σε αντίθεση με τις άλλες που θα 'ναι ψεύτικες. Πράγμα που είναι τελείως απλοϊκό, και χαρακτηριστικό ανθρώπων που δεν βλέπουν την αληθινή φύση των όντων. Διότι αυτό που βλέπουμε (για να μιλήσουμε για τα ορατά), δεν είναι ολόκληρο το στερεό σώμα μα το χρώμα της επιφάνειάς του. Όσο για το χρώμα, άλλοτε βρίσκεται ακριβώς πάνω στο στερεό σώμα, όπως όταν βλέπουμε εκ του σύνεγγυς ή από μέτρια απόσταση· ένα μέρος του όμως βρίσκεται έξω από το σώμα και στον περιβάλλοντα χώρο, όπως όταν βλέπουμε από μακρινή απόσταση. Το χρώμα αυτό, καθώς διαφοροποιείται μέσα στο διάστημα που μεσολαβεί και αποκτά παράδοξη όψη, δίνει άλλην εντύπωση, η οποία όμως *ανταποκρίνεται και αυτή σε ό,τι αποτελεί μια αληθινή αντικειμενική κατάσταση.* Κατά τον ίδιο τρόπο, αυτό που ακούμε δεν είναι ο ήχος μέσα σ' ένα χάλκινο κύμβαλο ούτε η φωνή μέσα στο στόμα κάποιου που φωνάζει, αλλά ο ήχος που φτάνει στην αίσθησή μας· και ακριβώς όπως κανείς δεν ισχυρίζεται ότι ακούει ψεύτικα όποιος ακούει μια φωνή αμυδρά από μεγάλη απόσταση, διότι φθάνοντας κατόπιν πιο κοντά την ακούει πιο δυνατή, έτσι δεν θα έλεγα πως ψεύδεται η όραση που από μακριά βλέπει τον πύργο μικρό και στρογγυλό, κι από κοντά τον βλέπει μεγάλο και τετράγωνο. Θα 'λεγα μάλλον ότι η όραση λέει την αλήθεια, διότι όταν το αισθητό αντικείμενο τής φαίνεται πως είναι μικρό κι έχει τέτοιο σχήμα, όντως αυτό είναι μικρό κι έχει τέτοιο σχήμα, καθώς οι άκρες των ειδώλων, ταξιδεύοντας μες στον αέρα διαβρώνονται· κι όταν, πάλι, της φαίνεται μεγάλο και διαφορετικού σχήματος, ομοίως, είναι μεγάλο και διαφο-

40 *αὐτὸ ἀμφότερα καθεστώς. τοῦτο γὰρ τῆς διαστρόφου λοιπόν ἐστι δόξης οἴεσθαι, ὅτι τὸ αὐτὸ ἦν τό τε ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ τὸ πόρρωθεν θεωρούμενον φανταστόν. αἰσθήσεως δὲ ἴδιον ὑπῆρχε <τὸ> τοῦ παρόντος μόνον καὶ κινοῦντος αὐτὴν ἀντιλαμβάνεσθαι, οἷον χρώματος, οὐχὶ δὲ τὸ διακρίνειν ὅτι ἄλλο μέν ἐστι τὸ ἐνθάδε ἄλλο δὲ τὸ ἐνθάδε ὑποκείμενον. διόπερ αἱ μὲν φαντασίαι διὰ ταῦτα*
45 *πᾶσαί εἰσιν ἀληθεῖς, <αἱ δὲ δόξαι οὐ πᾶσαι ἦσαν ἀληθεῖς>, ἀλλ᾽ εἶχόν τινα διαφοράν. τούτων γὰρ αἱ μὲν ἦσαν ἀληθεῖς αἱ δὲ ψευδεῖς, ἐπείπερ κρίσεις καθεστᾶσιν ἡμῶν ἐπὶ ταῖς φαντασίαις, κρίνομεν δὲ τὰ μὲν ὀρθῶς, τὰ δὲ μοχθηρῶς ἤτοι παρὰ τὸ προστιθέναι τι καὶ προσνέμειν ταῖς φαντασίαις ἢ παρὰ τὸ ἀφαιρεῖν τι τούτων καὶ κοινῶς καταψεύδεσθαι τῆς ἀλόγου αἰσθήσεως.*

Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πρὸς Λογικούς* (παράθ. Επίκουρου), 8.63-4.

[Ὁ δὲ Ἐπίκουρος ἔλεγε] *πάντα τὰ αἰσθητὰ εἶναι ἀληθῆ, καὶ πᾶσαν φαντασίαν ἀπὸ ὑπάρχοντος εἶναι, καὶ τοιαύτην ὁποῖόν ἐστι τὸ κινοῦν τὴν αἴσθησιν, πλανᾶσθαι δὲ τοὺς τινὰς μὲν τῶν φαντασιῶν λέγοντας ἀληθεῖς, τινὰς δὲ ψευδεῖς παρὰ τὸ μὴ δύνασθαι χωρίζειν δόξαν ἀπὸ ἐναργείας. ἐπὶ γοῦν τοῦ Ὀρέστου, ὅτε ἐδόκει βλέπειν τὰς Ἐ-*
5 *ρινύας, ἡ μὲν αἴσθησις ὑπ᾽ εἰδώλων κινουμένη ἀληθὴς ἦν (ὑπέκειτο γὰρ τὰ εἴδωλα), ὁ δὲ νοῦς οἰόμενος, ὅτι στερέμνιοί εἰσιν Ἐρινύες ἐψευδοδόξει.*

ρετικού σχήματος. Ήδη τα δύο δεν είναι το ίδιο πράγμα. Είναι διεστραμμένη αντίληψη το να πιστεύει κανείς ότι το αντικείμενο που του εντυπώθηκε όταν είδε από κοντά και εκείνο που εντυπώθηκε όταν είδε από μακριά είναι ένα και το αυτό. Η παράδοξη λειτουργία της αίσθησης είναι να συλλαμβάνει μόνον ό,τι είναι γι' αυτήν παρόν και την κινητοποιεί, λ.χ. το χρώμα, και όχι να κάνει διάκριση, ότι άλλο πράγμα είναι εκείνο εδώ και άλλο το παρακεί. Επομένως, όλες οι εντυπώσεις είναι αληθινές, ενώ οι γνώμες δεν είναι όλες αληθινές παρά επιδέχονται διαφοροποιήσεις. Άλλες είναι αληθινές, άλλες ψεύτικες, διότι αποτελούν κρίσεις που κάνουμε βασισμένοι στις εντυπώσεις μας, κι άλλες τις κρίνουμε με σωστό τρόπο κι άλλες με άσχημο -είτε προσθέτοντας και επισυνάπτοντας κάτι πάνω στις εντυπώσεις, είτε αφαιρώντας απ' αυτές και πλαστογραφώντας την άλογη αίσθηση.[2]

Όλα τα αισθητά είναι αληθινά και κάθε εντύπωση είναι προϊόν υπαρκτού πράγματος, και ορίζεται από το αντικείμενο που κινεί την αίσθηση. Γελιούνται όσοι υποστηρίζουν ότι άλλες εντυπώσεις είναι αληθινές κι άλλες ψευδείς· κι αυτό διότι δεν μπορούν να κάνουν διάκριση ανάμεσα στη γνώμη και στο ολοφάνερο. Στην περίπτωση του Ορέστη, που του φάνηκε πως είδε τις Ερινύες, η μεν αίσθησή του, κινητοποιημένη από τα ομοιώματα (των Ερινύων) ήταν αληθινή, καθώς τα ομοιώματα υπήρχαν. Ο νους του όμως, νομίζοντας πως οι Ερινύες ήσαν σώματα στερεά, έκανε λάθος.»[3]

Επίκουρος

Lucretius, De rerum natura IV 379-86

Nec tamen hic oculos falli concedimus hilum.
nam quo cumque loco sit lux atque umbra tueri
illorum est; eadem vero sint lumina necne,
umbraque quae fuit hic eadem nunc transeat illuc,
an potius fiat paulo quod diximus ante,
hoc animi demum ratio discernere debet,
nec possunt oculi naturam noscere rerum.
proinde animi vitium hoc oculis adfingere noli.

Διογένης Οινοανδέας, απόσπ. 5

στ. 2 *Ἡμεῖς δὲ τὴν μὲν ῥεῦσιν αὐτὴν ὁμολογοῦμεν, οὐ μέντοι*
καὶ τὸ οὕτως ὀξεῖαν αὐτὴν ὑπάρχειν, ὥστε μηδενὶ χρόνῳ
στ. 3 *τὴν ἑκάστου φύσιν καταληπτὴν αἰσθήσεσιν εἶναι. καὶ*
γὰρ οὐδ' ἄν αὐτοὶ εἴσχυσαν εἰπεῖν οἱ τῇ δόξῃ τῇδε χρώ-
μενοι τὸ δὴ οἷον φέρουσι, τοτὲ μὲν εἶναι τόδε λευκὸν καὶ
τόδε μέλαν, ἄλλοτε δὲ οὔτε τοῦτο λευκὸν οὔτ' ἐκεῖνο μέ-
λαν, εἰ μὴ πρότερον ἤδεισαν τὴν λευκοῦ τε καὶ μέλανος
φύσιν.

Δεν το δεχόμαστε πως τα μάτια ξεγελιούνται· γιατί η δουλειά τους είναι να βλέπουν πού βρίσκεται το φως και πού η σκιά. Το αν είναι το ίδιο φως ή όχι, και το αν είναι ίδια η σκιά που μόλις πριν λίγο ήταν εδώ και τώρα είναι εκεί, ή μάλλον, το αν συνέβη αυτό που μόλις είπαμε, αυτό είναι κάτι που θα το ξεκαθαρίσει ο λογισμός. Τα μάτια δεν μπορούν να γνωρίσουν τη φύση των πραγμάτων. Γιαυτό, μη θελήσεις να επιρρίψεις στα μάτια ένα σφάλμα του μυαλού.

Λουκρήτιος

Εμείς συμφωνούμε ότι τα πράγματα ρέουν· όχι όμως και ότι ρέουν με τέτοια ταχύτητα ώστε σε καμία στιγμή να μη μπορούν οι αισθήσεις μας να συλλάβουν τη φύση του κάθε πράγματος. Γιατί τότε, κι οι ίδιοι που το νομίζουν αυτό, δεν θα μπορούσαν να πουν ότι το τάδε πράγμα είναι άσπρο και το τάδε μαύρο, ή ότι ούτε το ένα είναι άσπρο ούτε το άλλο μαύρο, αν δεν γνώριζαν από τα πριν ποια είναι η φύση του άσπρου και του μαύρου.

Διογένης Οινοανδέας

Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πρὸς Λογικούς* (παράθ. Επίκουρου) 7.211-216

Οὐκοῦν τῶν δοξῶν [κατὰ τὸν Ἐπίκουρον] αἱ μὲν ἀληθεῖς εἰσιν αἱ δὲ ψευδεῖς, ἀληθεῖς μὲν αἵ τε ἐπιμαρτυρούμεναι καὶ οὐκ ἀντιμαρτυρούμεναι πρὸς τῆς ἐναργείας, ψευδεῖς δὲ αἵ τε ἀντιμαρτυρούμεναι καὶ οὐκ ἐπιμαρτυρούμεναι πρὸς τῆς ἐναργείας. ἔστι δὲ ἐπιμαρτύρησις μὲν κατάληψις δι' ἐναργείας τοῦ τὸ δοξαζόμενον τοιοῦτον εἶναι ὁποῖόν ποτε ἐδοξάζετο, οἷον Πλάτωνος μακρόθεν προσιόντος εἰκάζω μὲν καὶ δοξάζω παρὰ τὸ διάστημα ὅτι Πλάτων ἐστί, προσπελάσαντος δὲ αὐτοῦ προσεμαρτυρήθη ὅτι ὁ Πλάτων ἐστί, συναιρεθέντος τοῦ διαστήματος, καὶ ἐπεμαρτυρήθη δι' αὐτῆς τῆς ἐναργείας. οὐκ ἀντιμαρτύρησις δέ ἐστιν ἀκολουθία τοῦ ὑποσταθέντος καὶ δοξασθέντος ἀδήλου τῷ φαινομένῳ, οἷον ὁ Ἐπίκουρος λέγων εἶναι κενόν, ὅπερ ἐστὶν ἄδηλον, πιστοῦται δι' ἐναργοῦς πράγματος τοῦτο, τῆς κινήσεως· μὴ ὄντος γὰρ κενοῦ οὐδὲ κίνησις ὤφειλεν εἶναι, τόπον μὴ ἔχοντος τοῦ κινουμένου σώματος εἰς ὃν περιστήσεται διὰ τὸ πάντα εἶναι πλήρη καὶ ναστά, ὥστε τῷ δοξασθέντι ἀδήλῳ μὴ ἀντιμαρτυρεῖν τὸ φαινόμενον κινήσεως οὔσης. ἡ μέντοι ἀντιμαρτύρησις μαχόμενόν τί ἐστι τῇ οὐκ ἀντιμαρτυρήσει· ἦν γὰρ συνα-

Επιστημονική μεθοδολογία

Άλλες γνώμες, λοιπόν, είναι αληθείς, άλλες ψευδείς: αληθείς είναι εκείνες που επιβεβαιώνονται και δεν αμφισβητούνται από το αυταπόδεικτο και ολοφάνερο· ψευδείς είναι εκείνες που αμφισβητούνται και δεν επιβεβαιώνονται από το ολοφάνερο. Επιβεβαίωση θα πει, το να αντιληφθεί κάποιος μέσω του προφανούς ότι αυτό το οποίο πιστεύεται τώρα δεν διαφέρει από αυτό το οποίο πιστευόταν προηγουμένως· λόγου χάρη, αν ο Πλάτων έρχεται από μακριά, εικάζω και σχηματίζω μια γνώμη, που οφείλεται στην απόσταση που μεσολαβεί, ότι είναι ο Πλάτων· με το που πλησιάζει, υπάρχει επιπλέον μαρτυρία ότι είναι ο Πλάτων, τώρα που μειώθηκε η απόσταση, και επιβεβαιώνεται από το ολοφάνερο και αυτονόητο *(διὰ τῆς ἐναργείας)*. Μη αμφισβήτηση σημαίνει ακολουθία ανάμεσα στο μη προφανές που υποστηρίχτηκε και ήταν πιστευτό και στο προφανές· λόγου χάρη, ο Επίκουρος λέει ότι υπάρχει το κενό -κάτι που δεν είναι προφανές- και το επιβεβαιώνει αυτό μέσα από κάτι προφανές, την κίνηση. Γιατί αν δεν υπήρχε το κενό, δεν θα 'πρεπε να υπάρχει η κίνηση, καθώς το κινούμενο σώμα δεν θα είχε χώρο να μετακινηθεί αφού το παν θα ήταν πλήρες και στερεό. Οπότε, το μη προφανές που πιστευόταν, δεν αμφισβητείται από το προφανές, μιας και υπάρχει κίνηση. Από την άλλη, η αμφισβήτηση είναι κάτι που αντιμάχεται την μη αμφισβήτηση: γιατί πρόκειται για αναίρεση του προ-

νασκευὴ τοῦ φαινομένου τῷ ὑποσταθέντι ἀδήλῳ, οἷον ὁ Στωικὸς λέγει μὴ εἶναι κενόν, ἄδηλόν τι ἀξιῶν, τούτῳ δὲ οὕτως ὑποσταθέντι ὀφείλει τὸ φαινόμενον συνανασκευάζεσθαι, φημὶ δ' ἡ κίνησις· μὴ ὄντος γὰρ κενοῦ κατ' ἀνάγκην οὐδὲ κίνησις γίγνεται κατὰ τὸν ἤδη προδεδηλωμένον ἡμῖν τρόπον. ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ οὐκ ἐπιμαρτύρησις ἀντίξους ἐστὶ τῇ ἐπιμαρτυρήσει· ἦν γὰρ ὑπόπτωσις δι' ἐναργείας τοῦ τὸ δοξαζόμενον μὴ εἶναι τοιοῦτον ὁποῖόν περ ἐδοξάζετο, οἷον πόρρωθέν τινος προσιόντος εἰκάζομεν παρὰ τὸ διάστημα Πλάτωνα εἶναι, ἀλλὰ συναιρεθέντος τοῦ διαστήματος ἔγνωμεν δι' ἐναργείας ὅτι οὐκ ἔστι Πλάτων. καὶ γέγονε τὸ τοιοῦτον οὐκ ἐπιμαρτύρησις· οὐ γὰρ ἐπεμαρτυρήθη τῷ φαινομένῳ τὸ δοξαζόμενον. ὅθεν ἡ μὲν ἐπιμαρτύρησις καὶ οὐκ ἀντιμαρτύρησις τοῦ ἀληθὲς εἶναί τι ἐστὶ κριτήριον, ἡ δὲ οὐκ ἐπιμαρτύρησις καὶ ἀντιμαρτύρησις τοῦ ψεῦδος εἶναι. πάντων δὲ κρηπὶς καὶ θεμέλιος ἡ ἐνάργεια.

[Τοιοῦτο μὲν καὶ κατὰ τὸν Ἐπίκουρόν ἐστι κριτήριον.]

Διογ. Λαερτ. *Επικούρου βίος*, 31-4

31 Τὴν διαλεκτικὴν ὡς παρέλκουσαν* ἀποδοκιμάζουσιν· ἀρκεῖν γὰρ τοὺς φυσικοὺς χωρεῖν κατὰ τοὺς τῶν πραγ-

* (σ.τ.μ.:) Διχογνωμία ως προς το ακριβές νόημα του «παρέλκουσα»: οι περισσότεροι μελετητές προτιμούν το μεταγενέστερο νόημα της λέξης, το

φανούς, από κάτι μη προφανές που θεωρείται ως δεδομένο. Λ.χ., ο Στωικός λέει πως δεν υπάρχει το κενό, διατυπώνοντας κρίση πάνω σε κάτι μη φανερό. Απ' τη στιγμή που θεωρείται αυτό ως δεδομένο, αναγκαστικά απορρίπτεται και το προφανές -δηλαδή η κίνηση. Γιατί εφ' όσον δεν υπάρχει κενό, αναγκαστικά δεν υπάρχει ούτε κίνηση, σύμφωνα με τη μέθοδο που δείξαμε πριν. Με τον ίδιο τρόπο, η μη επιβεβαίωση αντιτίθεται στην επιβεβαίωση: αντιλαμβανόμαστε, μέσω του ολοφάνερου, ότι η τωρινή γνώμη μας δεν είναι η ίδια μ' αυτήν που είχαμε προηγουμένως. Για παράδειγμα, βλέποντας κάποιον να πλησιάζει από μακριά, εικάζουμε ότι είναι ο Πλάτων, αλλά όταν μειώνεται η απόσταση, αναγνωρίζουμε μέσω του προφανούς ότι δεν είναι ο Πλάτων. Αυτό υπήρξε μια μη επιβεβαίωση: η γνώμη, δηλαδή, δεν επιβεβαιώθηκε από το προφανές.

Συνεπώς, η επιβεβαίωση και μη αμφισβήτηση *(ἡ μὲν ἐπιμαρτύρησις καὶ οὐκ ἀντιμαρτύρησις)* είναι το κριτήριο της αλήθειας ενός πράγματος· ενώ η μη επιβεβαίωση και αμφισβήτηση είναι το κριτήριο του ψευδούς. Βάση και θεμέλιο των πάντων είναι το ολοφάνερο και αυταπόδεικτο *(ἡ ἐνάργεια).*

ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ[1]

(Τη διαλεκτική οι επικούρειοι την απορρίπτουν ως αποπροσανατολιστική.* Γιατί αρχεί, οι φυσικοί φιλόσοφοι να χρησι-

ίδιο που έχει και σήμερα στα νέα ελληνικά, δηλαδή «περιττή». Ο Bailey ισχυρίζεται ότι η αρχική της σημασία, «αποπροσανατολιστική», είναι και η σωστή.

μάτων φθόγγους. ἐν τοίνυν τῷ Κανόνι λέγων ἐστὶν ο Ἐπίκουρος κριτήρια τῆς ἀληθείας εἶναι τὰς αἰσθήσεις καὶ προλήψεις καὶ τὰ πάθη, οἱ δ' Ἐπικούρειοι καὶ τὰς φανταστικὰς ἐπιβολὰς τῆς διανοίας· λέγει δὲ καὶ ἐν τῇ πρὸς Ἡρόδοτον ἐπιτομῇ καὶ ἐν ταῖς Κυρίαις δόξαις·

"πᾶσα γάρ," φησίν, *"αἴσθησις ἄλογός ἐστι καὶ μνήμης οὐδεμιᾶς δεκτική· οὔτε γὰρ ὑφ' αὑτῆς κινεῖται οὔτε ὑφ' ἑτέρου κινηθεῖσα δύναταί τι προσθεῖναι ἢ ἀφελεῖν· οὐδὲ ἔ-*
32 *στι τὸ δυνάμενον αὐτὰς διελέγξαι· οὔτε γὰρ ἡ ὁμογενὴς* αἴσθησις τὴν ὁμογενῆ διὰ τὴν ἰσοσθένειαν, οὔθ' ἡ ἀνομογένεια τὴν ἀνομογένειαν, οὐ γὰρ τῶν αὐτῶν εἰσι κριτικαί· οὔτε μὴν λόγος, πᾶς γὰρ λόγος ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἤρτηται. οὔθ' ἡ ἑτέρα τὴν ἑτέραν, πάσαις γὰρ προσέχομεν. καὶ τὸ τὰ ἐπαισθήματα δ' ὑφεστάναι πιστοῦται τὴν τῶν αἰσθήσεων ἀλήθειαν. ὑφέστηκε δὲ τό τε ὁρᾶν ἡμᾶς καὶ ἀκούειν ὥσπερ τὸ ἁλγεῖν· ὅθεν καὶ περὶ τῶν ἀδήλων ἀπὸ τῶν φαινομένων χρὴ σημειοῦσθαι. καὶ γὰρ καὶ ἐπίνοιαι πᾶσαι ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων γεγόνασι κατά τε περίπτωσιν καὶ ἀναλογίαν καὶ ὁμοιότητα καὶ σύνθεσιν, συμβαλλομένου τι καὶ τοῦ λογισμοῦ. τά τε τῶν μαινομένων*

* (σ.τ.μ.:) Λ.χ. το να βλέπει κανείς ένα τριαντάφυλλο και να οσμίζεται σκόρδο. Η όσφρηση δεν αναιρεί την όραση, και το αντίστροφο.

μοποιούν τις λέξεις που ανταποκρίνονται στα πράγματα. Στον «Κανόνα» του, λοιπόν, ο Επίκουρος λέγει ότι κριτήρια της αλήθειας είναι οι αισθήσεις,[3] οι προλήψεις[4] και τα αισθήματα. Οι δε επικούρειοι προσθέτουν και τις *φανταστικές επιβολές της διανοίας.*[5] Ο ίδιος αναφέρεται σ' αυτά στην επιτομή που έγραψε για τον Ηρόδοτο και στις «Κύριες Δόξες»).

«Κάθε αίσθηση είναι στερημένη λόγου και ανίκανη να έχει μνήμη», λέει ο Επίκουρος. « Η αίσθηση, δηλαδή, δεν ενεργοποιείται από μόνη της, αλλά και όταν ενεργοποιείται από κάποιο πράγμα, δεν μπορεί να του προσθέσει ή να του αφαιρέσει τίποτα. Όπως και δεν υπάρχει τίποτα που να μπορεί να ανασκευάσει τις αισθήσεις: δεν μπορεί μια αίσθηση να ανατρέψει μιαν άλλη ομοειδή αίσθηση, μιας και έχουν κι οι δυο την ίδια ισχύ. Ούτε μπορεί να ανατρέψει μια μη ομοειδή* της αίσθηση, αφού οι δύο αποτελούν κριτήρια διαφορετικών πραγμάτων. Ούτε, πάλι, ο λόγος μπορεί να ανασκευάσει μιαν αίσθηση, γιατί κάθε λόγος είναι εξαρτημένος από την αίσθηση. Κι ούτε μπορεί μία αίσθηση να ελέγξει μιαν άλλη, γιατί ο νους μας προσηλώνεται σε όλες το ίδιο. Η αλήθεια των αισθήσεων επιβεβαιώνεται από το πραγματικό γεγονός της αντίληψης· το γεγονός ότι βλέπουμε και ακούμε είναι τόσο πραγματικό όσο και τ' ότι νιώθουμε πόνο. Ως εκ τούτου, πρέπει *με βάση τα ορατά* να προχωρούμε σε συμπεράσματα για τα μη ορατά (τα *ἄδηλα*). Διότι όλες οι ιδέες προέρχονται από τις αισθήσεις *(καὶ γὰρ καὶ ἐπίνοιαι πᾶσαι ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων γεγόνασι)* -πότε μέσω τυχαίας σύμπτωσής τους, πότε κατ' αναλογία ή σύμφωνα με κάποια ομοιότητα ή μέσω συσχετίσεων, όπου κατά τι συμβάλλει και το λογικό. Όσο για τα οράματα των παρανοϊκών και τα όνειρα που βλέπουμε, έχουν αληθινή υπό-

φαντάσματα καὶ <τὰ> κατ' ὄναρ ἀληθῆ, κινεῖ γάρ· τὸ δὲ μὴ ὂν οὐ κινεῖ."

33 Τὴν δὲ πρόληψιν λέγουσιν οἱονεὶ κατάληψιν ἢ δόξαν ὀρθὴν ἢ ἔννοιαν ἢ καθολικὴν νόησιν ἐναποκειμένην, τουτέστι μνήμην τοῦ πολλάκις ἔξωθεν φανέντος, οἷον τὸ· Τοιοῦτόν ἐστιν ἄνθρωπος· ἅμα γὰρ τῷ ῥηθῆναι ἄνθρωπος εὐθὺς κατὰ πρόληψιν καὶ ὁ τύπος αὐτοῦ νοεῖται προηγουμένων τῶν αἰσθήσεων. παντὶ οὖν ὀνόματι τὸ πρώτως ὑποτεταγμένον ἐναργές ἐστι· καὶ οὐκ ἂν ἐζητήσαμεν τὸ ζητούμενον εἰ μὴ πρότερον ἐγνώκειμεν αὐτό· οἷον Τὸ πόρρω ἑστὼς ἵππος ἐστὶν ἢ βοῦς· δεῖ γὰρ κατὰ πρόληψιν ἐγνωκέναι ποτὲ ἵππου καὶ βοὸς μορφήν· οὐδ' ἂν ὠνομάσαμέν τι μὴ πρότερον αὐτοῦ κατὰ πρόληψιν τὸν τύπον μαθόντες. ἐναργεῖς οὖν εἰσιν αἱ προλήψεις· καὶ τὸ δοξαστὸν ἀπὸ προτέρου τινὸς ἐναργοῦς ἤρτηται, ἐφ' ὃ ἀναφέροντες λέγομεν, οἷον Πόθεν ἴσμεν εἰ τοῦτό ἐστιν ἄνθρωπος;

34 Τὴν δὲ δόξαν καὶ ὑπόληψιν* λέγουσιν, ἀληθῆ τέ φασι καὶ ψευδῆ· ἂν μὲν γὰρ ἐπιμαρτυρῆται ἢ μὴ ἀντιμαρτυρῆται, ἀληθῆ εἶναι· ἐὰν δὲ μὴ ἐπιμαρτυρῆται ἢ ἀντιμαρτυρῆται, ψευδῆ τυγχάνειν. ὅθεν <τὸ> προσμένον εἰσήχθη· οἷον τὸ προσμεῖναι καὶ ἐγγὺς γενέσθαι τῷ πύργῳ καὶ μαθεῖν ὁποῖος ἐγγὺς φαίνεται.

---

* (σ.τ.μ.:) *Υπόληψις:* βιαστική ή βεβιασμένη κρίση. Πολύ συχνά, το *υπολαμβάνω*, έχει την έννοια του σημερινού *εκλαμβάνω*, δηλ. περνώ κάτι για κάτι άλλο.

* * (σ.τ.μ.:) Αυτό που περιμένει -επαλήθευση, εννοείται.

σταση, δεδομένου ότι προκαλούν κίνηση· και κάτι που δεν υπάρχει δεν προκαλεί κίνηση.»

(Την πρόληψη[4] την θεωρούν κάτι σαν σύλληψη του νου, ή ορθή γνώμη ή έννοια, ή γενική ιδέα αποθηκευμένη στο μυαλό· είναι δηλαδή η ανάμνηση κάποιου πράγματος έξω από εμάς, που μας έχει παρουσιαστεί επανειλημμένα. Για παράδειγμα, τέτοιας λογής είναι ο άνθρωπος: Απ' τη στιγμή δηλαδή που θα ειπωθεί η λέξη "άνθρωπος", αμέσως, με βάση την πρόληψη, παρουσιάζεται στη νόηση η εικόνα του σύμφωνα με τα προηγούμενα δεδομένα των αισθήσεων. Επομένως, η πρωταρχική σημασία που έχει αποδοθεί σε κάθε λέξη είναι ξεκάθαρη. Και *δεν* θα ρωτούσαμε για κάτι που προηγουμένως *δεν* έχουμε γνωρίσει. Λόγου χάρη, ρωτάμε, «άλογο είναι αυτό που στέκεται εκεί πέρα ή βόδι;» Θα πρέπει να μας είναι ήδη γνωστές, με βάση την πρόληψη, οι μορφές του αλόγου και του βοδιού. Δεν θα μπορούσαμε να ονομάσουμε κάτι, αν προηγουμένως δεν γνωρίζαμε, σύμφωνα με την πρόληψη, τη μορφή του. Οι προλήψεις, επομένως, είναι πράγματα αυταπόδεικτα. Και μια γνώμη μας πάντα εξαρτάται από κάποια προηγούμενη αυταπόδεικτη έννοια στην οποία αναφερόμαστε· πώς ξέρουμε, λ.χ., αν ετούτο το ον είναι άνθρωπος;

Για την γνώμη, χρησιμοποιούν και τη λέξη *ὑπόληψις** που, όπως ισχυρίζονται, είναι είτε αληθής είτε ψευδής: αν πιστοποιείται από τις αυταπόδεικτες μαρτυρίες και δεν αναιρείται, είναι αληθής· αν δεν πιστοποιείται και αμφισβητείται, τότε είναι ψευδής. Γι' αυτό και εισήγαγαν την έκφραση «το προσμένον»** -όπως λόγου χάρη προσμένει κανείς να πλησιάσει πρώτα κοντά στον πύργο προκειμένου να μάθει πώς ακριβώς δείχνει εκ του σύνεγγυς).

Λουκιανοῦ *Περὶ αἱρέσεων* 810

Καὶ μόνη σοι αὕτη πιστὴ καὶ βέβαιος ἐλπὶς ἐπὶ τὴν ἀλήθειάν τε καὶ εὕρεσιν αὐτῆς, ἄλλη δὲ οὐδ' ἡτισοῦν ἢ τὸ κρίνειν δύνασθαι καὶ χωρίζειν ἀπὸ τῶν ἀληθῶν τὰ ψευδῆ ὑπάρχειν σοι καὶ κατὰ τοὺς ἀργυρογνώμονας διαγιγνώσκειν ἅ τε δόκιμα καὶ ἀκίβδηλα καὶ ἃ παρακεκομμένα, καὶ εἴ ποτε τοιαύτην τινὰ δύναμιν καὶ τέχνην πορισάμενος ἥκεις ἐπὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν λεγομένων· εἰ δὲ μή, εὖ ἴσθι ὡς οὐδέν κωλύσει σε τῆς ῥινὸς ἕλκεσθαι ὑφ' ἑκάστων ἢ θαλλῷ προδειχθέντι ἀκολουθεῖν ὥσπερ τὰ πρόβατα· μᾶλλον δὲ τῷ ἐπιτραπεζίῳ ὕδατι ἐοικὼς ἔσῃ, ἐφ' ὅ τι ἂν μέρος ἕλκύσῃ σέ τις ἄκρῳ τῷ δακτύλῳ ἀγόμενος, ἢ καὶ νὴ Δία καλάμῳ τινὶ ἐπ' ὄχθῃ παραποταμίᾳ πεφυκότι καὶ πρὸς πᾶν τὸ πνέον καμπτομένῳ, κἂν μικρά τις αὔρα διαφυσήσασα διασαλεύσῃ αὐτόν.

...εν κατακλείδι:

Αυτή και μόνο αυτή είναι η σίγουρη και σταθερή σου ελπίδα για την ανακάλυψη της αλήθειας, κι άλλη δεν υπάρχει· μόνη ελπίδα σου είναι η ικανότητα να κρίνεις και να ξεχωρίζεις το ψέμα από την αλήθεια, και σαν τους αργυραμοιβούς να καταλαβαίνεις ποια είναι τα άξια και τα ανόθευτα και ποια τα κίβδηλα. Κι αν τύχει ν' αποκτήσεις τέτοια ικανότητα κι επιδεξιότητα, τότε προχωράς στον έλεγχο των όσων λέγονται. Ειδεμή, να ξέρεις πως τίποτα δεν θα εμποδίσει, να σε σέρνει ο καθένας από τη μύτη ή να τρέχεις σαν το πρόβατο πίσω από το βλαστάρι που θα σου τείνουν. Ή πιο σωστά, θα 'σαι σαν ένα υγρό χυμένο πάνω στο τραπέζι, κι όπου σε σπρώχνει ο καθένας με το δαχτυλάκι του, θα πηγαίνεις. Ή, μα τον Δία, σαν καλαμιά που φυτρώνει στην ακροποταμιά και γέρνει σε κάθε φύσημα του αέρα και σαλεύει ακόμα κι όταν η αύρα είναι ανεπαίσθητη.

Λουκιανός

Lucretius, De rerum natura V 56-91

Cuius ego ingressus vestigia dum rationes
persequor ac doceo dictis, quo quaeque creata
foedere sint, in eo quam sit durare necessum
nec validas valeant aevi rescindere leges,
quo genere in primis animi natura reperta est
nativo primum consistere corpore creta,
nec posse incolumem magnum durare per aevum,
sed simulacra solere in somnis fallere mentem,
cernere cum videamur eum quem vita reliquit,
quod super est, nunc huc rationis detulit ordo,
ut mihi mortali consistere corpore mundum
nativomque simul ratio reddunda sit esse;
et quibus ille modis congressus materiai
fundarit terram caelum mare sidera solem
lunaique globum; tum quae tellure animantes
extiterint, et quae nullo sint tempore natae;
quove modo genus humanum variante loquella
coeperit inter se vesci per nomina rerum;
et quibus ille modis divom metus insinuarit
pectora, terrarum qui in orbi sancta tuetur
fana lacus lucos aras simulacraque divom.
praeterea solis cursus lunaeque meatus
expediam qua vi flectat natura gubernans;
ne forte haec inter caelum terramque reamur
libera sponte sua cursus lustrare perennis,

Η επικούρεια κοσμοαντίληψη

Στα χνάρια του [Επίκουρου] πατώντας, το λογισμό του ακολουθώ, και με τους στίχους μου διδάσκω με ποιούς νόμους δημιουργήθηκαν τα όντα και πώς είναι αναγκασμένα να τους τηρούν, ανήμπορα να καταλύσουν τα αμείλικτα διατάγματα της αιωνιότητας.

Βρήκαμε πριν απ' όλα ότι το πνεύμα μας είναι από ουσία σωματική γεννημένη θνητή, και πως δε γίνεται ακέριο ν'απομένει στους αιώνες· και ότι εικόνες μόνο είναι τα όσα μας ξεγελούν στον ύπνο, σαν φανταζόμαστε πως βλέπουμε κάποιον που 'χει αφήσει τη ζωή. Κι αφού ως εδώ με έφερε της σκέψης μου ο δρόμος, να δείξω πως τον κόσμο τον αποτελούν σώματα γεννημένα θνητά· και με τι τρόπους συσσωρευμένη η ύλη θεμελίωσε πρώτα τη γη, τον ουρανό, τον ωκεανό, τον ήλιο, τη σφαίρα της σελήνης· κι ύστερα ποια ζωντανά πλάσματα εγεννηθήκαν απ' τη γη και ποια δεν γεννήθηκαν ποτέ· και πώς άρχισε το ανθρώπινο γένος να συνεννοείται σε διάφορες λαλιές, ονοματίζοντας τα πράγματα· κι ακόμα, με τι τρόπους γλίστρησε μες στις καρδιές ο φόβος των θεών, που καθαγιάζει σ' ολόκληρη την οικουμένη ναούς, λίμνες και άλση, αγάλματα και βωμούς. Και θα σου δείξω με ποια δύναμη η οδηγήτρα Φύση κυβερνά του ήλιου την πορεία και της σελήνης τις τροχιές, να μη νομίζεις πως έχουν δική τους βούληση κι ελεύθερα διαβαίνουν ανάμεσα σε ουρανό και γη για να βοηθούν να με-

morigera ad fruges augendas atque animantis,
neve aliqua divom volvi ratione putemus.
nam bene qui didicere deos securum agere aevom,
si tamen interea mirantur qua ratione
quaeque geri possint, praesertim rebus in illis
quae supera caput aetheriis cernuntur in oris,
rursus in antiquas referuntur religiones
et dominos acris adsciscunt, omnia posse
quos miseri credunt, ignari quid queat esse,
quid nequeat, finita potestas denique cuique
qua nam sit ratione atque alte terminus haerens.

Lucretius, De rerum natura V 114-130

Religione refrenatus ne forte rearis
terras et solem et caelum, mare sidera lunam,
corpore divino debere aeterna manere,
proptereaque putes ritu par esse Gigantum
pendere eos poenas inmani pro scelere omnis,
qui ratione sua disturbent moenia mundi
praeclarumque velint caeli restinguere solem
inmortalia mortali sermone notantes;
quae procul usque adeo divino a numine distent
inque deum numero quae sint indigna videri,
notitiam potius praebere ut posse putentur
quid sit vitali motu sensuque remotum.
quippe etenim non est, cum quovis corpore ut esse
posse animi natura putetur consiliumque.
sicut in aethere non arbor, non aequore salso
nubes esse queunt neque pisces vivere in arvis
nec cruor in lignis ...

γαλώνουν τα σπαρτά και τα ζωντανά ή ότι θέλημα θεού τα κάνει και κινούνται. Γιατί ακόμα κι οι άνθρωποι που διδαχτήκαν πως οι θεοί ζούνε δίχως φροντίδες, απορούνε παρ' όλα αυτά, πώς γίνεται το καθετί να προχωρά -και πιότερο εκείνα που βλέπουμε πάνω απ' το κεφάλι μας, στη χώρα του αιθέρα- και πάλι ξανακυλούν στους φόβους της παλιάς θρησκείας κι άγριους αφέντες δέχονται οι κακόμοιροι, που τους νομίζουν παντοδύναμους, χωρίς να ξέρουν τι είναι μπορετό να υπάρχει και τι όχι, και τέλος, με τι νόμους χαράχτηκαν τα όρια της δύναμης του καθενός.

Μην τύχει και σου φορέσει χαλινάρι η θρησκεία και πεις πως η γης κι ο ήλιος κι ο ουρανός, ο ωκεανός και τ' άστρα κι η σελήνη έχουνε σώμα θεϊκό και πρέπει να 'ναι αιώνια· και μετά καταλήξεις πως είναι πρέπον να τιμωρηθούν σκληρά για κάποιο τερατώδες έγκλημα (σαν τους Γίγαντες), όλοι εκείνοι που με το λογισμό τα τείχη αναταράζουν του σύμπαντος και πάνε να σβήσουν το λαμπρότατο φως του ήλιου γιατί στιγματίζουν με γλώσσα θνητή πράγματα αθάνατα. Ενώ στ' αλήθεια ετούτα απέχουνε πολύ από το θείον κι είναι ανάξια να λογίζονται θεοί, τόσο που θα 'λεγε κανείς πως είναι ακριβώς για να μας δείχνουν, πώς είναι όταν ένα σώμα δεν έχει ζωντανή αίσθηση και ζωντανή κίνηση.

Γιατί βέβαια δε γίνεται να υποστηρίξουμε ότι ο νους κι ο λογισμός μπορούν να υπάρχουν μέσα σε σώματα κάθε λογής· ακριβώς όπως δε γίνεται να υπάρχουν δέντρα στον αιθέρα, ψάρια μες στους κάμπους, θάλασσα πάνω στα σύννεφα και αίμα μες στα ξύλα....

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 75-76

75 *Ἀλλὰ μὴν ὑποληπτέον καὶ τὴν φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ αὐτῶν τῶν πραγμάτων διδαχθῆναί τε καὶ ἀναγκασθῆναι, τὸν δὲ λογισμὸν τὰ ὑπὸ ταύτης παρεγγυηθέντα ὕστερον ἐπακριβοῦν καὶ προσεξευρίσκειν ἐν μέν τισι θᾶττον, ἐν δέ τισι βραδύτερον καὶ ἐν μέν τισι περιόδοις καὶ χρόνοις <κατὰ μείζους ἐπιδόσεις>, ἐν δέ τισι κατ' ἐλάττους.*

Ὅθεν καὶ τὰ ὀνόματα ἐξ ἀρχῆς μὴ θέσει γενέσθαι, ἀλλ' αὐτὰς τὰς φύσεις τῶν ἀνθρώπων καθ' ἕκαστα ἔθνη ἴδια πασχούσας πάθη καὶ ἴδια λαμβανούσας φαντάσματα ἰδίως τὸν ἀέρα ἐκπέμπειν στελλόμενον ὑφ' ἑκάστων τῶν παθῶν καὶ τῶν φαντασμάτων, ὡς ἄν ποτε καὶ ἡ παρὰ
76 *τοὺς τόπους τῶν ἐθνῶν διαφορὰ ᾖ· ὕστερον δὲ κοινῶς καθ' ἕκαστα ἔθνη τὰ ἴδια τεθῆναι πρὸς τὸ τὰς δηλώσεις ἧττον ἀμφιβόλους γενέσθαι ἀλλήλοις καὶ συντομωτέρως δηλουμένας· τινὰ δὲ καὶ οὐ συνορώμενα πράγματα εἰσφέροντας τοὺς συνειδότας παρεγγυῆσαί τινας φθόγγους τοὺς <μὲν> ἀναγκασθέντας ἀναφωνῆσαι, τοὺς δὲ τῷ λογισμῷ ἑλομένους κατὰ τὴν πλείστην αἰτίαν οὕτως ἑρμηνεῦσαι.**

---

* (σ.τ.μ.:) Το *ἑρμηνεῦσαι* εδώ έχει την έννοια: εκφράζω τα διανοήματά μου με λέξεις.

Η γλώσσα[6]

Θα πρέπει να δεχτούμε ότι κι η φύση [σ.τ.μ.: εννοεί τον πρωτόγονο άνθρωπο], πολλά διδάχτηκε και σε αρκετά εξαναγκάστηκε, από τα ίδια τα πράγματα· κι ότι ήρθε κατόπιν το λογικό να τελειοποιήσει τα όσα του εμπιστεύτηκε η φύση και να κάνει νέες ανακαλύψεις· σ' άλλους λαούς αυτό έγινε πιο νωρίς σ' άλλους πιο καθυστερημένα, και σε ορισμένες χρονικές περιόδους οι επιδόσεις υπήρξαν μεγάλες, ενώ σε άλλους καιρούς μειωμένες.

Συνεπώς, ακόμα και τα ονόματα των πραγμάτων αρχικά δεν προέκυψαν ως προϊόν σύμβασης, αλλά η ίδια η φύση των ανθρώπων, ανάλογα σε τι έθνος ανήκαν και τι ιδιαίτερα αισθήματα ένιωθαν και ποιες ήταν οι παραστάσεις τους, τους έκανε να εκπνέουν τον συμπιεσμένο αέρα με ιδιαίτερο τρόπο, που καθοριζόταν από τα εκάστοτε συναισθήματα και τις παραστάσεις, και τις διαφορές από τόπο σε τόπο. Αργότερα δε, σε κάθε έθνος καθιερώθηκαν κοινές ονομασίες έτσι ώστε να αποφεύγεται η σύγχιση και να εκφράζονται οι άνθρωποι πιο σύντομα. Κι επίσης, όσοι συνειδητοποιούσαν κάποια πράγματα που δεν τα έβλεπαν όλοι, τα πρόβαλαν στους υπόλοιπους προφέροντας κάποιες λέξεις· άλλοι το 'καναν σπρωγμένοι από την ανάγκη κι άλλοι τις επέλεγαν οδηγημένοι από το λογικό τους, έτσι ώστε να εκφραστούν κατά τρόπο σύμφωνο με τα γενικώτερα αίτια που διέπουν την ομιλία.

Επίκουρος

Lucretius, De rerum Natura V 1028-72, 1087-90

At varios linguae sonitus natura subegit
mittere et utilitas expressit nomina rerum,
non alia longe ratione atque ipsa videtur
protrahere ad gestum pueros infantia linguae,
cum facit ut digito quae sint praesentia monstrent.
sentit enim vim quisque suam quod possit abuti.
cornua nata prius vitulo quam frontibus extent,
illis iratus petit atque infestus inurget.
at catuli pantherarum scymnique leonum
unguibus ac pedibus iam tum morsuque repugnant,
vix etiam cum sunt dentes unguesque creati.
alituum porro genus alis omne videmus
fidere et a pennis tremulum petere auxiliatum.
proinde putare aliquem tum nomina distribuisse
rebus et inde homines didicisse vocabula prima,
desiperest. nam cur hic posset cuncta notare
vocibus et varios sonitus emittere linguae,
tempore eodem alii facere id non quisse putentur?
praeterea si non alii quoque vocibus usi
inter se fuerant, unde insita notities est
utilitatis et unde data est huic prima potestas,
quid vellet facere ut sciret animoque videret?
cogere item pluris unus victosque domare
non poterat, rerum ut perdiscere nomina vellent.
nec ratione docere ulla suadereque surdis,
quid sit opus facto, facilest; neque enim paterentur

Η φύση ανάγκασε τους ανθρώπους να προφέρουν τους διάφορους φθόγγους της γλώσσας, κι η ανάγκη και χρησιμότητα των πραγμάτων έκανε να σχηματιστούν τα ονόματά τους· κάπως σαν αυτό που βλέπουμε στα μικρά παιδιά, που η αδυναμία τους να μιλήσουν τα κάνει να χειρονομούν, όταν δείχνουν με το δάχτυλο ό,τι βρίσκεται γύρω τους. Γιατί το κάθε πλάσμα νιώθει για ποιο σκοπό μπορεί να χρησιμοποιήσει τις δυνάμεις του. Πριν ακόμα βγάλει κέρατα το μοσχαράκι, δίνει θυμωμένες κουτουλιές και σπρώχνει τον εχθρό. Κι οι μικροί πάνθηρες και τα λιονταράκια παλεύουν κιόλας με νύχια και δαγκωματιές, πριν καλά-καλά φυτρώσουν τα δόντια τους. Και βλέπουμε πώς όλα τα πετούμενα εμπιστεύονται τις φτερούγες τους κι αναζητούν την αβέβαιη ακόμα βοήθειά τους.

Είναι λοιπόν τρελό να νομίζουμε πως την εποχή εκείνη ένας κάποιος μοίρασε ονόματα στα πράγματα κι έτσι έμαθαν οι άνθρωποι τις πρώτες λέξεις. Γιατί να μπορεί αυτός να ονοματίσει το κάθε τι και να προφέρει τους ποικίλους φθόγγους της γλώσσας, κι όλοι οι άλλοι, την ίδια εποχή, να νομίζουμε πως δεν είχανε αυτή την ικανότητα; Χώρια που, αν οι άλλοι δεν είχαν ήδη χρησιμοποιήσει το λόγο αναμεταξύ τους, εκεινού από πού του εμφυτεύτηκε η έννοια της χρησιμότητάς του; Κι από πού του δόθηκε αρχικά η δύναμη να γνωρίζει και να διακρίνει με το νου το τι ήθελε να κάνει; Ούτε πάλι θα μπορούσε ο ένας να υποτάξει τους πολλούς και να τους κάνει να θέλουν να μάθουν τα ονόματα των πραγμάτων. Κι ούτε είναι εύκολο να βρεις τρόπο να διδάξεις και να πείσεις τους κουφούς για το τι πρέπει να γίνει· δεν θα το ανέχονταν εκείνοι, με τίποτα δεν

nec ratione ulla sibi ferrent amplius auris
vocis inauditos sonitus obtundere frustra.
postremo quid in hac mirabile tantoperest re,
si genus humanum, cui vox et lingua vigeret,
pro vario sensu varia res voce notaret?
cum pecudes mutae, cum denique saecla ferarum
dissimilis soleant voces variasque ciere,
cum metus aut dolor est et cum iam gaudia gliscunt.
quippe [et]enim licet id rebus cognoscere apertis.
inritata canum cum primum magna Molossum
mollia ricta fremunt duros nudantia dentes,
longe alio sonitu rabies [re]stricta minatur,
et cum iam latrant et vocibus omnia complent;
at catulos blande cum lingua lambere temptant
aut ubi eos lactant, pedibus morsuque potentes
suspensis teneros imitantur dentibus haustus,
longe alio pacto gannitu vocis adulant,
et cum deserti baubantur in aedibus, aut cum
plorantis fugiunt summisso corpore plagas.
[...]
ergo si varii sensus animalia cogunt,
muta tamen cum sint, varias emittere voces,
quanto mortalis magis aequumst tum potuisse
dissimilis alia atque alia res voce notare!

θα το άντεχαν να τους τρυπούν τ' αυτιά οι άγνωστοι ήχοι της φωνής του.

Κι επιτέλους, πού βρίσκεται το παράξενο, αν το ανθρώπινο γένος, με τη δύναμη της φωνής και της γλώσσας, σημάδεψε τα πράγματα με λέξεις, ανάλογα με την αίσθηση που προκαλούσαν; Εδώ ακόμα και τα ζώα που δεν έχουν φωνή, και τα ήμερα και τα άγρια, συνηθίζουν να βγάζουν αλλιώτικους ήχους όταν φοβούνται, όταν πονούν ή όταν τα πλημμυρίζει η χαρά. Εύκολο να το διαπιστώσεις, από τα απλά γεγονότα.

Όταν οι μολοσσοί αγριεύουν κι απ' τα μεγάλα και πλαδαρά σαγόνια τους βγαίνουν μουγκρητά και γυμνώνουν τα κοφτερά τους δόντια πισωπατώντας με λύσσα, μας απειλούν βγάζοντας έναν ήχο πολύ αλλιώτικο από τα γαυγίσματά τους που γεμίζουν τον αέρα. Μα όταν γλείφουν τα κουτάβια τους με στοργή ή όταν τα σπρώχνουν πέρα δώθε με τις πατούσες τους και κάνουν πως θα τα καταβροχθίσουν μα συγκρατούν τα δόντια τους, τα χαϊδολογούν με γρυλισμούς αλλιώτικους από το ουρλιαχτό που βγάζουν όταν μένουν μόνοι τους στο σπίτι ή όταν ζαρώνουν και φεύγουν να γλιτώσουν το ξύλο...

Αν λοιπόν τα ζώα, μολονότι βουβά, αναγκάζονταν από διαφορετικά αισθήματα να βγάζουν διαφορετικές φωνές, πόσο πιο πιθανό είναι να μπόρεσαν τότε οι θνητοί να εκφράσουν με διαφορετικούς φθόγγους διαφορετικά πράγματα!

Λουκρήτιος

Διογένης Οἰνοανδέας, ἀπόσπ. 12

Καὶ τῶν φθόνγων δὲ ἕνεκεν (λέγω δὲ τῶν ὀνομάτων καὶ
στ. 3 *τῶν ῥημάτων ὧν ἐποιήσαντο τὰς πρώτας ἀναφθέγξεις οἱ ἀπὸ γῆς φύντες [ἄνθρω]ποι), μήτε τὸν Ἑρμῆν παραλαμβάνωμεν εἰς διδασκαλίαν ὥς φασίν τινες - περιφανὴς γὰρ αὕτη ἡ ἀδολεσχία - μήτε τῶν φιλοσόφων πιστεύωμεν τοῖς λέγουσι κατὰ θέσιν καὶ διδαχὴν ἐπιτεθῆναι τὰ ὀνόματα τοῖς πράγ[μα]σιν, ἵνα αὐτῶν ἔχωσ[ι σημεῖ]α τῆς πρὸς*
στ. 4 *[ἀλ]λήλους ἕνεκα ῥαδίας ἀποδηλώσεως οἱ ἄνθρωποι. γελοῖον γάρ ἐστι, μᾶλλον δὲ παντὸς γελοίου γελοιότερον, πρὸς τῷ καὶ τὸ ἀδύνα[τ]ο[ν] αὐτῷ προσεῖναι, σ[υνα]γαγεῖν μέν τινα τὰ [το]σάδε πλήθη ἕνα τυνχάνοντα (οὐδὲ γάρ πω τότε βασιλέες ἦσαν οὐδὲ μὴν γράμματα ὅπου γε μηδὲ οἱ φθόνγοι· περὶ γὰρ τούτων καὶ ἀ[μήχανον ἂν ἦν εἰ*
στ. 5 *μὴ διὰ] προσταγῆς τὴν συ[ν]αγωγὴν αὐτῶν γενέσθαι, συναγαγόντα δὲ καθηγεῖσθαι γραμματιστοῦ τρόπον [κ]ερκεῖδός τινος ἀντιλαβόμενον, καὶ ἑκάστου τῶν πραγμάτων θινγάνοντα ἐπιλέγειν ὅτι "τουτεὶ μὲν καλείσθω λί[θ]ος τουτεὶ δὲ ξύλον, [τ]ουτεὶ δὲ ἄνθρωπος ἢ κύων [ἢ] βοῦς ἢ ὄνος...*

Ἐπίκουρος *Περὶ φύσεως*, 28.31.10.2-12

... τότε [τα]ὐτό τι διαν[ο]ούμενοι ἐλέγομεν κατὰ [τ]ὴν [ἐκ]κειμένην ἑρμηνείαν τῷ ὅτι πᾶσα ἡ ἁμ[α]ρτία ἐστὶν τῶν ἀνθρώπων οὐδὲν ἕτερον ἔχουσα σχῆμα ἢ τὸ ἐπὶ τῶμ προλήψεων γιγνόμενον καὶ τῶμ φαιν[ο]μένων διὰ τοὺς πολυτρόπους ἐ[θι]σμοὺς τῶν λέξεων...

Όσο για την ομιλία, δηλαδή τα ρήματα και τα ουσιαστικά που για πρώτη φορά αναφώνησαν οι γεννημένοι από τη γη άνθρωποι, ας μη παρουσιάζουμε τον Ερμή ως τον πρώτο διδάξαντα, όπως κάνουν μερικοί -είναι ολοφάνερο ότι πρόκειται για ανοησίες. Αλλά ούτε και τους φιλοσόφους να μην πιστεύουμε, εκείνους που λένε πως τα πράγματα απόκτησαν τα ονόματά τους σύμφωνα με κάποια εντολή και διδασκαλία, έτσι ώστε να έχουν οι άνθρωποι τα σύμβολα των πραγμάτων για να εκφράζονται εύκολα. Είναι γελοίο, και μάλιστα το πιο γελοίο ανάμεσα στα γελοία, και εξίσου αδύνατο, ένας κάποιος από μόνος του να συγκεντρώσει τέτοια πλήθη -διότι τότε δεν υπήρχαν ούτε εξουσίες ούτε καν τα γράμματα, εκεί που δεν υπήρχε ούτε η λαλιά. Γιατί [...θα 'πρεπε] να τα συγκεντρώσει με μια προσταγή και αφού τα συγκεντρώσει, ν' αρχίσει να δίνει εντολές κρατώντας ένα ραβδί σα δάσκαλος, να ακουμπάει το καθετί και να λέει, «τούτο δω θα ονομάζεται πέτρα κι αυτό ξύλο κι αυτό άνθρωπος ή σκυλί ή βόδι ή γάιδαρος...»

Διογένης Οινοανδέας

ΛΕΞΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΕΣ

[...] την εποχή εκείνη, και με τα εκφραστικά μέσα που διέθετα, σκεφτόμουν και έλεγα το ίδιο πράγμα· ότι όλα τα λάθη που σχηματίζονται στο ανθρώπινο μυαλό έχουν να κάνουν αποκλειστικά με τις *έννοιες* [σ.τ.μ.: τις *προλήψεις* -βλ. σημ. σελ. 85] *και με τα όσα φανερώνονται στις αισθήσεις* [σ.τ.μ.: τα *φαινόμενα*]· κι αυτό εξ αιτίας των πολυποίκιλων τρόπων χρήσης των λέξεων.

Ἐπίκουρος *Περὶ φύσεως*, 31.13.23-14.12

[...] *ἀλλὰ γὰρ ἴσως οὐκ εὔκαιρόν ἐστ[ι ταῦ]τα προφέροντα μηκύνει[ν· κ]αὶ μαλ' ὀρθῶς [γε, ὦ Μητρόδωρε· πάνυ γὰρ οἶμαί σε πολλὰ ἂν ἔχειμ προε[ν]έγκασθαι ἃ ἐθεώρεις γελοίως πώς τι[να]ς ἐγδεξαμένους καὶ π[άν]τ[α] μᾶλλον ἢ τὸ νοούμενον κατὰ τὰς λέξεις, οὐκ ἔξω τῶν εἰθισμένων λέξεων ἡμῶν χρωμένων οὐδὲ μετατιθέντων ὀνόματα ἐπὶ τῶμ φανερῶν.*

Ἐρωτιανός, *Τῶν παρ' Ἱπποκράττει λέξεων συναγωγή*, 34

εἰ γὰρ μέλλοιμεν τὰς πᾶσι γινωσκομένας ἐξαπλοῦν φωνάς, ἤτοι πάσας ὀφειλήσομεν ἐξηγήσασθαι ἤ τινας. ἀλλὰ πάσας μὲν ἀδύνατον, τινὰς δὲ καὶ κενόν. ἢ γὰρ διὰ συνήθων ἐξαπλώσομεν αὐτὰς ῥημάτων ἢ διὰ τῶν μὴ συνήθων. ἀλλ' αἱ μὲν ἀσυνήθεις εἰς τοῦτο ἀφυεῖς φαίνονται (δεκτὸν γὰρ τὰ ἧττον γινωσκόμενα διὰ τῶν μᾶλλον γινωσκομένων ἐξαπλοῦν), *αἱ δὲ συνήθεις τῷ ἐπ' ἴσης εἶναι φαναραὶ πρὸς τὸ δηλωτικὸν τῆς ἑρμηνείας οὐκ ἔσονται,* ὥς φησιν Ἐπίκουρος. *ἀπόλλυται γὰρ ἰδίως τῆς ἑρμηνείας τὸ φανερόν, ὅθ' ὑπὸ λόγου καθάπερ τινὸς οἰκείου μαγγανεύηται φαρμάκου.*

[...] Ίσως όμως να μην είναι τώρα η κατάλληλη στιγμή να μακρηγορήσουμε αναφέροντας τέτοιες περιπτώσεις. Και πολύ σωστά, Μητρόδωρε· γιατί φαντάζομαι πως θα 'χεις ν' αναφέρεις ένα σωρό τέτοιες περιπτώσεις, ανθρώπων που παρατήρησες ότι προσλαμβάνουν με τρόπο κάπως γελοίο τις λέξεις, δίνοντάς τους οποιοδήποτε άλλο νόημα πέρα από αυτό που πραγματικά έχουν· ενώ εμείς όταν χρησιμοποιούμε τις λέξεις δεν ξεφεύγουμε από το συμβατικό τους νόημα· ούτε μεταβάλλουμε την ονομασία ενός ολοφάνερου πράγματος...

Επίκουρος

Αν πρόκειται να διευκρινίσουμε το νόημα λέξεων που τις ξέρουν οι πάντες, θα πρέπει να τις ερμηνεύσουμε είτε όλες είτε ορισμένες. Αλλά το να τις ερμηνεύσουμε όλες είναι αδύνατο, και το να ερμηνεύσουμε μερικές δεν έχει νόημα. Διότι θα τις διευκρινίσουμε είτε με τη βοήθεια συνηθισμένων λέξεων είτε χρησιμοποιώντας λέξεις ασυνήθιστες. Όμως οι ασυνήθιστες, όπως φαίνεται, δεν κάνουν γι' αυτή τη δουλειά (γιατί δεχόμαστε ότι τα λιγώτερο γνωστά ερμηνεύονται από τα περισσότερο γνωστά)· ενώ οι συνηθισμένες λέξεις, όντας ισότιμες (μ' αυτές που θέλουμε να ερμηνεύσουμε), δεν θα συμβάλουν στο να τις φωτίσουμε, όπως λέει ο Επίκουρος. Διότι καταστρέφεται η νοηματική καθαρότητα μιας έκφρασης όταν, σα φάρμακο ομοιοπαθητικό, έρχεται ο λόγος να τη νοθεύσει.

Ερωτιανός

Ανώνυμος σχολιαστής του πλατωνικού «Θεαίτητου», 22.39-47

Ἐπίκου[ρ]ος *τὰ ὀνόματά φησ[ι]ν σαφέστερα εἶναι τῶν ὅρων, καὶ μέντοι καὶ γελοῖον εἶναι, εἴ τις ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν "χαῖρε Σώκρατες" λέγοι "χαῖρε ζῷον λογικὸν θνητόν".*

Φιλόδημος *Περὶ ῥητορικῆς* II 255.

[...] πλανῶνται πάντες οἱ σοφισταῖς ἀργύριον ἀναλίσκοντες. *ὅταν γὰρ ἀκούσωσιν αὐτῶν ἐν ταῖς δείξεσι καὶ ταῖς πανηγύρεσι*, φησὶν ὁ Ἐπίκουρος, *καὶ ψυχαγωγηθῶσι διὰ τὸ μὴ εἶναι περὶ συμβολαίου τινὸς τὸν λόγον μηδὲ τῶν συμφερόντων ὃ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις καὶ τοῖς δικαστηρίοις γίνεται· ἐν μὲν γὰρ τούτοις ὑπὲρ τοῦ ἐνκεφάλου τὸ δὴ λεγόμενον κινδυνεύοντες, ὅταν ἐκκλησιάζωσιν, ὅταν δὲ δικάζωσιν, τὸν ὅρκον φοβούμενοι προσέχουσι τὸν νοῦν τοῖς λεγομένοις, ἐν δὲ ταῖς πανηγύρεσι καὶ δείξεσι τῶν σοφιστῶν οὐθὲν οὔθ' ὑπὲρ ὅρκου φροντίζοντες -οὐ γὰρ ὀμωμόκασι ὀρθῶς κρινεῖν- οὔθ' ὑπὲρ τῶν λεγομένων, εἰ συμφέρει τῇ πόλει ἢ μή -οὐ γάρ ἐστιν ὑπὲρ πολέμου καὶ εἰρήνης ὁ λόγος, ὑπὲρ ὧν ἀναγκαῖόν ἐστιν ἀτταδήποτε ψηφίσασθαι· ἐὰν δὲ καὶ ὑπὲρ πολέμου καὶ εἰρήνης ἧ γ' ἢ καὶ ἄλλου τινὸς ὧν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις βουλεύονται, οὐ περὶ κατεπείγοντός τινος ἢ οὐδενός ἐστιν ἐν τῷ παρόντι ὁ λόγος, ὥστε σφόδρα ἔξω ὄντες τοῦ ἀγωνιᾶν ἀκούουσιν ἐν ταῖς πανηγύρεσιν· ὅταν δ' οὕτως ἀκούωσι, τοῖς μὲν λεγομένοις οὐ προσέχουσιν, πότερα συμφέροντα ἢ*

Ο Επίκουρος λέει πως οι ονομασίες των πραγμάτων είναι πιο ξεκάθαρες από τους ορισμούς, και ότι θα ήταν γελοίο, αντί να πει κανείς «Χαίρε Σωκράτη», να πει «χαίρε έλλογο, θνητό ζώον».

Ανώνυμος σχολιαστής

... Πλανώνται όλοι όσοι ξοδεύουν τα λεφτά τους στους σοφιστές. «Όταν τους ακούσουν στις επιδείξεις και στους πανηγυρικούς», λέει ο Επίκουρος, «γοητεύονται γιατί ο λόγος δεν έχει ως αντικείμενο κάποια επίσημη συμφωνία ούτε κάποια άμεσα συμφέροντα, όπως όταν παίρνει μια απόφαση η εκκλησία του δήμου ή το δικαστήριο. Γιατί όταν συμμετέχουν στις αποφάσεις του δήμου, διακινδυνεύουν το κεφάλι τους, που λέει ο λόγος, κι όταν συμμετέχουν σε μια δίκη, προσέχουν πολύ τα όσα λέγονται γιατί φοβούνται τον όρκο. Ενώ στους πανηγυρικούς και στις σοφιστικές επιδείξεις, δεν έχουν να τηρήσουν κανέναν όρκο, μιας και δεν ορκίστηκαν να κρίνουν σωστά. Ούτε τους νοιάζει αν αυτά που λέγονται συμφέρουν στην πόλη ή όχι, γιατί ο λόγος δεν είναι περί πολέμου και ειρήνης, πράγματα για τα οποία είναι αναγκαίο να παρθεί κάποια απόφαση. Μα ακόμα κι αν ο λόγος αναφέρεται στον πόλεμο και στην ειρήνη ή σε κάποιο ζήτημα από αυτά που αποφασίζονται στην εκκλησία του δήμου, και πάλι: είτε δεν αγγίζει κάποιο κατεπείγον πρόβλημα είτε δεν μιλά για τίποτα συγκεκριμένο. Κι έτσι, οι άνθρωποι ακούν τους πανηγυρικούς ελεύθεροι από κάθε αγωνία. Όμως, όταν ακούν μ' αυτόν τον τρόπο, αφ' ενός δεν προσέχουν τα όσα λέγονται, αν είναι συμφέροντα ή όχι

οὐ συμφέροντα καὶ τὸ σύνολον ἀληθῆ ἢ οὐκ ἀληθῆ, ὑπ' αὐτοῦ δὲ τοῦ ἤχου καὶ τῶν περιόδων καὶ τῶν παρίσων καὶ ἀντιθέτων καὶ ὁμοιοτελεύτων ψυχαγωγούμενοι ἤδη προσεδόκησαν, εἰ οὕτῳ λάλοι ἦσαν, καὶ ἐν ἐκκλησίαις καὶ δικαστηρίοις εὖ ἀπαλλάττειν οὐ συνορῶντες, ὅτι οὐδ' ἂν ἠνέσχοντο, εἰ ἐν ἐκκλησίᾳ καὶ δικαστηρίῳ οὕτῳ λαλοῦντος ἤκουον· ὅθεν ἦλθον ἐπὶ τὸ ἀναλίσκειν μισθὸν τοῖς σοφισταῖς. εἶτ' εὐθὺς γινώσκουσιν, ὅτι ἀπολωλέκασιν τὸ ἀργύριον· οὐθὲν γάρ, οἶμαι, αὐτοῖς συντελεῖται πρὸς τὸ πρᾶγμα ἀλλ' ἢ διαβολὴ καὶ ἀγωνία· διαβολὴ μὲν ὡς γεγυμνασμένοις ῥητορεύειν, καὶ κατὰ τρόπον μὲν ἀπαλλάττοντας κατὰ τὴν ἐν τῷ λέγειν ἰδέαν δοκεῖν παρακρούεσθαι τοὺς δικαστάς, μὴ κατὰ τρόπον δὲ ἀποχωροῦντας διὰ κενῆς ἀργύριον ὑπολαμβάνεσθαι σοφιστεῖ ἀνηλωκέναι· ἀγωνία δὲ περὶ αὐτῶν τούτων ἐνθυμουμένοις καὶ μᾶλλον ἔτι περὶ τοῦ πῶς ἐν τῷ λόγῳ δόξει ἀπαλλάττειν ἤπερ περὶ τοῦ μὴ δόξῃ παρακρούεθαι τοὺς δικαστάς. ταῦτά τε δὴ αὐτοῖς παρίεστιν ἐκ τοῦ πράγματος καὶ ἅμα συνδέσμοις ἔπεσθαι προσεχῶς καὶ πτώσεσιν ἐν τοῖς λεγομένοις μήτε τοῖς ὑφ' αὑτῶν ἀναγγελομένοις παρακολουθεῖν μήτε τοῖς ὑφ' ἑτέρων.

Φιλόδημος *Περὶ ῥητορικῆς* I 115.

[...] *Ἐπίκουρος ἐν τῷ Περὶ τῆς ῥητορικῆς τελείως ἀνεπιμείκτους διδάσκων τὰς δυνάμεις, καὶ συνεργούσας μὲν οὐθὲν εἴς γε τὴν ἕξιν τὴν πολιτικὴν τὰς διατριβάς, πολλάκις δὲ καὶ μεταβαλλούσας, ἃ προφέρεσθαι νῦν ἐμ μέσῳ κείμενα πᾶσιν μάταιον φαίνεται καὶ περιττόν.*

και γενικά αν είναι αληθινά ή όχι· και αφ' ετέρου, παρασυρμένοι από τον ήχο του λόγου, από τις περιόδους, τις ισοζυγισμένες φράσεις, τις αντιθέσεις και τα ομοιοτέλευτα, ελπίζουν να μπορέσουν κι αυτοί να μιλούν έτσι ωραία και να τα καταφέρνουν στις συνελεύσεις και στα δικαστήρια. Δεν παίρνουν υπ' όψη ότι αν μιλούσε κανείς έτσι στην εκκλησία του δήμου και στα δικαστήρια, δεν θα τον ανέχονταν. Κι έτσι πάνε και πληρώνουν αμοιβή στους σοφιστές· κι αμέσως μετά καταλαβαίνουν ότι τα λεφτά τους πήγαν χαμένα. Γιατί, νομίζω, στο μόνο που συντείνουν όλα ετούτα, είναι κακοπιστία και αγωνία. Κακοπιστία επειδή, μαθημένοι στις ρητορείες, πιστεύουν πως μπορεί και παραπλανά τους δικαστές όποιος τα καταφέρνει στα λόγια -σύμφωνα με την ιδέα που έχουν για το λέγειν· ενώ όποιος δεν έχει τον τρόπο του και αποσύρεται ανεπιτυχώς, πιστεύουν πως άδικα ξοδεύτηκε στους σοφιστές. Και αγωνία, καθώς το μυαλό τους ακριβώς αυτά λογαριάζει και κυρίως το πώς θα φανεί ότι τα καταφέρνουν στο λόγο παρά το να μη φανεί ότι ξεγελούν τους δικαστές. Να τι τους συμβαίνει μ' όλην ετούτη τη δραστηριότητα· και συνάμα, από τα όσα λέγονται, ετούτοι δίνουν μεγάλη προσοχή στους συνδέσμους και στις πτώσεις και καλά-καλά δεν καταλαβαίνουν ούτε αυτά που λένε οι ίδιοι ούτε αυτά που λεν οι άλλοι.

[...] στο έργο του *Περί της ρητορικής* ο Επίκουρος διδάσκει ότι οι δύο ικανότητες (πολιτική και ρητορεία) είναι εντελώς ξέχωρες και ότι οι λεκτικές διαμάχες δεν συμβάλλουν διόλου στην πολιτική πρακτική, και ότι συχνά την διαστρέφουν. Πράγματα που τα ξέρουν όλοι, κι είναι πια μάταιο και περιττό να μνημονεύονται.

Φιλόδημος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, ο Επίκουρος θεωρεί *άχρηστη* τη μακροχρόνια προπαιδεία για όποιον έχει σκοπό να αφιερωθεί στη φιλοσοφία. Φιλολογία, μαθηματικά, θεωρία τέχνης, ρητορική: στην καλύτερη περίπτωση είναι χάσιμο χρόνου· στη χειρότερη, δημιουργούν την ψευδαίσθηση σε όποιον καταγίνεται μ' αυτά, ότι επιτελεί σπουδαίο κατόρθωμα. «Μακάριε», γράφει ο Επίκουρος στο μαθητή του Πυθοκλή, «σήκωσε τα πανιά της βαρκούλας σου και σάλπαρε μακριά από κάθε παιδεία.» *Παιδείαν δὲ πᾶσαν, μακάριε, φεῦγε τ' ἀκάτιον ἀράμενος* -*Απόσπ.* Β. 33).

Δεν αποτελεί έκπληξη το ότι ο Επίκουρος δεν ενδιαφερόταν καν για τη σωκρατική *διαλεκτική*, η οποία στις μέρες του καταντούσε ένας υδροκεφαλισμός σταυρολεξικής μικρολογίας και άγονης λογοτριβής που κατάπινε την ίδια τη φιλοσοφία: «Η λογική είναι η επιστήμη πάνω στην οποία ο Επίκουρος εργάστηκε λιγότερο», γράφει ο F.A. Lange, (*Geschichte des Materialismus*, 1886). «Το έκανε σκόπιμα και για λόγους που τιμούν τη σκέψη και τον χαρακτήρα του. Αν θυμηθεί κανείς ότι οι περισσότεροι Έλληνες φιλόσοφοι ζητούσαν να επιδειχθούν προβάλλοντας θέσεις παραδοξολογικές με τη βοήθεια της διαλεκτικής λεπτολογίας, και ότι μπέρδευαν περισσότερο τα ζητήματα αντί να τα φωτίσουν, θα πρέπει να επαινέσει την ευθυκρισία του Επίκουρου που καταδίκασε τη διαλεκτική ως ανώφελη και μάλιστα βλαβερή.»

Ο Χ. Θεοδωρίδης στο βιβλίο του *Επίκουρος - η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, γράφει σχετικά:

«Η αντιπάθεια του Επίκουρου για τα άγονα λογικά παιχνίδια προχωρούσε ως το σημείο να μην έχει εμπιστοσύνη ακόμα και σ' εκείνα που τα λένε βάση του λογικού, στις λογικές αρχές. Μια πληροφορία μας λέγει πως αρνιόταν να υποτάξει τη σκέψη του στο λεγόμενο "νόμο της α-

ντίφασης". Στη διάζευξη με το "ή" -όταν μια από τις προτάσεις αληθεύει και ψεύδεται αναγκαστικά η άλλη: "Ο Έρμαρχος αύριο ή θα ζει ή δεν θα ζει". Τέτοια αναγκαιότητα, έλεγε, δεν βρίσκεται στη φύση των πραγμάτων, ούτε μπορώ να δεσμεύσω τη βούλησή μου με τέτοια λογικά παιχνίδια.

»Ξεκαθαρίζοντας έτσι το έδαφος από το άχρηστο υλικό, περιόριζε τη διαλεκτική στους κανόνες που οδηγούν στο να σχηματίσουμε σωστές κρίσεις, δηλαδή να ξεχωρίσουμε το πραγματικό από το φανταστικό. Το ξεκαθάρισμα αυτό ο ίδιος το είπε "κριτήριο της αλήθειας" και το μέρος αυτό της φιλοσοφίας του τ' ονόμασε Κανονική ή Περί Κριτηρίου. Ήταν το εισαγωγικό μέρος της φυσικής, ώστε να δίνει την εντύπωση πως η διδασκαλία της σχολής έχει μονάχα δυο μέρη, το φυσικό και το ηθικό: *"Εἰώθασι μέντοι τὸ κανονικὸν ὁμοῦ τῷ φυσικῷ τάττειν. καλοῦσι δ' αὐτὸ περὶ κριτηρίου καὶ ἀρχῆς."* -Διογ. Λαερτ. Χ, 30.» (Χ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος*, σελ. 292-293).

Συνοψίζοντας:

Την καλύτερη, ίσως, εισαγωγή στην επικούρεια "Κανονική", την αποτελούν οι διαμαρτυρίες του Κικέρωνα κατά του Επίκουρου: «Απορρίπτει τους ορισμούς! Δεν διδάσκει τίποτα για την διαίρεση και τον χωρισμό σε μέρη. Δεν έχει τίποτα να πει για το πώς οργανώνεται ένας συλλογισμός και το πώς εξάγονται τα συμπεράσματα. Δεν δείχνει πώς μπορεί να επιλυθεί ένα σοφιστικό ζήτημα ούτε πώς να ξεκαθαριστεί μια διφορούμενη πρόταση. Τοποθετεί τα κριτήρια της πραγματικότητας *(iudicia rerum)* στις αισθήσεις.» (Κικ., *De Finibus* 1.22).

2. Μιλώντας για την «αλήθεια των αισθήσεων», ο Επίκουρος εννοούσε ότι η αίσθηση καταγράφει μια πραγματική σχέση ανάμεσα στον παρατηρητή-υποκείμενο και στο αντικείμενο της αίσθησης. Δεν εννοούσε ότι η αίσθηση είναι και *άποψη* περί της φύσης του αντικειμένου· αλλιώς δεν θα ήταν «άλογη», όπως την λέει. Οι αισθήσεις δεν μας απατούν ποτέ: δεν υπόκεινται στο λόγο, δεν χρησιμοποιούν τη λογική, άρα δεν υπόκεινται σε διάψευση. Σε διάψευση υπόκεινται οι κρίσεις και γνώμες

που σχηματίζει το ανθρώπινο μυαλό, με τον τρόπο που επεξεργάζεται τις πληροφορίες που παρέχουν οι αισθήσεις.

Στο κλασικό αντεπιχείρημα των Σκεπτικών ή του Πλούταχου, ότι ο ένας πότης βρίσκει το κρασί στυφό και ο άλλος γλυκό, ή ότι ο ένας κολυμβητής βρίσκει το νερό κρύο και ο άλλος ζεστό, οι επικούρειοι είχαν να απαντήσουν, (εκτός από το ότι, κατ' αρχήν, κανείς από τους πότες δεν ισχυρίζεται πως ήπιε κάτι άλλο και όχι κρασί, και κανείς κολυμβητής δεν ισχυρίζεται πως αυτό στο οποίο βούτηξε δεν ήταν νερό -πράγμα διόλου αμελητέο), ότι κατά κύριο λόγο *η διαφορά βρίσκεται στους ίδιους τους παρατηρητές.* Η μία κρίση (στυφό) δεν ακυρώνει την άλλη (γλυκό), γιατί η κάθε μία είναι έγκυρη *για τον παρατηρητή,* και η αντίφαση δεν αποδεικνύει το εσφαλμένο της αίσθησης· και στις δυο περιπτώσεις η αίσθηση επιτελεί ένα ρόλο ως κριτήριο.

3. Η αίσθηση, λοιπόν, κατά τον Επίκουρο παρέχει μαρτυρία για την υπόσταση των αντικειμένων της, και όχι την εγγύηση για τη διαμόρφωση μιας ορθής γνώμης.

«Οι αισθήσεις είναι λοιπόν ο οδηγός μας για τον κόσμο. Οι γενικές έννοιες (σ.τ.μ.: οι ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ -βλ. επόμενη σημείωση), είναι άμεσα παράγωγα των αισθήσεων, τα δε αισθήματα είναι συμπληρωματικά και συνοδευτικά των αισθήσεων, και ένα μεγάλο μέρος της νοητικής αντίληψης αποτελεί ειδική παραλλαγή της αίσθησης. Για να ολοκληρωθεί η μελέτη της επικούρειας Κανονικής, απομένει να δούμε πώς χρησιμοποιούνται τα "κριτήρια" του Επίκουρου. Όπως το λέει και η λέξη "κριτήριον", η χρήση της αίσθησης και των παραγώγων της σκοπεί στο να μας βοηθά να διατυπώνουμε κρίσεις. Χρησιμοποιούμε τα κριτήριά μας ως μάρτυρες, για να αποφασίσουμε αν συγκεκριμένες απόψεις και αναλύσεις που στοχεύουν στην κατανόηση και ερμηνεία του κόσμου είναι αληθείς ή ψευδείς. Το ιδεώδες για μας θα ήταν, οι γνώμες και οι αναλύσεις μας να 'ναι διαφανέστατα ορθές και να μη διαστρέφουν τις *"ἐνάργειες"*, όπως ονόμαζε ο Επίκουρος τις αυταπόδεικτες-αυτοφανέρωτες αλήθειες των δεδομένων της αντίληψης, διότι αυτές είναι, όπως είδαμε, «το θεμέλιο κι η βάση» των πάντων.

»Ο Επίκουρος χωρίζει τα πράγματα σε δύο κατηγορίες· σ' εκείνα που μπορούν να ειδωθούν εκ του σύνεγγυς (τα *πρόδηλα*) και σ' εκείνα που για διαφόρους λόγους είναι πιο απόμακρα και ασαφή (τα *ἄδηλα*). Τέτοια είναι τα ουράνια σώματα, που δεν μπορούν να ειδωθούν παρά από απόσταση, καθώς και οι φυσικές εκείνες οντότητες όπως τα άτομα και το κενό, τα οποία δεν μπορούμε να γνωρίσουμε άμεσα μέσω των αισθήσεων.» J.M. Rist, *Epicurus, an introduction,* σελ. 37, Cambridge Univ. Press.

4. Η ΠΡΟΛΗΨΙΣ είναι *λέξη-κλειδί* της επικούρειας γνωσιολογίας. Είναι η *έννοια* κάποιου πράγματος, το «νόημά» του που σχηματίζεται στο μυαλό. Δηλώνει τη διατηρημένη στη μνήμη παρελθούσα εμπειρία που έχει δημιουργηθεί από τη συσσώρευση των παραστάσεων κάποιου πράγματος. Παραστάσεων -*«φαντασιῶν»*, όπως τις λέει ο Επίκουρος- τις οποίες έχουν συλλάβει οι αισθήσεις. Οι ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ, δηλαδή, επειδή είναι data (δεδομένα) που επανειλημμένα αποθηκεύτηκαν στον εγκέφαλο από τις *αισθήσεις*, δεν είναι σε καμία περίπτωση αυθαίρετα προϊόντα. Οι ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ λειτουργούν ως πλαίσια αναφοράς, τα οποία ανακαλεί ο νους από την παρακαταθήκη της μνήμης. *Χωρίς αυτές καμία γνώση δεν θα ήταν δυνατή, γιατί αυτές μας επιτρέπουν να ταυτίζουμε τις τρέχουσες αισθητηριακές αντιλήψεις με την προηγούμενη εμπειρία μας.* Βλ. ξανά Επίκ.: «Από τη στιγμή που θα ειπωθεί η λέξη "άνθρωπος", αμέσως, με βάση την πρόληψη, παρουσιάζεται στη νόηση η εικόνα του σύμφωνα με τα προηγούμενα δεδομένα των αισθήσεων...» κλπ. Ή: «Οι περί των θεών γνώμες των περισσότερων ανθρώπων δεν είναι *προλήψεις* αλλά ψευδείς δοξασίες *(ψευδεῖς ὑπολήψεις)* -Διογ. Λαερτ. Χ. 124.

5. *Φανταστική επιβολή της διανοίας:* προβληματική παραμένει η ακριβής απόδοση του όρου αυτού. Και μάλιστα, εκτός από τις διαφωνίες ως προς την ορθή του ερμηνεία, έχει προκαλέσει και καλοπροαίρετα ειρωνικά σχόλια από πλευράς μελετητών (Cyril Bailey, *Epicurus, the extant remains,* σελ. 261), ότι ο Επίκουρος, ενώ με τόση έμφαση υπογράμμιζε την ανάγκη της εννοιολογικής καθαρότητας των λέξεων, δεν τηρού-

σε ο ίδιος την προϋπόθεση αυτή. Πρόκειται, βέβαια, όπως ομολογείται άλλωστε, για αμηχανία ως προς τη μετάφραση και ακριβή απόδοση του νοήματος σε σύγχρονη γλώσσα. (Τίποτε δεν αποδεικνύει ότι η «φανταστική επιβολή της διανοίας» δεν ήταν πλήρως κατανοητή από τους πάντες, κατά τον 3ο αι. π.Χ. ή τον 3ο αι. μ.Χ., πόσο μάλλον, που ο Επίκουρος έγραφε στη λαϊκή -κοινή- των Αθηναίων της εποχής του και όχι σε λόγια γλώσσα· γι' αυτό άλλωστε και η γλώσσα του για ένα σύγχρονο ελληνιστή είναι εξαιρετικά στριφνή συγκριτικά με του Πλάτωνα που ήταν και αρχαιότερος· στην πραγματικότητα, απλώς περιέχει πολλές λεκτικές και φραστικές ιδιοτυπίες της καθομιλουμένης).

Οι σύγχρονες ερμηνείες, λοιπόν, που έχουν δοθεί στην «φανταστική επιβολή της διανοίας», που όπως είδαμε αποτελεί ένα από τα κριτήρια της αλήθειας, διαφέρουν μεταξύ τους.

Κατ' αρχήν, η λέξη *επιβολή της διανοίας* σημαίνει *προσήλωση* ή *συγκέντρωση* του νου· εν προκειμένω, προσήλωση σε μία *φαντασία*, τουτέστιν σε μία *παράσταση*. Δεν είναι απολύτως βέβαιο όμως αν αυτή η μετάφραση του «φανταστική» είναι και η σωστή, πράγμα που φαίνεται και από την παρακάτω πρόχειρη σταχυολόγηση:

Bailey: Ενορατική σύλληψη του νου (intuitive apprehensions of the mind). Rist: εικονοποιητική επαφή του νου (image-making contact of the mind). A.A. Long - D.N. Sedley: Εστίαση του νου σε μια εντύπωση (focusing of thought into an impression).

Με την τελευταία -και ορθότερη κατά τη γνώμη μου- διατύπωση, συμφωνεί ο Γ. Ζωγραφίδης (*Επίκουρος, Ηθική*, εκδ. Εξάντας, σελ. 73), που μεταφράζει: προσήλωση του νου σε νοητικές παραστάσεις.

Μάλλον εσφαλμένες πρέπει να θεωρηθούν οι μεταφράσεις των δύο Ελλήνων επικούρειων Θεοδωρίδη και Ψυρούκη, όπως και εκείνη της φιλολογικής ομάδας Κάκτου. Ο πρώτος γράφει: «Η αισθητηριακή ερμηνεία προχωρεί στο σημείο να παραδέχεται αντικειμενικότητα ακόμα και στα *πλάσματα αρρωστημένης φαντασίας*, "φανταστικάς επιβολάς της διανοίας", ώστε στη σχολή του να παίρνουν κι αυτά για κριτήρια.» Ο δεύτερος επίσης μεταφράζει: ...«τα πλάσματα της φαντασίας». Η «ομάδα Κάκτου» μεταφράζει (*Επίκουρος, Άπαντα*, σελ. 59),«αντιλήψεις των

πνευματικών εμφανίσεων». (;).

6. ΓΛΩΣΣΑ: Τα σωζώμενα κείμενα περί γλώσσας (που ανήκουν τόσο στη «Φυσική» όσο και στην «Κανονική») κινούνται σε δύο άξονες. Αφ' ενός καταδεικνύουν ότι το φαινόμενο της γλώσσας ήταν μια φυσική εξέλιξη *(φύσει)* και ανατρέπουν τις καθιερωμένες αντιλήψεις περί θεόπνευστης/τεχνητής επινόησης/ονοματοθεσίας *(θέσει)*· και αφ' ετέρου, ότι οι λέξεις, δημιουργημένες με τον πιο φυσικό τρόπο, αντιστοιχούσαν επακριβώς στα πράγματα, δηλ. στις ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ (τις πρωταρχικές, εμπειρικά διαμορφωμένες πάγκοινες έννοιες των πραγμάτων -το *πρῶτον ἐννόημα,* όπως γράφει ο Επίκουρος), προτού επέλθει η διαστροφή των λεκτικών νοημάτων, προτού δηλαδή αρχίσουν οι λέξεις να αποκτούν μεταφορικές σημασίες, αμφισημίες κλπ. Τις ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ, φυσικά, εννοεί ο Επίκουρος με τη φράση *«τὰ ὑποτεταγμένα τοῖς φθόγγοις»*, (*Επιστ. προς Ηρόδοτο* 37-38), εμμένοντας στην ανάγκη της νοηματικής σαφήνειας των λέξεων, προκειμένου να μην ξεστρατίσει η φιλοσοφική συζήτηση από την ουσία και καταντήσει ένας κυκεώνας ερμηνειών, ορισμών, ασυνεννοησίας και λεκτικών παιχνιδιών.

ΦΥΣΙΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ο όρος «φυσική» καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα γνωστικών κατηγοριών: από τα άστρα μέχρι την φύση της ψυχής των έμβιων όντων, κι από τα άτομα και τον σχηματισμό της ύλης μέχρι το φαινόμενο της γλώσσας των ανθρώπων.

Οι θεμελιώδεις αρχές της επικούρειας φυσικής είναι οι εξής:

1. *Τίποτα δεν δημιουργείται ποτέ εκ του μη όντος, με θεία βούληση· τα πάντα συμβαίνουν σύμφωνα με φυσικούς νόμους, χωρίς θεϊκή παρέμβαση.* Η ύλη δεν πλάστηκε.

2. *Τίποτα δεν αφανίζεται στο μηδέν.*

Αυτή η δεύτερη αρχή σημαίνει ότι η συνολική ποσότητα της ύλης δεν λιγοστεύει. Είναι η αρχή της μονιμότητας της ύλης, σύμφωνα με την οποία κανένα πράγμα δεν οδηγείται στην απόλυτη ανυπαρξία αλλά διαλύεται στα συνθετικά μέρη του.

3. *Τα πρωταρχικά στοιχεία της ύλης είναι τα άτομα (αδιαίρετα) σωματίδια· το μάτι δεν μπορεί να τα διακρίνει κι ωστόσο υπάρχουν.*

4. *Τίποτα δεν μπορεί να αγγίξει ή να αγγιχτεί αν δεν είναι σώμα.*

5. *Το κενό είναι άφαυστο, όμως υπάρχει.*

6. *Το σύμπαν είναι άπειρο.*

7. *Πέρα από τα σώματα και το κενό, τίποτα δεν είναι αληθινό.*

8. *Τα σώματα είναι είτε άτομα είτε ενώσεις ατόμων. Τα άτομα είναι στέρεα, δεν περιέχουν κενό και είναι άφθαρτα.*

9. *Τα άτομα βρίσκονται πάντοτε σε κίνηση -έχουν δική τους κίνηση· στο κενό είναι γραμμική, μέσα στα σώματα είναι παλμική.*

10. *Ανά πάσα στιγμή μπορούν τα άτομα να παρεκκλίνουν ελαφρά από την ευθεία κίνηση, να συγκρουστούν, να αλλάξουν φορά, να ενωθούν με άλλα άτομα, σχηματίζοντας σύνθετα σώματα.*

11. *Τα έμβια όντα με αίσθηση δεν είναι παρά άτομα συνδυασμένα με ειδικά κατάλληλο τρόπο.*

12. *Η αίσθηση είναι αξιόπιστη διότι δεν μπορεί να αμφισβητηθεί από κάτι πιο αξιόπιστο απ' αυτήν.*

Η επικούρεια ηθική, δηλαδή ο τρόπος ζωής που προκρίνει ο Επίκουρος, ήταν και είναι ελκυστική από μόνη της· ρεαλιστική και άμεσα δεμένη με τις φυσικές και συναισθηματικές ανάγκες των φυσιολογικών ανθρώπων. Όμως η ηθική αυτή θέλει να πιστεύει ότι είναι τέτοια διότι συναρτάται αρμονικά με την αληθινή φύση του σύμπαντος κόσμου. Είναι λοιπόν ουσιώδης η μελέτη και κατανόηση των αρχών της υλιστικής επικούρειας φυσικής, πάνω στις οποίες εδράζεται ολόκληρο το θεωρητικό σύστημα του Επίκουρου.

Lucretius, De rerum natura I 936-950

Sed vel uti pueris absinthia taetra medentes
cum dare conantur, prius oras pocula circum
contingunt mellis dulci flavoque liquore,
ut puerorum aetas inprovida ludificetur
labrorum tenus, interea perpotet amarum
absinthi laticem deceptaque non capiatur,
sed potius tali facto recreata valescat,
sic ego nunc, quoniam haec ratio plerumque videtur
tristior esse quibus non est tractata, retroque
volgus abhorret ab hac, volui tibi suaviloquenti
carmine Pierio rationem exponere nostram
et quasi musaeo dulci contingere melle,
si tibi forte animum tali ratione tenere
versibus in nostris possem, dum perspicis omnem
naturam rerum.

Αντί προλόγου...

Όταν προσπαθούν οι γιατροί να δώσουν στα παιδιά φάρμακα αηδιαστικά, πρώτα αλείφουν γύρω-γύρω το κύπελλο με γλυκό ξανθό μέλι, να ξεγελαστούν τ' ανυποψίαστα παιδιά αγγίζοντάς το με τα χείλη, και να καταπιούν στο μεταξύ το πικρό φάρμακο. Ξεγελιούνται μα δεν παθαίνουν κανένα κακό· ίσα-ίσα, που ξαναβρίσκουν τη δύναμη και την υγειά τους.

Έτσι κι εγώ τώρα (αφού οι θεωρίες ετούτες μοιάζουν τόσο άχαρες σε όσους δεν έχουν τριφτεί με δαύτες, κι αφού ο πολύς ο κόσμος κάνει πίσω τρομαγμένος), πεθύμησα να σου παρουσιάσω τη θεωρία μας με τους αρμονικούς στίχους των Περίδων, να την καλύψω με το γλυκό το μέλι των Μουσών, μήπως και μπορέσω έτσι να κρατήσω την προσοχή σου σ' αυτούς τους στίχους, ώσπου να ξεδιαλύνεις τη φύση των πραγμάτων.

Λουκρήτιος

Lucretius, De rerum natura I 146-155

Principium cuius hinc nobis exordia sumet,
nullam rem e nihilo gigni divinitus umquam.
quippe ita formido mortalis continet omnis,
quod multa in terris fieri caeloque tuentur,
quorum operum causas nulla ratione videre
possunt ac fieri divino numine rentur.
quas ob res ubi viderimus nil posse creari
de nihilo, tum quod sequimur iam rectius inde
perspiciemus, et unde queat res quaeque creari
et quo quaeque modo fiant opera sine divom.

Lucretius, De rerum natura I 215-224

Huc accedit uti quicque in sua corpora rursum
dissoluat natura neque ad nihilum interemat res.
nam siquid mortale e cunctis partibus esset,
ex oculis res quaeque repente erepta periret;
nulla vi foret usus enim, quae partibus eius
discidium parere et nexus exsolvere posset.
quod nunc, aeterno quia constant semine quaeque,
donec vis obiit, quae res diverberet ictu
aut intus penetret per inania dissoluatque,
nullius exitium patitur natura videri.

Αρχές της φυσικής

Η αρχή που θα χρησιμεύει από δω και πέρα για ξεκίνημα, είναι ότι τίποτα δεν δημιουργήθηκε ποτέ από το τίποτα, με θεϊκή θέληση. Πραγματικά, αν κάτι φοβίζει τους θνητούς, είναι που βλέπουν τόσα πολλά να συμβαίνουν στη γη και στα ουράνια, και δεν μπορούν να διακρίνουν τις αιτίες. Και βάζουν με το νου τους ότι γίνονται με θεϊκή δύναμη. Γι' αυτό, ξέροντας πως τίποτα δεν μπορεί να δημιουργηθεί από το τίποτα, είμαστε ήδη στο σωστό δρόμο γι' αυτό που αναζητούμε, ώστε να καταλάβουμε από ποια στοιχεία ξεφυτρώνουν τα πάντα και πως τίποτα δεν είναι έργο θεϊκό.

Εδώ πάλι ας προσθέσω πως η φύση διαλύει το κάθε τι *εις τα εξ ων συνετέθη*, αλλά δεν το φθάνει ίσαμε το μηδέν. Αν ένα σώμα ήταν ολοκληρωτικά φθαρτό, το κάθε τι θα μπορούσε να χάνεται από τα μάτια μας και να παύει να υπάρχει, και δεν θα χρειαζόταν καμιά δύναμη να προκαλέσει το χωρισμό των μερών του και να διαλύσει ό,τι το συνέχει. Αλλά μιας και τα αιώνια στοιχεία (τα άτομα) συνθέτουν το κάθε πράγμα, αν δεν έρθει κάποια δύναμη που με το χτύπημά της θα το κομματιάσει ή θα τρυπώσει ανάμεσα στα κενά του να το αποσυνθέσει, η φύση δεν επιτρέπει να φανεί το τέλος κανενός.

Λουκρήτιος

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ηρόδοτο 38-39

Ταῦτα δὲ διαλαβόντας] *<δεῖ> συνορᾶν ἤδη περὶ τῶν ἀδήλων· πρῶτον μέν ὅτι οὐδὲν γίνεται ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. πᾶν γὰρ ἐκ παντὸς ἐγίνετ' ἄν σπερμάτων γε οὐθὲν προσδεόμενον. καὶ εἰ ἐφθείρετο δὲ τὸ ἀφανιζόμενον εἰς τὸ μὴ ὄν, πάντα ἂν ἀπωλώλει τὰ πράγματα, οὐκ ὄντων τῶν εἰς ἃ διελύετο. Καὶ μὴν καὶ τὸ πᾶν ἀεὶ τοιοῦτον ἦν οἷον νῦν ἐστι, καὶ ἀεὶ τοιοῦτον ἔσται. οὐθὲν γάρ ἐστιν εἰς ὃ μεταβαλεῖ. παρὰ γὰρ τὸ πᾶν οὐθέν ἐστιν, ὃ ἂν εἰσελθὸν εἰς αὐτὸ τὴν μεταβολὴν ποιήσαιτο.*

Lucretius, De rerum natura II 294-307

Nec stipata magis fuit umquam materiai
copia nec porro maioribus intervallis;
nam neque adaugescit quicquam neque deperit inde.
qua propter quo nunc in motu principiorum
corpora sunt, in eodem ante acta aetate fuere
et post haec semper simili ratione ferentur,
et quae consuerint gigni gignentur eadem
condicione et erunt et crescent vique valebunt,
quantum cuique datum est per foedera naturai.
nec rerum summam commutare ulla potest vis;
nam neque quo possit genus ullum materiai
effugere ex omni quicquam est , neque in omne
unde coorta queat nova vis inrumpere et omnem
naturam rerum mutare et vertere motus.

...Ας εξετάσουμε τώρα εκείνα που δεν είναι φανερά στις αισθήσεις μας.[1] Πρώτα-πρώτα, *τίποτα δεν γεννιέται από το τίποτα (ἐκ τοῦ μὴ ὄντος)* -γιατί αλλιώς το κάθε τι θα μπορούσε να προέλθει από το κάθε τι, και δεν θα υπήρχε απολύτως καμία ανάγκη σπέρματος· κι από την άλλη, *αν αυτό που χάνεται μετατρέπεται σε μη ον, τότε τα πάντα θα είχαν χαθεί,* αφού αυτό στο οποίο θα μετατρέπονταν καθώς θα διαλύονταν δεν υπάρχει. Κι ακόμη: *το σύμπαν ανέκαθεν ήταν αυτό που είναι και τώρα, και πάντα θα 'ναι το ίδιο.* Διότι δεν υπάρχει τίποτα άλλο στο οποίο θα μπορούσε να μεταβληθεί· και διότι δεν υπάρχει τίποτα έξω από το σύμπαν, που θα μπορούσε να εισχωρήσει σ' αυτό και να το μεταβάλει.

Επίκουρος

ΠΑΝΤΑ Η ΙΔΙΑ ΠΟΣΟΤΗΤΑ ΥΛΗΣ

Η ποσότητα της ύλης δεν είχε ποτέ μεγαλύτερη πυκνότητα από την τωρινή ούτε και ήταν πιο αραιωμένη, καθώς τίποτα δεν την αυξάνει αλλά και τίποτα δεν χάνεται απ' αυτήν. Όποια κίνηση έχουν τώρα τα άτομα, την ίδια είχαν και πριν, σε όλο το παρελθόν, και με τον ίδιο τρόπο θα κινούνται πάντα στο μέλλον... και καμιά δύναμη δεν μπορεί ν' αλλάξει τη συνολική ποσότητα των πραγμάτων· γιατί δεν υπάρχει τόπος έξω από το σύμπαν, όπου θα μπορούσε να καταφύγει ένα οποιοδήποτε στοιχείο της ύλης ξεκόβοντας από το όλον· ούτε υπάρχει τόπος απ' όπου θα μπορούσε μια νέα δύναμη να εισορμήσει στο όλον, να αλλάξει τη φύση των πραγμάτων και να ανατρέψει την τάξη της κίνησής τους.

Λουκρήτιος

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 76-77

Καὶ μὴν ἐν τοῖς μετεώροις φοράν καὶ τροπὴν καὶ ἔκλειψιν καὶ ἀνατολὴν καὶ δύσιν καὶ τὰ σύστοιχα τούτοις μήτε λειτουργοῦντός τινος νομίζειν δεῖ γίνεσθαι καὶ διατάττοντος ἢ διατάξοντος καὶ ἅμα τὴν πᾶσαν μακαριότητα
77 *ἔχοντος μετὰ ἀφθαρσίας - οὐ γὰρ συμφωνοῦσι πραγματεῖαι καὶ φροντίδες καὶ ὀργαὶ καὶ χάριτες μακαριότητι, ἀλλ' ἐν ἀσθενείᾳ καὶ φόβῳ καὶ προσδεήσει τῶν πλησίον ταῦτα γίνεται-, μήτε αὖ πῦρ ἅμα ὄντα συνεστραμμένον τὴν μακαριότητα κεκτημένα κατὰ βούλησιν τὰς κινήσεις ταύτας λαμβάνειν· ἀλλὰ πᾶν τὸ σέμνωμα τηρεῖν κατὰ πάντα ὀνόματα φερόμενα ἐπὶ τὰς τοιαύτας ἐννοίας, ἐὰν μηδὲν ὑπεναντίον ἐξ αὐτῶν τῷ σεμνώματι δόξῃ· εἰ δὲ μή, τὸν μέγιστον τάραχον ἐν ταῖς ψυχαῖς αὐτὴ ἡ ὑπεναντιότης παρασκευάσει. ὅθεν δὴ κατὰ τὰς ἐξ ἀρχῆς ἐναπολήψεις τῶν συστροφῶν τούτων ἐν τῇ τοῦ κόσμου γενέσει δεῖ δοξάζειν καὶ τὴν ἀνάγκην ταύτην καὶ περίοδον συντελεῖσθαι.*

Θεία Πρόνοια ή Φυσικοί Νόμοι;

Δεν θα πρέπει να πιστεύουμε ότι οι κινήσεις και οι περιστροφές των ουρανίων σωμάτων, οι εκλείψεις, η ανατολή κι η δύση τους και όλα τα φαινόμενα αυτού του είδους, προκαλούνται από κάποια Ύπαρξη που έχει αναλάβει τη διεύθυνσή τους σαν δημόσιο καθήκον *(λειτουργοῦντος)*, και που κανονίζει ή θα κανονίζει για πάντα αυτά τα φαινόμενα, ενώ ταυτόχρονα κατέχει την τέλεια μακαριότητα και την αθανασία. Γιατί οι έγνοιες, οι φροντίδες, οι θυμοί και οι εύνοιες δεν συμβιβάζονται με την μακαριότητα· πηγάζουν από αδυναμία και φόβο και εξάρτηση από τους άλλους. Ούτε πρέπει να πιστεύουμε πως τα άστρα, που δεν είναι παρά συμπυκνωμένο πυρ, κατέχουν τη μακαριότητα και κινούνται όπως θέλουν. Στις λέξεις που χρησιμοποιούμε για τέτοιες έννοιες, θα πρέπει να τηρούμε τη σοβαρότητα που αρμόζει σε κάθε μεγαλείο, έτσι ώστε να μην προκύπτει τίποτα που να 'ρχεται σε αντίθεση με το μεγαλείο (του Θείου). Διαφορετικά, η ίδια η αντίφαση θα προκαλέσει τη μεγαλύτερη ταραχή στις ανθρώπινες ψυχές. Θα πρέπει λοιπόν να δεχτούμε πως αυτή η αναγκαιότητα της περιστροφικής κίνησης των άστρων προέκυψε από τη διαμόρφωση, κατά τη γέννηση του κόσμου, των συμπυκνώσεων στις οποίες ενεπλάκη η ύλη.

Επίκουρος

Lucretius, De rerum natura IV 825-835

Lumina ne facias oculorum clara creata,
prospicere ut possimus, et ut proferre queamus
proceros passus, ideo fastigia posse
surarum ac feminum pedibus fundata plicari,
bracchia tum porro validis ex apta lacertis
esse manusque datas utraque [ex] parte ministras,
ut facere ad vitam possemus quae foret usus.
cetera de genere hoc inter quae cumque pretantur,
omnia perversa praepostera sunt ratione,
nil ideo quoniam natumst in corpore ut uti
possemus, sed quod natumst id procreat usum.

Lucretius, De rerum natura I 705-716

Quapropter qui materiem rerum esse putarunt
ignem atque ex igni summam consistere posse,
et qui principium gignundis aëra rebus
constituere aut umorem qui cumque putarunt
fingere res ipsum per se terramve creare
omnia et in rerum naturas vertier omnis,
magno opere a vero longe derrasse videntur.
adde etiam qui conduplicant primordia rerum
aëra iungentes igni terramque liquori,
et qui quattuor ex rebus posse omnia rentur

ΤΟ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΜΑ ΓΕΝΝΑ ΤΗ ΧΡΗΣΗ

Μη νομίζεις πως η οξυδέρκεια των ματιών δημιουργήθηκε για να μας επιτρέπει να βλέπουμε μακριά, ή πως τα πόδια φτιάχτηκαν έτσι ώστε να μας επιτρέπουν τις μεγάλες δρασκελιές. Οι βραχίονες οι προσαρμοσμένοι στις ωμοπλάτες και τα χέρια που τόσο μας εξυπηρετούν, δεν φτιάχτηκαν για να μπορούμε να κάνουμε τα απαραίτητα στη ζωή. Όλες αυτές οι ερμηνείες είναι σχήματα πρωθύστερα που αναστρέφουν τη λογική σχέση των πραγμάτων βάζοντας το αίτιο μετά από το αποτέλεσμα. Τίποτε στο σώμα μας δεν δημιουργήθηκε ώστε να μπορούμε να το χρησιμοποιούμε· το ίδιο το όργανο είναι που δημιουργεί τη χρήση.

ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

Όσοι πίστεψαν πως πρωταρχική ύλη των όντων είναι το πυρ και πως το πυρ είναι αρκετό για να συνθέσει το σύμπαν [Ηράκλειτος], ή όσοι θεωρούν ότι δημιουργός των πραγμάτων είναι ο αέρας [Αναξιμένης] ή όλοι εκείνοι που πίστεψαν πως το νερό σχηματίζει από μόνο του τα σώματα [Θαλής] ή πως το χώμα δημιουργεί τα πάντα μεταμορφούμενο σε κάθε λογής ον [Φερεκύδης], μου φαίνεται πως απέχουν πολύ από την αλήθεια. Βάλε επίσης κι εκείνους που μας παρουσιάζουν δύο πρωταρχικά στοιχεία σμίγοντας τον αέρα με τη φωτιά ή τη γη με το υγρό στοιχείο, κι εκείνους που δέχονται πως από τέσσερα στοιχεία

715 *ex igni terra atque anima procrescere et imbri.*
716 *quorum Acragantinus cum primis Empedocles est.*

Διογένης Οινοανδέας, απόσπ. 6

στ.1 *Τὰ δὲ πρῶτα σώματα ἃ κ]αὶ στοι[χεῖα προ]σαγορεύεται ἐξ ἀρ[χῆς] μὲν ὑφεστηκότα [καὶ ὄ]ντα ἄφθαρτα, γεννῶν-[τα δὲ] τὰ πράγματα, τίνα [ἐστὶ]ν παραθήσομεν προ[διαλ]υσάμενοι τὰς ἑτέ[ρων] δόξας. Ἡράκλειτος [μὲν] οὖν ὁ Ἐφέσιος πῦρ εἶ[ναι σ]τοιχεῖον εἶπεν, Θαλῆς δὲ ὁ Μειλή-*
στ.2 *σιος ὕδωρ, Διογένης δὲ ὁ Ἀπολλωνιάτης καὶ Ἀναξιμένης ἀέρα, Ἐνπεδοκλῆς δ' ὁ Ἀκράγου καὶ πῦρ καὶ ἀέρα καὶ ὕδωρ καὶ γῆν, Ἀναξαγόρας ὁ Κλαζομένιος τὰς ὁμοιομερείας ἑκάστου πράγματος, οἱ δ' ἀπὸ τῆς Στοᾶς ὕλην καὶ θεόν. Δημόκριτος δὲ ὁ Ἀβδηρείτης εἶπε μὲν ἀτόμους φύσεις, καλῶς γε ποιῶν, ἐπεὶ δὲ περὶ αὐτῶν ἐσφάλη τινά,*
στ.3 *ἐν ταῖς ἡμετέραις δόξαις ἐπισκεφθήσεται. νυνεὶ δὲ [τοῖς] εἰρημένοις ἀνδρά[σιν ἐν]καλέσωμεν, οὐ φιλονείκῳ πρὸς αὐτοὺς πά[θει] χρώμενοι, τὴν δ' ἀλή[θειαν] σωθῆναι θέλον[τες.] καὶ Ἡρακλείτῳ πρῶ[τον,] ἐπεὶ καὶ πρῶτος ἡμ[εῖν τέ]ταχται. κακῶς, Ἡρά[κλει]τε, πῦρ εἶναι στοιχεῖ-[ον λέ]γεις· οὔτε γὰρ ἄφθαρ[τόν] ἐστιν, ἐπεὶ φθειρόμ[ενον] ὁρῶμεν αὐτό, οὔτε δύν[α]ται γεννᾶν τὰ πράγμ[ατα...*

-το πυρ, το χώμα, τον αέρα και το νερό- μπορούν να παραχθούν τα πάντα. Πρώτος ανάμεσά τους είναι ο Εμπεδοκλής ο Ακραγαντίνος...

Λουκρήτιος

Όσο για κείνα που ονομάζονται πρωταρχικά στοιχεία των πραγμάτων (τα άτομα) και υπάρχουν εξ αρχής και όχι μόνο δεν καταστρέφονται αλλά δημιουργούν τα πράγματα, θα εξηγήσουμε τι είναι αφού πρώτα ξετινάξουμε τις θεωρίες των άλλων. Ο Ηράκλειτος από την Έφεσο, λοιπόν, είπε ότι η φωτιά είναι το βασικό στοιχείο· ο Θαλής ο Μιλήσιος ότι είναι το νερό· ο Διογένης ο Απολλωνιάτης κι ο Αναξιμένης ότι είναι ο αέρας· ο Εμπεδοκλής από τον Ακράγαντα ότι είναι κι η φωτιά κι ο αέρας μαζί και το νερό κι η γη· ο Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος ότι είναι οι ομοιογενείς ουσίες που περιέχει το κάθε πράγμα, οι Στωικοί μιλούν για ύλη και θεό. Ενώ ο Δημόκριτος ο Αβδηρίτης, πολύ σωστά βέβαια, είπε ότι είναι οι «άτομες φύσεις». Αλλά μιας και έσφαλε σε κάποια ζητήματα, θα πρέπει να ασχοληθούμε και μ' αυτόν.

Τώρα θα ασκήσω κριτική σ' όλους αυτούς που ανέφερα πριν, όχι από εριστική διάθεση αλλά με σκοπό να διαφυλάξω την αλήθεια. Κι ας αρχίσουμε με τον Ηράκλειτο, μιας και αυτόν έχουμε πρώτο στη σειρά απέναντί μας. Δεν τα λες καλά, Ηράκλειτε, ότι η φωτιά είναι το πρωτεύον στοιχείο. Γιατί ούτε ακατάλυτη είναι η φωτιά -αφού τη βλέπουμε πώς υποχωρεί και φθίνει-, ούτε μπορεί να παράγει άλλα πράγματα...

Διογένης Οινοανδέας

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 39-40

Τὸ πᾶν ἐστι σώματα καὶ κενόν· σώματα μὲν γὰρ ὡς ἔ-
στιν, αὐτὴ ἡ αἴσθησις ἐπὶ πάντων μαρτυρεῖ, καθ' ἣν ἀ-
ναγκαῖον τὸ ἄδηλον τῷ λογισμῷ τεκμαίρεσθαι, ὥσπερ
40 *προεῖπον τὸ πρόσθεν· εἰ <δὲ> μὴ ἦν ὃ κενὸν καὶ χώραν*
καὶ ἀναφῆ φύσιν ὀνομάζομεν, οὐκ ἂν εἶχε τὰ σώματα ὅ-
που ἦν οὐδὲ δι' οὗ ἐκινεῖτο, καθάπερ φαίνεται κινούμενα,
παρὰ δὲ ταῦτα οὐθὲν οὐδ' ἐπινοηθῆναι δύναται οὔτε πε-
ριληπτῶς οὔτε ἀναλόγως τοῖς περιληπτοῖς ὡς καθ' ὅλας
φύσεις λαμβανόμενα καὶ μὴ ὡς τὰ τούτων συμπτώματα
ἢ συμβεβηκότα λεγόμενα.

Lucretius, De rerum natura I 419-448

419 *Omnis ut est igitur per se natura duabus*
420 *constitit in rebus; nam corpora sunt et inane,*
haec in quo sita sunt et qua diversa moventur.
corpus enim per se communis dedicat esse
sensus; cui nisi prima fides fundata valebit,
haut erit occultis de rebus quo referentes
425 *confirmare animi quicquam ratione queamus.*
tum porro locus ac spatium, quod inane vocamus,

Η βασική διαίρεση

Το σύμπαν αποτελείται από σώματα και κενό. Την ύπαρξη των σωμάτων την επιβεβαιώνει πριν απ' όλα η αίσθηση, με βάση την οποία είμαστε υποχρεωμένοι να σκεφτόμαστε και να βγάζουμε συμπεράσματα και για το άγνωστο *(τὸ ἄδηλον)*, όπως έχω ήδη πει. Όσο γι' αυτό που ονομάζουμε *χώρο* ή *κενό* ή *άψαυστη φύση*, αν δεν υπήρχε, τότε τα σώματα δεν θα είχαν πού να σταθούν ούτε πού να κινηθούν, ενώ, καθώς φαίνεται, κινούνται. Πέρα απ' αυτά (δηλ. τα σώματα και το κενό), ο νους δεν μπορεί να διανοηθεί τίποτε άλλο, είτε μέσω άμεσης οπτικής σύλληψης είτε κατ' αναλογία προς αυτήν - και ως σώματα και κενό, δεν εννοούμε τις λεγόμενες ιδιότητές τους, περιστασιακές ή μόνιμες·[2] εννοούμε ολοκληρωμένες φυσικές οντότητες.

Επίκουρος

Πραγματικά, όλη η φύση είναι φτιαγμένη από δύο στοιχεία: τα σώματα και το κενό μες στο οποίο τα σώματα βρίσκουν τη θέση τους και κινούνται με διαφόρους τρόπους. Ο κοινός νους βεβαιώνει την ύπαρξη των υλικών σωμάτων· κι αν δεν θεμελιωθούν οι ιδέες μας πάνω στο δεδομένο αυτό, δεν θα ξέρουμε πού να στηριχτούμε όταν θα θέλουμε να επιβεβαιώσουμε κάτι πιο δυσκολονόητο. Όσο για τον χώρο, αυτό που λέμε κε-

si nullum foret, haut usquam sita corpora possent
esse neque omnino quoquam diversa meare;
id quod iam supera tibi paulo ostendimus ante.
praeterea nihil est quod possis dicere ab omni
corpore seiunctum secretumque esse ab inani,
quod quasi tertia sit numero natura reperta.
nam quod cumque erit, esse aliquid debebit id ipsum
augmine vel grandi vel parvo denique, dum sit;
cui si tactus erit quamvis levis exiguusque,
corporis augebit numerum summamque sequetur;
sin intactile erit, nulla de parte quod ullam
rem prohibere queat per se transire meantem,
scilicet hoc id erit, vacuum quod inane vocamus
Praeterea per se quod cumque erit, aut faciet quid
aut aliis fungi debebit agentibus ipsum
aut erit ut possint in eo res esse gerique.
at facere et fungi sine corpore nulla potest res
nec praebere locum porro nisi inane vacansque.
ergo praeter inane et corpora tertia per se
nulla potest rerum in numero natura relinqui,
nec quae sub sensus cadat ullo tempore nostros
nec ratione animi quam quisquam possit apisci.

νό, αν δεν υπήρχε, τότε τα σώματα δεν θα μπορούσαν να σταθούν πουθενά ή να κινηθούν με οποιονδήποτε τρόπο. Πέρα απ' αυτά δεν υπάρχει τίποτα που θα μπορούσες να πεις πως είναι ξέχωρο από την ύλη και το κενό, κάτι σαν μια τρίτη μορφή ύπαρξης. Διότι κάθε τι το υπαρκτό θα πρέπει κι αυτό το ίδιο να 'ναι κάτι. Αν έχει μια χειροπιαστή μάζα, οσοδήποτε μικροσκοπική κι ελαφριά, μ' έναν όγκο μικρό ή μεγάλο - αδιάφορο -, θα προστίθεται στο σύνολο των σωμάτων και θα αυξάνει τον αριθμό τους. Αν όχι, αν δε μπορεί να εμποδίσει ένα σώμα να το διαπεράσει, τότε ασφαλώς πρόκειται για αυτό που ονομάζουμε κενό. Έπειτα, κάθε υπαρκτό πράγμα είτε έχει κάποια ενέργεια είτε δέχεται την ενέργεια άλλων σωμάτων είτε είναι τέτοιο που να επιτρέπει να υπάρχουν εντός του και να δρουν άλλα σώματα. Όμως μόνο τα υλικά πράγματα μπορούν να ενεργούν και να υφίστανται επιδράσεις, και μόνο το κενό μπορεί να παρέχει χώρο. Επομένως, πέρα απ' τα σώματα και το κενό, δεν υπάρχει στην τάξη των πραγμάτων θέση για μια τρίτη φυσική κατάσταση που να υποπίπτει στην αντίληψη των αισθήσεών μας ή που να τη χωράει ο νους.

Λουκρήτιος

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 40-41

Καὶ μὴν καὶ τῶν σωμάτων τὰ μέν ἐστι συγκρίσεις, τὰ δ' ἐξ ὧν αἱ συγκρίσεις πεποίηνται· ταῦτα δέ ἐστιν ἄτομα καὶ ἀμετάβλητα, εἴπερ μὴ μέλλει πάντα εἰς τὸ μὴ ὂν φθαρήσεσθαι, ἀλλ' ἰσχύοντα ὑπομενεῖν ἐν ταῖς διαλύσεσι τῶν συγκρίσεων πλήρη τὴν φύσιν ὄντα καὶ οὐκ ἔχοντα ὅπῃ ἢ ὅπως διαλυθήσεται. ὥστε τὰς ἀρχὰς ἀτόμους ἀναγκαῖον εἶναι σωμάτων φύσεις.

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 54-57

54 *Καὶ μὴν καὶ τὰς ἀτόμους νομιστέον μηδεμίαν ποιότητα τῶν φαινομένων προσφέρεσθαι πλὴν σχήματος καὶ βάρους καὶ μεγέθους καὶ ὅσα ἐξ ἀνάγκης σχήματος συμφυῆ ἐστι. ποιότης γὰρ πᾶσα μεταβάλλει· αἱ δὲ ἄτομοι οὐδὲν μεταβάλλουσιν, ἐπειδή περ δεῖ τι ὑπομένειν ἐν ταῖς διαλύσεσι τῶν συγκρίσεων στερεὸν καὶ ἀδιάλυτον, ὃ τὰς μεταβολὰς οὐκ εἰς τὸ μὴ ὂν ποιήσεται οὐδ' ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, ἀλλὰ κατὰ μεταθέσεις ἐν πολλοῖς, τινῶν δὲ καὶ προσόδους καὶ ἀφόδους. ὅθεν ἀναγκαῖον τὰ [μὲν] μετατιθέμενα ἄφθαρτα εἶναι καὶ τὴν τοῦ μεταβάλλοντος φύσιν οὐκ ἔχοντα, ὄγκους δὲ καὶ σχηματισμοὺς ἰδίους· ταῦτα γὰρ*

Τα άτομα

Και βέβαια, ανάμεσα σ' όλα τα σώματα διακρίνουμε εκείνα που αποτελούν σύνθετες ενώσεις και εκείνα που *παράγουν* ενώσεις. Αυτά τα τελευταία είναι *άτομα* [αδιαίρετα] και *αμετάβλητα* -αν πρόκειται να μη χαθούν τα πάντα και καταλήξουν στο *μη ον*· διατηρούν την ισχύ τους όταν τα σύνθετα σώματα διαλύονται, έχοντας (τα άτομα) στέρεη φύση, μιας και είναι αδύνατο να διαλυθούν καθ' οιονδήποτε τρόπο. Συνεπώς, πρωταρχικά στοιχεία των όντων είναι *οι άτομες φύσεις*.

Και κυρίως, πρέπει να δεχτούμε ότι τα άτομα δεν έχουν καμία από τις ιδιότητες των σωμάτων,[2] εκτός από σχήμα, βάρος και μέγεθος -και όσα κατ' ανάγκη είναι συμφυή με το σχήμα. Γιατί οι ιδιότητες μεταβάλλονται, ενώ τα άτομα δεν μεταβάλλονται καθόλου, μιας και κάτι θα πρέπει να παραμένει στέρεο και αδιάλυτο τη στιγμή που τα σύνθετα διαλύονται· κάτι που να πραγματοποιεί τις μεταβολές με απλές μεταθέσεις, μη αφήνοντας τη μεταβολή να καταλήγει στο μη ον, ούτε να γίνεται εκ του μη όντος. Αναγκαστικά λοιπόν, τα απλώς μετατιθέμενα (τα άτομα) είναι άφθαρτα και δεν έχουν τη φύση των μεταβαλλόμενων, είναι όμως προικισμένα με δική τους μάζα και σχήμα· γιατί η μάζα και το σχήμα είναι που

καὶ ἀναγκαῖον ὑπομένειν.

55 Καὶ γὰρ ἐν τοῖς παρ' ἡμῖν μετασχηματιζομένοις κατὰ τὴν περιαίρεσιν τὸ σχῆμα ἐνυπάρχον λαμβάνεται, αἱ δὲ ποιότητες οὐκ ἐνυπάρχουσαι ἐν τῷ μεταβάλλοντι, ὥσπερ ἐκεῖνο καταλείπεται, ἀλλ' ἐξ ὅλου τοῦ σώματος ἀπολλύμεναι. ἱκανὰ οὖν τὰ ὑπολειπόμενα ταῦτα τὰς τῶν συγκρίσεων διαφορὰς ποιεῖν, ἐπειδή περ ὑπολείπεσθαί γέ τινα ἀναγκαῖον καὶ <μὴ> εἰς τὸ μὴ ὂν φθείρεσθαι.

Ἀλλὰ μὴν οὐδὲ δεῖ νομίζειν πᾶν μέγεθος ἐν ταῖς ἀτόμοις ὑπάρχειν, ἵνα μὴ τὰ φαινόμενα ἀντιμαρτυρῇ· παραλλαγὰς δέ τινας μεγεθῶν νομιστέον εἶναι. βέλτιον γὰρ καὶ τούτου προσόντος τὰ κατὰ τὰ πάθη καὶ τὰς αἰσθήσεις γινόμενα ἀποδοθήσεται. πᾶν δὲ μέγεθος ὑπάρχειν οὔτε
56 χρήσιμόν ἐστι πρὸς τὰς τῶν ποιοτήτων διαφοράς, ἀφῖχθαί τε ἅμ' ἔδει καὶ πρὸς ἡμᾶς ὁρατὰς ἀτόμους· ὃ οὐ θεωρεῖται γινόμενον οὔθ' ὅπως ἂν γένοιτο ὁρατὴ ἄτομος ἔστιν ἐπινοῆσαι.

Πρὸς δὲ τούτοις οὐ δεῖ νομίζειν ἐν τῷ ὡρισμένῳ σώματι ἀπείρους ὄγκους εἶναι οὐδ' ὀπηλίκους οὖν. ὥστε οὐ μόνον τὴν εἰς ἄπειρον τομὴν ἐπὶ τοὔλαττον ἀναιρετέον, ἵνα μὴ πάντα ἀσθενῇ ποιῶμεν κἀν ταῖς περιλήψεσι τῶν ἀθρόων εἰς τὸ μὴ ὂν ἀναγκαζώμεθα τὰ ὄντα θλίβοντες καταναλίσκειν, ἀλλὰ καὶ τὴν μετάβασιν μὴ νομιστέον γίνεσθαι
57 ἐν τοῖς ὡρισμένοις εἰς ἄπειρον μηδ' ἐ<πὶ> τοὔλαττον. οὔ-

πρέπει να 'χουν σταθερή υπόσταση. Άλλωστε και στην καθημερινή μας ζωή, που βλέπουμε ν' αλλάζουν σχήμα τα πράγματα, μπορεί να τους αφαιρούνται κομμάτια όμως το σχήμα ως ιδιότητα δεν παύει να υπάρχει, ενώ οι άλλες ιδιότητες δεν βλέπουμε να ενυπάρχουν στο αντικείμενο που μεταβάλλεται, αλλά να χάνονται από αυτό τελείως. Αυτά που απομένουν λοιπόν (το σχήμα κι η μάζα), αρκούν ώστε να παράγουν τις διαφορές στη σύνθεση των σωμάτων, αφού κάτι θα πρέπει αναγκαστικά να παραμένει στέρεο και αδιάλυτο και να μη χάνεται στην ανυπαρξία. *(εἰς τὸ μὴ ὄν).*

Και πάλι όμως, μη πιστέψεις ότι τα άτομα έχουν κάθε λογής μεγέθη, γιατί θα σε διαψεύσουν τα δεδομένα των αισθήσεων. Θα πρέπει βέβαια να δεχτούμε πως υπάρχουν κάποιες παραλλαγές στα μεγέθη. Αυτή η πρόσθετη υπόθεση επιτρέπει να εξηγηθούν καλύτερα τα γεγονότα που σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις αισθήσεις. Μα το να δεχτούμε κάθε μέγεθος στα άτομα όχι μόνο δεν χρησιμεύει στο να εξηγήσουμε τις διαφορές ιδιοτήτων αλλά θα μας υποχρέωνε να δεχτούμε ότι υπάρχουν άτομα ορατά στα μάτια μας -κι αυτό όχι μόνο δεν βλέπουμε να συμβαίνει αλλά ούτε το χωράει ο νους μας, πώς θα μπορούσε ένα άτομο να είναι ορατό.[3]

Κι ακόμη, δεν πρέπει να νομίζουμε ότι σε οποιοδήποτε πεπερασμένο σώμα τα άτομα είναι άπειρα σε αριθμό, οσοδήποτε μικρά κι αν είναι. Συνεπώς, όχι μόνο πρέπει να απορρίψουμε την ιδέα ότι τα πράγματα είναι δυνατό να κομματιάζονται και να υποδιαιρούνται επ' άπειρον, (ώστε να μην τα παρουσιάζουμε ως αδύναμες οντότητες και αναγκαζόμαστε να τα κονιορτοποιούμε και να τα οδηγούμε στο μηδέν), αλλά και να μη δεχτούμε την ιδέα ότι μέσα στα πεπερασμένα σώματα γί-

τε γὰρ ὅπως, ἐπειδὰν ἅπαξ τις εἴπῃ ὅτι ἄπειροι ὄγκοι ἔν τινι ὑπάρχουσιν ἢ ὁπηλίκοι οὖν, ἔστι νοῆσαι, πῶς τ' ἂν ἔτι τοῦτο πεπερασμένον εἴη τὸ μέγεθος; πηλίκοι γάρ τινες δῆλον ὡς οἱ ἄπειροί εἰσιν ὄγκοι· καὶ οὗτοι [ἐξ ὧν] ὁπηλίκοι ἄν ποτε ὦσιν, ἄπειρον ἂν ἦν καὶ τὸ μέγεθος.

Lucretius, De rerum natura I 599-608

Tum porro quoniam est extremum quodque cacumen
corporis illius, quod nostri cernere sensus
iam nequeunt, id ni mirum sine partibus extat
et minima constat natura nec fuit umquam
per se secretum neque post hac esse valebit,
alterius quoniamst ipsum pars primaque et una,
inde aliae atque aliae similes ex ordine partes
agmine condenso naturam corporis explent;
quae quoniam per se nequeunt constare, necessest
haerere unde queant nulla ratione revelli.

Lucretius, De rerum natura II 480

... primordia rerum/ finita variare figurarum ratione.

νεται μια επ' άπειρον συνάθροιση μικροσωματιδίων. Διότι, άπαξ και πούμε ότι άπειρα είναι τα σωματίδια -τα οσοδήποτε μικρά- που περιέχονται σ' ένα αντικείμενο, δεν θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε πώς εξακολουθεί το αντικείμενο αυτό να είναι πεπερασμένο σε μέγεθος. Γιατί δεν χωρά αμφιβολία ότι κάποιο μέγεθος θα πρέπει να 'χουν αυτά τα απειράριθμα σωματίδια. Οπότε, όσο ελάχιστα μικρός και να 'ναι ο όγκος τους, άπειρο θα 'ταν και το μέγεθος του σώματος που απαρτίζουν...

Επίκουρος

Κι εφ' όσον υπάρχει ένα ακρότατο όριο όπου καταλήγει η ύλη και το οποίο οι αισθήσεις μας δεν μπορούν να αντιληφθούν, είναι φανερό πως αυτό δεν έχει μέρη, είναι μικροσκοπικό, δεν υπήρξε και δεν θα υπάρξει ποτέ από μόνο του, μιας και το ίδιο είναι μέρος κάποιου άλλου σώματος· μια μονάδα που μ' αυτήν έρχονται αλλεπάλληλα να συμπλεχτούν άλλες όμοιες μονάδες, και σε πυκνές φάλαγγες και με τάξη σχηματίζουν την ύλη των όντων. Μη μπορώντας να υπάρξουν από μόνα τους, αναγκαστικά σχηματίζουν ένα σύνολο απ' όπου τίποτα δεν μπορεί να τα αποσπάσει.

Η ποικιλία μορφών των ατόμων είναι πεπερασμένη.

Λουκρήτιος

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 61-62

61 *Καὶ μὴν καὶ ἰσοταχεῖς ἀναγκαῖον τὰς ἀτόμους εἶναι, ὅταν διὰ τοῦ κενοῦ εἰσφέρωνται μηθενὸς ἀντικόπτοντος. οὔτε γὰρ τὰ βαρέα θᾶττον οἰσθήσεται τῶν μικρῶν καὶ κούφων, ὅταν γε δὴ μηδὲν ἀπαντᾷ αὐτοῖς· οὔτε τὰ μικρὰ τῶν μεγάλων, πάντα πόρον σύμμετρον ἔχοντα, ὅταν μηθὲν μηδὲ ἐκείνοις ἀντικόπτῃ· οὔθ' ἡ ἄνω οὔθ' ἡ εἰς τὸ πλάγιον διὰ τῶν κρούσεων φορά, οὔθ' ἡ κάτω διὰ τῶν ἰδίων βαρῶν. ἐφ' ὁπόσον γὰρ ἂν κατίσχῃ ἑκάτερον, ἐπὶ τοσοῦτον ἅμα νοήματι τὴν φορὰν σχήσει, ἕως ἀντικόψῃ ἢ ἔξωθεν ἢ ἐκ τοῦ ἰδίου βάρους πρὸς τὴν τοῦ πλήξαντος δύναμιν.*

62 *Ἀλλὰ μὴν καὶ κατὰ τὰς συγκρίσεις θάττων ἑτέρα ἑτέρας ῥηθήσεται τῶν ἀτόμων ἰσοταχῶν οὐσῶν, τῷ ἐφ' ἕνα τόπον φέρεσθαι τὰς ἐν τοῖς ἀθροίσμασιν ἀτόμους [καὶ] κατὰ τὸν ἐλάχιστον συνεχῆ χρόνον, εἰ <καὶ> μὴ ἐφ' ἕνα κατὰ τοὺς λόγῳ θεωρητοὺς χρόνους· ἀλλὰ πυκνὸν ἀντικόπτουσιν, ἕως ἂν ὑπὸ τὴν αἴσθησιν τὸ συνεχὲς τῆς φορᾶς γίνηται.*

Κίνηση των ατόμων

Όσο μετακινούνται μες στο κενό[4] δίχως να συναντούν εμπόδιο, τα άτομα έχουν αναγκαστικά την ίδια ταχύτητα. Ούτε τα βαριά θα κινηθούν γρηγορότερα από τα μικρά και ελαφριά, όταν τίποτε δεν τα αναχαιτίζει, ούτε τα μικρά ταχύτερα από τα μεγάλα, όσο κι αν βρίσκουν βολικότερες διόδους, φτάνει κι αυτά να μη συναντούν αντίσταση. Κι η ταχύτητά τους δεν έχει να κάνει με το αν κινούνται προς τα άνω[5] είτε πλαγίως λόγω συγκρούσεων είτε προς τα κάτω λόγω βάρους. Γιατί για όσο χρονικό διάστημα κρατάει η κίνηση που προκλήθηκε από κάποιο χτύπημα ή από το ίδιο του το βάρος, το άτομο, όσο δεν εμποδίζεται, θα κινείται με την ταχύτητα της σκέψης.

Αλλά θα πούμε πως μέσα στα σύνθετα σώματα κάποια άτομα κινούνται γρηγορότερα από άλλα, κι αυτό τη στιγμή που τα άτομα είναι ισοταχή· αυτό συμβαίνει διότι τα συναθροισμένα άτομα φέρονται προς μία κατεύθυνση κατά τον ελάχιστο συνεχή χρόνο[6] μολονότι από μόνα τους κινούνται προς διαφορετικές κατευθύνσεις σε χρόνους τόσο μικρούς που μόνο με το νου μπορεί κανείς να συλλάβει. Αλλά συχνά-πυκνά αλληλοσυγκρούονται έως ότου το συνεχές αποτέλεσμα της κίνησής τους γίνεται αντιληπτό από τις αισθήσεις.

Επίκουρος

Lucretius, De rerum natura II 62-111

Nunc age, quo motu genitalia materiai
corpora res varias gignant genitasque resolvant
et qua vi facere id cogantur quaeque sit ollis
reddita mobilitas magnum per inane meandi,
expediam: tu te dictis praebere memento.
nam certe non inter se stipata cohaeret
materies, quoniam minui rem quamque videmus
et quasi longinquo fluere omnia cernimus aevo
ex oculisque vetustatem subducere nostris,
cum tamen incolumis videatur summa manere
propterea quia, quae decedunt corpora cuique,
unde abeunt minuunt, quo venere augmine donant.
illa senescere, at haec contra florescere cogunt,
nec remorantur ibi. sic rerum summa novatur
semper, et inter se mortales mutua vivunt.
augescunt aliae gentes, aliae minuuntur,
inque brevi spatio mutantur saecla animantum
et quasi cursores vitai lampada tradunt.
Si cessare putas rerum primordia posse
cessandoque novos rerum progignere motus,
avius a vera longe ratione vagaris.
nam quoniam per inane vagantur, cuncta necessest
aut gravitate sua ferri primordia rerum
aut ictu forte alterius. nam [cum] cita saepe
obvia conflixere, fit ut diversa repente
dissiliant; neque enim mirum, durissima quae sint

Ας προσπαθήσω τώρα να σου εξηγήσω με ποιες κινήσεις τα γεννητικά στοιχεία της ύλης πλάθουν τα διάφορα σώματα και τα διαλύουν άπαξ και γεννηθούν, ποια δύναμη τα αναγκάζει να το κάνουν και ποια κινητικότητα τους έχει δοθεί για να διατρέχουν το αχανές κενό· κοίτα να δώσεις προσοχή σ' αυτά που θα σου πω. Η ύλη, βέβαια, δεν είναι συμπαγής και συμπυκνωμένη, αφού βλέπουμε κάθε σώμα να φθείρεται και να λιώνει και παρατηρούμε πώς όλα κυμαίνονται στο πέρασμα του χρόνου και πώς το κάθε τι πάει να κρύψει το πάλιωμά του από τα μάτια μας. Κι όμως, είναι φανερό πως το σύνολο παραμένει ακέραιο κι ανέγγιχτο. Γιατί οι κόκκοι που εγκαταλείπουν ένα σώμα το λιγοστεύουν, όμως αυξάνουν εκείνα όπου θα παν να ενωθούν· κάνουν το πρώτο να γερνά και τ' άλλα να ανθίζουν, δίχως ωστόσο να σταματούν και να μένουν σ' αυτά. Έτσι το σύνολο των όντων ανανεώνεται ακατάπαυστα και η ζωή των θνητών είναι ένα αέναο πάρε-δώσε. Άλλα είδη αναπτύσσονται κι άλλα χάνονται, και σε μικρό διάστημα περνούν οι γενιές των εμψύχων και σαν δρομείς μεταβιβάζουν η μια στην άλλη τη δάδα της ζωής.

Απατάσαι αν νομίζεις πως τα αρχικά στοιχεία των πραγμάτων (τα άτομα) μπορούν να σταματήσουν, κι έτσι σταματημένα να προκαλούν νέες κινήσεις. Γιατί, εφ' όσον περιφέρονται μες στο κενό, τα αρχικά στοιχεία πρέπει να παρασύρονται είτε απ' το ίδιο τους το βάρος είτε από τυχαίο χτύπημα άλλου στοιχείου.

Πραγματικά, όταν στην αδιάκοπη κίνησή τους συναντιώνται και συγκρούονται, τινάζονται σε αντίθετες κατευθύνσεις. Καθόλου παράξενο αυτό, αφού είναι σκληρά, με βάρος και στε-

ponderibus solidis neque quicquam a tergibus obstet.
et quo iactari magis omnia materiai
corpora pervideas, reminiscere totius imum
nil esse in summa, neque habere ubi corpora prima
consistant, quoniam spatium sine fine modoquest
inmensumque patere in cunctas undique partis
pluribus ostendi et certa ratione probatumst.
Quod quoniam constat, ni mirum nulla quies est
reddita corporibus primis per inane profundum,
sed magis adsiduo varioque exercita motu
partim intervallis magnis confulta resultant,
pars etiam brevibus spatiis vexantur ab ictu.
et quae cumque magis condenso conciliatu
exiguis intervallis convecta resultant,
indupedita suis perplexis ipsa figuris,
haec validas saxi radices et fera ferri
corpora constituunt et cetera [de] genere horum.
paucula quae porro magnum per inane vagantur,
cetera dissiliunt longe longeque recursant
in magnis intervallis; haec aëra rarum
sufficiunt nobis et splendida lumina solis.
multaque praeterea magnum per inane vagantur,
conciliis rerum quae sunt reiecta nec usquam
consociare etiam motus potuere recepta.

ρεότητα, και τίποτα δεν τα τραβά καταπίσω. Και για να καταλάβεις καλύτερα το πώς όλα τα στοιχεία της ύλης κινούνται συνεχώς, θυμήσου ότι σ' ολόκληρο το σύμπαν δεν υπάρχει πουθενά βάση και τόπος να σταθούν ακίνητα τα αρχικά στοιχεία, μιας και το διάστημα -όπως σου έδειξα κι όπως το αποδεικνύει ο ορθός λόγος- δεν έχει τέλος μήτε μέτρο και απλώνεται στο άπειρο προς κάθε κατεύθυνση.

Κι αφού το δεχόμαστε αυτό, δε χωρά αμφιβολία ότι καμιά απραξία δεν καθηλώνει τα αρχικά σώματα μες στα τρίσβαθα του κενού· κινήσεις ακατάπαυστες τα αναστατώνουν και τα ωθούν, άλλα να συγκρούονται κι ύστερα να τινάζονται αφήνοντας μεγάλα διαστήματα αναμεταξύ τους, κι άλλα να λοξεύουν αφήνοντας μικρά· κι όσα είναι πιο στενά δεμένα μεταξύ τους κι απέχουν μετά τη σύγκρουση ελάχιστα το 'να απ' τ' άλλο, περιπλέκονται σε σχήματα μπερδεμένα: τούτα είναι που σχηματίζουν τις ρίζες των βράχων και το σκληρό το σώμα του σιδήρου και τα παρόμοια. Από τα υπόλοιπα που περιπλανιούνται μες στο κενό, ελάχιστα πηδούν μακριά και ξεμακραίνουν πολύ: αυτά μας δίνουν τον αραιό αέρα και το λαμπρό φως του ήλιου. Κι είναι άλλα πολλά που πλανιούνται στο απέραντο κενό αποκλεισμένα από τις ενώσεις των σωμάτων, χωρίς να μπορούν ακόμα να σμίξουν πουθενά τις κινήσεις τους με των άλλων...

Λουκρήτιος

Lucretius, De rerum natura II 216-224, 251-260, 284-293.

Illud in his quoque te rebus cognoscere avemus,
corpora cum deorsum rectum per inane feruntur
ponderibus propriis, incerto tempore ferme
incertisque locis spatio depellere paulum,
tantum quod momen mutatum dicere possis.
quod nisi declinare solerent, omnia deorsum
imbris uti guttae caderent per inane profundum
nec foret offensus natus nec plaga creata
principiis; ita nihil umquam natura creasset.

Denique si semper motu conectitur omnis
et vetere exoritur novus ordine certo
nec declinando faciunt primordia motus
principium quoddam, quod fati foedera rumpat,
ex infinito ne causam causa sequatur,
libera per terras unde haec animantibus exstat,
unde est haec, inquam, fatis avolsa voluntas,
per quam progredimur quo ducit quemque voluptas,
declinamus item motus nec tempore certo
nec regione loci certa, sed ubi ipsa tulit mens?

Η παρέκκλιση των ατόμων

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΥΛΗΣ

Θέλω τώρα να μάθεις και το εξής: όταν τα άτομα φέρονται από το ίδιο τους το βάρος σε ευθεία γραμμή προς τα κάτω μες στο κενό, σε στιγμές ακαθόριστες και σε τόπους ακαθόριστους, *παρεκκλίνουν* κάπως από την τροχιά τους,[7] τόσο μόνο, όσο που να μπορείς να πεις ότι διαφοροποιήθηκε η κίνησή τους. Αν δεν υπήρχε αυτή η παρέκκλιση, όλα θα κατευθύνονταν σα σταγόνες της βροχής προς τα τρίσβαθα του κενού, και καμιά επαφή, καμιά πρόσκρουση δεν θα γινόταν ανάμεσα στα αρχικά στοιχεία, κι έτσι η φύση δεν θα δημιουργούσε τίποτα...

Τέλος, αν όλες οι κινήσεις είναι συναρτημένες, αν κάθε καινούρια κίνηση γεννιέται από μια παλιότερη, σύμφωνα με τάξη ορισμένη, κι αν τα άτομα *δεν* παρεκκλίνουν και δεν σπάζουν τους νόμους του πεπρωμένου εμποδίζοντας το ένα αίτιο να διαδέχεται το άλλο επ' άπειρον, τότε από πού προέρχεται ετούτη η ελευθερία των εμψύχων όντων πάνω στη γη; Από πού, ρωτάω, βγαίνει η βούληση η αποσπασμένη από τη μοίρα, που χάρη σ' αυτήν πηγαίνουμε παντού όπου μας οδηγεί η θέλησή μας και αποκλίνουμε κι εμείς και κατευθυνόμαστε προς τα κει που μας πάει ο νους, σε χρόνους και τόπους ακαθόριστους;

Quare in seminibus quoque idem fateare necessest,
esse aliam praeter plagas et pondera causam
motibus, unde haec est nobis innata potestas,
de nihilo quoniam fieri nihil posse videmus.
pondus enim prohibet ne plagis omnia fiant
externa quasi vi; sed ne res ipsa necessum
intestinum habeat cunctis in rebus agendis
et devicta quasi cogatur ferre patique,
id facit exiguum clinamen principiorum
nec regione loci certa nec tempore certo.

Διογένης Οινοανδέας, απόσπ. 54

στ. 1 *ὑπεξῃρημ]ένης οὖν μαντικῆς, τί σημεῖον εἱμαρμένης ἔστιν*
στ.2 *ἄλλο; ἄν γὰρ τῷ Δημοκρίτου τις χρήσεται λόγῳ, μηδεμί-*
αν μὲν ἐλευθέραν φάσκων ταῖς ἀτόμοις κείνησιν εἶναι διὰ
τὴν πρὸς ἀλλήλας σύνκρουσιν αὐτῶν, ἔνθεν δὲ φαίνεσθαι
κατ[η]ναγκασμένως πά[ν]τα κεινεῖσθαι, φή[σομε]ν πρὸς
στ.3 *αὐτόν· "ὡς οὐκ οἶδας, ὅστις ποτὲ εἶ, καὶ ἐλευθέραν τινὰ ἐν*
ταῖς ἀτόμοις κείνησιν εἶναι ἣν Δημόκριτος μὲν οὐχ εὗρεν,
Ἐπίκουρος δὲ εἰς φῶς ἤγαγεν, παρεγκλιτικὴν ὑπάρχου-
σαν, ὡς ἐκ τῶν φαινομένων δείκνυσιν;" τὸ δὲ μέγιστον·
πιστευθείσης γὰρ εἱμαρμένης αἵρεται πᾶσα νουθεσία καὶ
ἐπιτείμησις ...

Πρέπει λοιπόν να δεχτούμε το ίδιο και για τα άτομα, ότι εκτός από το βάρος τους και τις προσκρούσεις υπάρχει κι άλλη αιτία της κίνησής τους· κι ότι απ' την αιτία αυτή προέρχεται η δύναμη που κουβαλάμε, εφ' όσον το βλέπουμε πως τίποτα δεν μπορεί να γεννηθεί από το τίποτα. Το ότι ο νους δεν διακατέχεται από μιαν εσωτερική αναγκαιότητα σε κάθε του ενέργεια, και δεν υποχρεώνεται στην αδράνεια και στην παθητικότητα, είναι αποτέλεσμα αυτής της μικρής παρέκκλισης των ατόμων σε ακαθόριστο τόπο και χρόνο.

Λουκρήτιος

Άν λοιπόν αφήσουμε κατά μέρος τη μαντική, τότε ποια είναι η απόδειξη ότι υπάρχει ειμαρμένη; Γιατί αν κάποιος υιοθετήσει την άποψη του Δημόκριτου που λέει ότι τα άτομα δεν έχουν ελευθερία κίνησης, και άρα τα πάντα προφανώς καθορίζονται από την αναγκαιότητα, θα του πούμε: «Όποιος και να 'σαι, δεν ξέρεις ότι τα άτομα έχουν επίσης *ελεύθερη κίνηση* την οποία ο Δημόκριτος δεν μπόρεσε να δει; όμως την έφερε στο φως ο Επίκουρος: μια κίνηση *παρεκκλίνουσα,* όπως απέδειξε με βάση τα φαινόμενα.» Και το πιο σπουδαίο: αν πιστέψουμε στην ειμαρμένη, τότε κάθε παραίνεση και κάθε μομφή χάνουν το νόημά τους...

Διογένης Οινοανδέας

Lucretius, De rerum natura I 958-64, 1008-1011.

Omne quod est igitur nulla regione viarum
finitumst; namque extremum debebat habere.
extremum porro nullius posse videtur
esse, nisi ultra sit quod finiat, ut videatur
quo non longius haec sensus natura sequatur.
nunc extra summam quoniam nihil esse fatendum,
non habet extremum, caret ergo fine modoque.

Ipsa modum porro sibi rerum summa parare
ne possit, natura tenet, quae corpus inane
et quod inane autem est finiri corpore cogit,
ut sic alternis infinita omnia reddat...

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 41-42

Ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ πᾶν ἄπειρόν ἐστι. τὸ γὰρ πεπερασμένον ἄκρον ἔχει· τὸ δὲ ἄκρον παρ' ἕτερόν τι θεωρεῖται· ὥστε οὐκ ἔχον ἄκρον πέρας οὐκ ἔχει· πέρας δὲ οὐκ ἔχον ἄπειρον ἂν εἴη καὶ οὐ πεπερασμένον.

Καὶ μὴν καὶ τῷ πλήθει τῶν σωμάτων ἄπειρόν ἐστι τὸ πᾶν καὶ τῷ μεγέθει τοῦ κενοῦ. εἴ τε γὰρ ἦν τὸ κενὸν ἄπει-

Άπειροι κόσμοι μέσα στο άπειρο Σύμπαν

Το σύμπαν (το Όλον) δεν είναι περιορισμένο προς καμία κατεύθυση. Γιατί αν ήταν, θα έπρεπε να έχει κάποιο άκρο. Όμως το βλέπουμε πως ένα πράγμα δεν μπορεί κάπου να τελειώνει, αν δεν υπάρχει κάτι πέρα απ' αυτό που να το περιορίζει - οπότε το ίδιο μπορεί να ισχύσει και για κείνα που δεν τα συλλαμβάνει η όρασή μας. Κι αφού θα πρέπει να τ' ομολογήσουμε πως πέρα από το Όλον τίποτα δεν υπάρχει, το Όλον δεν έχει άκρη, άρα δεν έχει τέρμα...

Εξάλλου τα πράγματα στο σύνολό τους, δεν θα μπορούσαν τα ίδια να αποτελέσουν μέτρο για τον εαυτό τους. Εδώ το λόγο έχει η φύση, που επιβάλλει τον περιορισμό της ύλης από το κενό και του κενού από τη ύλη· και με τις εναλλαγές αυτές καθιστά το σύμπαν άπειρο...

Λουκρήτιος

Το σύμπαν είναι άπειρο. Γιατί ό,τι είναι πεπερασμένο έχει κάποιο άκρο· και ως άκρο νοείται κάτι μόνο σε σχέση με κάτι άλλο. Μη έχοντας άκρο λοιπόν, δεν έχει τέλος. Και μη έχοντας τέλος, είναι άπειρο και όχι πεπερασμένο.

Και μάλιστα, το σύμπαν είναι άπειρο και ως προς το πλήθος των σωμάτων και ως προς το μέγεθος του κενού. Γιατί αν

ρον, τὰ δὲ σώματα ὡρισμένα, οὐθαμοῦ ἂν ἔμενε τὰ σώματα, ἀλλ' ἐφέρετο κατὰ τὸ ἄπειρον κενὸν διεσπαρμένα, οὐκ ἔχοντα τὰ ὑπερείδοντα καὶ στέλλοντα κατὰ τὰς ἀνακοπάς· εἴ τε τὸ κενὸν ἦν ὡρισμένον, οὐκ ἂν εἶχε τὰ ἄπειρα σώματα ὅπου ἐνέστη.

Μητρόδωρου ἀπόσπ. 5 ('Αέτιος 15,4).

Μητρόδωρος, ὁ καθηγητὴς Ἐπικούρου, φησὶν *ἄτοπον εἶναι ἐν μεγάλῳ πεδίῳ ἕνα στάχυν γενηθῆναι καὶ ἕνα κόσμον ἐν τῷ ἀπείρῳ. Ὅτι δὲ ἄπειρος κατὰ τὸ πλῆθος, δῆλον ἐκ τοῦ ἄπειρα τὰ αἴτια εἶναι. Ὅπου γὰρ <ἀπέραντα> τὰ αἴτια, ἐκεῖ καὶ <τὰ> ἀποτελέσματα. αἴτια δὲ ἤτοι αἱ ἄτομοι ἢ τὰ στοιχεῖα.*

Ἐπιχ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο, 45

Ἀλλὰ μὴν καὶ κόσμοι ἄπειροί εἰσιν, οἵ θ' ὅμοιοι τούτῳ καὶ ἀνόμοιοι. αἵ τε γὰρ ἄτομοι ἄπειροι οὖσαι, ὡς ἄρτι ἀπεδείχθη, φέρονται καὶ πορρωτάτω. οὐ γὰρ κατανήλωνται αἱ τοιαῦται ἄτομοι, ἐξ ὧν ἂν γένοιτο κόσμος ἢ ὑφ' ὧν ἂν ποιηθείη, οὔτ' εἰς ἕνα οὔτ' εἰς πεπερασμένους, οὔθ' ὅσοι τοιοῦτοι οὔθ' ὅσοι διάφοροι τούτοις. ὥστε οὐδὲν τὸ ἐμποδοστατῆσόν ἐστι πρὸς τὴν ἀπειρίαν τῶν κόσμων.

το κενό ήταν άπειρο και ο αριθμός των σωμάτων πεπερασμένος, τότε τα σώματα δεν θα παρέμεναν πουθενά αλλά θα σκορπίζονταν παντού μέσα στο άπειρο κενό, μη βρίσκοντας τίποτα που να τα στηρίζει και να αποτρέπει τη σύγκρουσή τους· αν πάλι το κενό ήταν πεπερασμένο, τότε τα άπειρα σώματα δεν θα είχαν πού να χωρέσουν.

Επίκουρος

Είναι απίθανο, σ' ένα μεγάλο κάμπο να φυτρώσει ένα μόνο στάχυ, και μέσα στο άπειρο ένας μόνο κόσμος. Η απειρότητα των κόσμων οφείλεται στην απειρότητα των αιτίων. Όπου δεν έχουν πέρας τα αίτια, δεν έχουν πέρας και τα αποτελέσματα. Καί αίτια είναι οι άτομες φύσεις ή, αλλιώς, τα πρωταρχικά στοιχεία.

Μητρόδωρος

Μα και οι κόσμοι είναι άπειροι· και οι όμοιοι με τον δικό μας και οι ανόμοιοι. Καθώς τα άτομα είναι άπειρα, όπως δείξαμε πριν, διανύουν τις πιο μακρινές αποστάσεις. Και τα άτομα απ' τα οποία θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένας κόσμος, δεν εξαντλούνται σε ένα κόσμο ούτε σε ορισμένο αριθμό κόσμων - είτε μοιάζουν αυτοί οι κόσμοι με το δικό μας είτε είναι αλλιώτικοι. Τίποτα, λοιπόν, δεν αποκλείει το να είναι άπειροι οι κόσμοι.

Επίκουρος

Lucretius, De rerum natura I 1020-1036

Nam certe neque consilio primordia rerum
ordine se suo quaeque sagaci mente locarunt
nec quos quaeque [darent motus pepigere profecto]
sed quia multa modis multis mutata per omne
ex infinito vexantur percita plagis,
omne genus motus et coetus experiundo
tandem deveniunt in talis disposituras,
qualibus haec rerum consistit summa creata,
et multos etiam magnos servata per annos
ut semel in motus coniectast convenientis,
efficit ut largis avidum mare fluminis undis
integrent amnes et solis terra vapore
fota novet fetus summissaque gens animantum
floreat et vivant labentis aetheris ignes.
quod nullo facerent pacto, nisi materiai
ex infinito suboriri copia posset,
unde amissa solent reparare in tempore quaeque.

Ο σχηματισμός των κόσμων

Τα άτομα δεν έχουν πάρει τις θέσεις που κατέχουν, σύμφωνα με κάποιο σχέδιο και κάποιο σοφό νου· κι ούτε συμφώνησαν αναμεταξύ τους τι κινήσεις θα κάνει το καθένα. Αλλά αφού πέρασαν μες στην απεραντοσύνη από αλλαγές πολλών ειδών, και μετατοπίζονταν μες στον άπειρο χρόνο και δέχονταν απανωτές κρούσεις, δοκιμάζοντας κάθε λογής κινήσεις και συνδυασμούς, καταλήγουν στους μεγάλους εκείνους σχηματισμούς που συνθέτουν το σύμπαν μας. Και χάρη στην τάξη αυτή που διατηρήθηκε στα απέραντα γυρίσματα του χρόνου, άπαξ και καταστάλαξε στις κατάλληλες κινήσεις, ιδού το αποτέλεσμα: τα μεγάλα ρεύματα των ποταμών ν' αναπληρώνουν την αχόρταγη θάλασσα, η γη ζεσταμένη από τις φλόγες του ήλιου ν' ανανεώνει τα γεννήματά της, τα ρωμαλέα γένη των όντων που αναπνέουν να γεννοβολούν και να ανθίζουν, και να ζουν οι φωστήρες του αιθέρα.

Όλα τούτα δεν θα γίνονταν αν το άπειρο δεν προμήθευε την ύλη που χρειάζεται για ν' αναπληρώνονται οι απώλειες.

Λουκρήτιος

Lucretius, De rerum natura V 795-800, 805-813, 827-8, 855-861.

Linquitur ut merito maternum nomen adepta
terra sit, e terra quoniam sunt cuncta creata.
multaque nunc etiam existunt animalia terris
imbribus et calido solis concreta vapore;
quo minus est mirum, si tum sunt plura coorta
et maiora, nova tellure atque aethere adulta.

tum tibi terra dedit primum mortalia saecla.
multus enim calor atque umor superabat in arvis.
hoc ubi quaeque loci regio opportuna dabatur,
crescebant uteri terram radicibus apti;
quos ubi tempore maturo pate fecerat aetas
infantum, fugiens umorem aurasque petessens,
convertebat ibi natura foramina terrae
et sucum venis cogebat fundere apertis
consimilem lactis...

Sed quia finem aliquam pariendi debet habere,
destitit, ut mulier spatio defessa vetusto.

Multaque tum interiisse animantum saecla necessest
nec potuisse propagando procudere prolem.
nam quae cumque vides vesci vitalibus auris,

Εμφάνιση της ζωής και επιβίωση των πιο επιτήδειων ειδών

Πόσο δίκαια δόθηκε στη γη το όνομα «μητέρα»! Όλα τα πλάσματα μέσα απ' αυτήν ξεπήδησαν, κι ως σήμερα ακόμα τόσα ζωντανά μέσα απ' τη γης γεννιούνται με τη βροχή και με την κάψα του ήλιου. Λιγώτερο είναι ν' απορείς που στα παλιά τα χρόνια γεννήθηκαν περισσότερα και μεγαλύτερα κι ωρίμαζαν τότε που η γης κι ο αιθέρας είχαν τη νιότη τους... Τότε ήταν που ετούτη η δική σου γη πρωτόφερε στο φως τα γένη των θνητών. Γιατί η ζέστη κι η υγρασία στις κοιλάδες ήταν άφθονη, κι όπου ήταν ο τόπος κατάλληλος, αναπτύσσονταν μήτρες ριζωμένες στη γη· κι όταν ωρίμαζε η στιγμή, τις άνοιγαν τα νεογέννητα ζητώντας ν' αφήσουν την υγρασία και να βγουν στις αύρες του αέρα, κι η φύση τούς χάριζε τους πόρους της γης και την ανάγκαζε να τα ποτίζει μ' ένα χυμό σαν γάλα...

Ύστερα η γης έπαψε να γεννά, σα τη γυναίκα που την εξάντλησε ο χρόνος.

Χάθηκαν τότε πολλά είδη ζώων, αναγκαστικά καθώς δεν μπόρεσαν με τον πολλαπλασιασμό να σφυρηλατήσουν τη γενιά τους. Γιατί ό,τι πλάσματα βλέπεις τώρα ν' ανασαίνουν τον ζωοδότη αέρα, τα ίδια εξασφάλισαν την επιβίωσή τους,

aut dolus aut virtus aut denique mobilitas est
ex ineunte aevo genus id tuta reservans.
multaque sunt, nobis ex utilitate sua quae
commendata manent, tutelae tradita nostrae.

Lucretius, De rerum natura V 235-239, 243-246.

Principio quoniam terrai corpus et umor
aurarumque leves animae calidique vapores,
e quibus haec rerum consistere summa videtur,
omnia nativo ac mortali corpore constant,
debet eodem omnis mundi natura putari.
...qua propter maxima mundi
cum videam membra ac partis consumpta regigni,
scire licet caeli quoque item terraeque fuisse
principiale aliquod tempus clademque futuram.

απ' την αρχή ακόμα, θες με την πονηριά, θες με την γενναιότητα ή, το λιγότερο, με τη γρηγοράδα τους. Κι είναι πολλά τα είδη που διατηρούνται ακόμα, καθώς μας είναι χρήσιμα και μας έχει ανατεθεί η προστασία τους.

Λουκρήτιος

Ο κόσμος είναι φθαρτός

Πριν απ' όλα, αφού της γης το σώμα και του αέρα οι ανάλαφρες πνοές και το νερό και της φωτιάς ο καπνός (που όπως φαίνεται, συνθέτουν το άθροισμα των πραγμάτων), είναι όλα από ύλη που γεννιέται και πεθαίνει, θα πρέπει να στοχαστούμε πως και του κόσμου ολάκαιρου η φύση είναι παρόμοια... γι' αυτό, σαν βλέπω να χάνονται και να ξαναγεννιούνται τεράστια μέρη του κόσμου ετούτου, μπορώ να 'χω τη γνώμη πως κι ο ουρανός κι η γη κάποτε είχαν κι αυτά μιαν αρχή και κάποτε θα αφανιστούν.

Λουκρήτιος

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο, 63-68

63 *Μετὰ δὲ ταῦτα δεῖ συνορᾶν ἀναφέροντα ἐπὶ τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰ πάθη- οὕτω γὰρ ἡ βεβαιοτάτη πίστις ἔσται-, ὅτι ἡ ψυχὴ σῶμά ἐστι λεπτομερὲς παρ᾽ ὅλον τὸ ἄθροισμα παρεσπαρμένον, προσεμφερέστατον δὲ πνεύματι θερμοῦ τινα κρᾶσιν ἔχοντι καὶ πῇ μὲν τούτῳ προσεμφερές, πῇ δὲ τούτῳ· ἔστι δέ τι μέρος πολλὴν παραλλαγὴν εἰληφὸς τῇ λεπτομερείᾳ καὶ αὐτῶν τούτων, συμπαθὲς δὲ τούτῳ μᾶλλον καὶ τῷ λοιπῷ ἀθροίσματι· τοῦτο δὲ πᾶν αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς δηλοῦσι καὶ τὰ πάθη καὶ αἱ εὐκινησίαι καὶ αἱ διανοήσεις καὶ ὧν στερόμενοι θνήσκομεν. Καὶ μὴν καὶ ὅτι ἔχει ἡ ψυχὴ τῆς αἰσθήσεως τὴν πλείστην αἰτίαν δεῖ κα-*

64 *τέχειν· οὐ μὴν εἰλήφει ἂν ταύτην, εἰ μὴ ὑπὸ τοῦ λοιποῦ ἀθροίσματος ἐστεγάζετό πως. τὸ δὲ λοιπὸν ἄθροισμα παρασκευάσαν ἐκείνῃ τὴν αἰτίαν ταύτην μετείληφε καὶ αὐτὸ τοιούτου συμπτώματος παρ᾽ ἐκείνης, οὐ μέντοι πάντων ὧν ἐκείνη κέκτηται· διὸ ἀπαλλαγείσης τῆς ψυχῆς οὐκ ἔχει τὴν αἴσθησιν. οὐ γὰρ αὐτὸ ἐν ἑαυτῷ ταύτην ἐκέκτητο τὴν δύναμιν, ἀλλ᾽ ἑτέρῳ ἅμα συγγεγενημένῳ αὐτῷ παρεσκεύαζεν, ὃ διὰ τῆς συντελεσθείσης περὶ αὐτὸ*

Η φύση της ψυχής

Πρέπει τώρα, βασισμένοι στις αισθήσεις και τα συναισθήματα -γιατί μόνον έτσι θα 'ναι ισχυρή η πεποίθησή μας-, να δούμε ότι η ψυχή[8] είναι μια πολύ λεπτή σωματική ουσία κατεσπαρμένη στο σύνολο των μερών του σώματος· μοιάζει πολύ με αέρα ανάμικτο με θερμότητα, και πότε θυμίζει το ένα στοιχείο πότε το άλλο. Όμως υπάρχει ένα μέρος της ψυχής που, ως προς τη λεπτότητα της σύστασής του, ακόμα και αυτά τα στοιχεία τα ξεπερνά κατά πολύ· και μέσω αυτού κυρίως είναι σφιχτοδεμένη με το υπόλοιπο σώμα.[9] Την ύπαρξή του την αποδεικνύουν οι δυνάμεις της ψυχής, τα συναισθήματά της, η άνεση με την οποία κινείται ο νους, οι σκέψεις και τα γνωρίσματά του εκείνα που όταν τα στερηθούμε πεθαίνουμε. Όμως πρέπει επίσης να καταλάβουμε πως η ψυχή έχει το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης ως προς τη λειτουργία της αίσθησης· κι από την άλλη, πως δεν θα μπορούσε να την έχει αν δεν την στέγαζε, κατά κάποιο τρόπο, το υπόλοιπο σώμα. Το άθροισμα των υπολοίπων μορίων του σώματος, παρέχοντάς της τη δυνατότητα αυτή, περιστασιακά δέχεται κι αυτό το ίδιο από την ψυχή ένα μερίδιο των ικανοτήτων της, όχι όμως *όλες* όσες κατέχει εκείνη. Γι' αυτό και όταν χάνεται η ψυχή, το σώμα δεν διαθέτει αίσθηση. Γιατί η ικανότητα της αίσθησης δεν ενυπάρχει στο υπόλοιπο σώμα· απλώς το τελευταίο την παρέχει σε μιαν άλλη οντότητα (την ψυχή) που 'χει γεννηθεί ταυτόχρονα

δυνάμεως κατὰ τὴν κίνησιν σύμπτωμα αἰσθητικὸν εὐθὺς ἀποτελοῦν ἑαυτῷ ἀπεδίδου κατὰ τὴν ὁμούρησιν καὶ συμ-
65 πάθειαν καὶ ἐκείνῳ, καθάπερ εἶπον. Διὸ δὴ καὶ ἐνυπάρχουσα ἡ ψυχὴ οὐδέποτε ἄλλου τινὸς μέρους ἀπηλλαγμένου ἀναισθητεῖ· ἀλλ' ἃ ἂν καὶ ταύτης ξυναπόληται τοῦ στεγάζοντος λυθέντος εἴθ' ὅλου εἴτε καὶ μέρους τινός, ἐάν περ διαμένῃ, σῴζει τὴν αἴσθησιν. τὸ δὲ λοιπὸν ἄθροισμα διαμένον καὶ ὅλον καὶ κατὰ μέρος οὐκ ἔχει τὴν αἴσθησιν ἐκείνου ἀπηλλαγμένου, ὅσον ποτέ ἐστι τὸ συντεῖνον τῶν ἀτόμων πλῆθος εἰς τὴν τῆς ψυχῆς φύσιν. Καὶ μὴν καὶ λυομένου τοῦ ὅλου ἀθροίσματος ἡ ψυχὴ διασπείρεται καὶ οὐκέτι ἔχει τὰς αὐτὰς δυνάμεις οὐδὲ κινεῖται, ὥστε οὐδ'
66 αἴσθησιν κέκτηται. οὐ γὰρ οἷόν τε νοεῖν αὐτὸ αἰσθανόμενον μὴ ἐν τούτῳ τῷ συστήματι καὶ ταῖς κινήσεσι ταύταις χρώμενον, ὅταν τὰ στεγάζοντα καὶ περιέχοντα μὴ τοιαῦτα ᾖ, ἐν οἷς νῦν οὖσα ἔχει ταύτας τὰς κινήσεις.

67 Ἀλλὰ μὴν καὶ τόδε γε δεῖ προσκατανοεῖν, ὅτι τὸ ἀσώματον λέγομεν κατὰ τὴν πλείστην ὁμιλίαν τοῦ ὀνόματος ἐπὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸ νοηθέντος ἄν· καθ' ἑαυτὸ δὲ οὐκ ἔστι νοῆσαι τὸ ἀσώματον πλὴν τοῦ κενοῦ. τὸ δὲ κενὸν οὔτε ποιῆσαι οὔτε παθεῖν δύναται, ἀλλὰ κίνησιν μόνον δι' ἑαυτοῦ τοῖς σώμασι παρέχεται. ὥστ' οἱ λέγοντες ἀσώματον εἶναι τὴν ψυχὴν ματαιΐζουσιν. οὐθὲν γὰρ ἂν ἐδύνατο ποιεῖν οὔτε πάσχειν, εἰ ἦν τοιαύτη· νῦν δ' ἐναργῶς ἀμφότερα ταῦτα διαλαμβάνομεν περὶ τὴν ψυχὴν τὰ συμ-

μ' αυτό και που ολοκληρώνεται εντός του μέσω της κίνησης (εξέλιξης), ευθύς αμέσως αποκτά την ιδιότητα της αίσθησης και για τον εαυτό της και για κείνο, όπως είπα, χάρη στη γειτνίαση και συνοχή τους. Γι' αυτό, όσο ενυπάρχει η ψυχή μες στο άθροισμα των μορίων του σώματος, τούτο δεν χάνει ποτέ την ικανότητα αίσθησης, ακόμα κι αν του αφαιρεθεί κάποιο μέρος του· μα κι από την ίδια αν χαθεί κάποιο μέρος -λόγω μερικής ή ολικής διάλυσης του σωματικού περιβλήματος-, ακόμα και τότε, εφ' όσον η ψυχή επιβιώνει, θα 'χει την ικανότητα αίσθησης. Από την άλλη, η υπόλοιπη σύνθεση του σώματος, είτε επιβιώνει ως σύνολο είτε ως μέρος, δεν θα 'χει ικανότητα αίσθησης άπαξ και χάσει το οσοδήποτε μικρό εκείνο πλήθος ατόμων που απαρτίζουν τη φύση της ψυχής. Και βέβαια, όταν διαλύεται η δομή του σώματος, η ψυχή διασκορπίζεται και πια δεν έχει τις δυνάμεις που είχε πριν, ούτε κινείται, οπότε δεν έχει ούτε και αίσθηση. Είναι αδύνατο να φανταστούμε ψυχή με ικανότητα αίσθησης, ξεκομμένη από τον οργανισμό του σώματος και τις κινήσεις του, όταν πια το περίβλημά της δεν θα είναι τέτοιο που να της επιτρέπει, όπως τώρα, ετούτες τις κινήσεις.

Επιπλέον, είναι ανάγκη να έχουμε κατά νου ότι ως «ασώματο», στην καθομιλουμένη, εννοούμε κάτι που είναι αυθύπαρκτο· όμως δεν μπορούμε να διανοηθούμε τίποτε αυθύπαρκτα ασώματο εξόν από το κενό. Μα το κενό δεν μπορεί ούτε να κάνει ούτε να πάθει τίποτα· απλώς και μόνο επιτρέπει στα σώματα να κινούνται εντός του. Συνεπώς, όσοι λένε πως η ψυχή είναι ασώματη, απλώς ματαιοφρονούν. Αν ήταν έτσι, δεν θα μπορούσε η ψυχή ούτε να ενεργήσει ούτε να πάθει. Όμως το βλέπουμε ολοκάθαρα ότι η ψυχή έχει και τις δυο ιδιό-

68 *πτώματα. ταῦτα οὖν πάντα τὰ διαλογίσματα <τὰ> περὶ ψυχῆς ἀνάγων τις ἐπὶ τὰ πάθη καὶ τὰς αἰσθήσεις, μνημονεύων τῶν ἐν ἀρχῇ ῥηθέντων, ἱκανῶς κατόψεται τοῖς τύποις ἐμπεριειλημμένα εἰς τὸ κατὰ μέρος ἀπὸ τούτων ἐξακριβοῦσθαι βεβαίως.*

Lucretius, De rerum natura III 94-97, 136-167, 445-458, 624-633.

94 *Primum animum dico, mentem quem saepe vocamus,*
in quo consilium vitae regimenque locatum est,
esse hominis partem nihilo minus ac manus et pes
97 *atque oculei partes animantis totius extant.*

136 *Nunc animum atque animam dico coniuncta teneri*
inter se atque unam naturam conficere ex se,
sed caput esse quasi et dominari in corpore toto
consilium, quod nos animum mentemque vocamus.
140 *idque situm media regione in pectoris haeret.*
hic exultat enim pavor ac metus, haec loca circum
laetitiae mulcent: hic ergo mens animusquest.
cetera pars animae per totum dissita corpus
paret et ad numen mentis momenque movetur.
145 *idque sibi solum per se sapit et sibi gaudet,*
cum neque res animam neque corpus commovet una.
et quasi, cum caput aut oculus temptante dolore
laeditur in nobis, non omni concruciamur
corpore, sic animus nonnumquam laeditur ipse
150 *laetitiaque viget, cum cetera pars animai*
per membra atque artus nulla novitate cietur;
verum ubi vementi magis est commota metu mens,

τητες. Αν λοιπόν όλες ετούτες τις σκέψεις περί ψυχής τις αναγάγει κανείς στα συναισθήματα και τις αισθήσεις χωρίς να ξεχνά τα όσα ειπώθηκαν στην αρχή, θα διαπιστώσει ότι οι γενικές ετούτες θεωρίες επαρκούν ώστε να μπορεί, με βάση αυτές, να προσδιορίσει τις λεπτομέρειες με σιγουριά.

Επίκουρος

Λέω πρώτον πως ο νους[10] -που συχνά τον λέμε «το λογικό»- όπου έχει την έδρα της η φρόνηση κι η διακυβέρνηση της ζωής, *είναι μέρος του ανθρώπινου σώματος,* όχι λιγότερο απ' ό,τι το χέρι και το πόδι καθώς και τα μάτια, που 'ναι μέρη ολάκερου του έμβιου όντος.

»Ο νους κι η ψυχή, λοιπόν, κρατιούνται σφιχτοδεμένα μεταξύ τους κι αποτελούν μια ενιαία φύση· όμως αυτό που ονομάζουμε «νου» και «λογικό» κυριαρχεί σ' ολόκληρο το σώμα κι η έδρα του βρίσκεται στη μέση του στήθους. Απ' εδώ ξεπηδά ο φόβος κι ο τρόμος· κι η χαρά αυτό το μέρος χαϊδεύει. Εδώ λοιπόν βρίσκεται το πνεύμα και η σκέψη. Η υπόλοιπη ψυχή είναι μοιρασμένη σ' ολόκληρο το κορμί και κινείται όπως της υπαγορεύει ο νους. Κι από μόνος του ο νους σκέφτεται για τον εαυτό του και χαίρεται για τον εαυτό του, όταν τίποτα δεν ταράζει το σώμα ή την ψυχή. Και ακριβώς όπως δεν βασανίζεται ολόκληρο το κορμί μας όταν κεντρίζει ο πόνος το μάτι ή το κεφάλι μας, έτσι και ο νους μπορεί να υποφέρει ή να λάμπει από χαρά τη στιγμή που την υπόλοιπη ψυχή δεν την ταράζει τίποτα το καινούριο. Όταν όμως ο νους ταράζεται από δυνατό φόβο, βλέπουμε

consentire animam totam per membra videmus
sudoresque ita palloremque existere toto
corpore et infringi linguam vocemque aboriri,
caligare oculos, sonere auris, succidere artus,
denique concidere ex animi terrore videmus
saepe homines; facile ut quivis hinc noscere possit
esse animam cum animo coniunctam, quae cum animi [vi]
percussa est, exim corpus propellit et icit.
Haec eadem ratio naturam animi atque animai
corpoream docet esse; ubi enim propellere membra,
corripere ex somno corpus mutareque vultum
atque hominem totum regere ac versare videtur,
quorum nil fieri sine tactu posse videmus
nec tactum porro sine corpore, nonne fatendumst
corporea natura animum constare animamque?

Praeterea gigni pariter cum corpore et una
crescere sentimus pariterque senescere mentem.
nam vel ut infirmo pueri teneroque vagantur
corpore, sic animi sequitur sententia tenvis.
inde ubi robustis adolevit viribus aetas,
consilium quoque maius et auctior est animi vis.
post ubi iam validis quassatum est viribus aevi
corpus et obtusis cecidérunt viribus artus,
claudicat ingenium, delirat lingua [labat] mens,
omnia deficiunt atque uno tempore desunt.
ergo dissolui quoque convenit omnem animai
naturam, ceu fumus, in altas aëris auras;

να τον συμμερίζεται ολόκληρη η ψυχή στα μέλη του σώματος, ν' απλώνεται ιδρώτας και χλωμάδα παντού κι η γλώσσα να τραυλίζει, η φωνή να σβήνει, τα μάτια να θαμπώνουν, τ' αυτιά να βουίζουν, τα μέλη να παραλύουν, και βλέπουμε ανθρώπους να καταρρέουν από τον τρόμο του νου. Από αυτό εύκολα καταλαβαίνει κανείς ότι η ψυχή είναι δεμένη με το νου· κι όταν δεχτεί από το νου ένα χτύπημα δυνατό, σπρώχνει κι αυτή με τη σειρά της και χτυπά το σώμα.

Ο ίδιος συλλογισμός μάς δείχνει πως η φύση του νου και της ψυχής είναι σωματική. Τη βλέπουμε να δίνει ώθηση στα μέλη, να βγάζει το σώμα από τον ύπνο και ν' αλλάζει την όψη μας, και να διευθύνει και να στρέφει ολόκληρο τον άνθρωπο -και το βλέπουμε πως τίποτα απ' αυτά δεν μπορεί να γίνει χωρίς επαφή· και χωρίς υλικό σώμα δεν υπάρχει επαφή. Δεν πρέπει να τ' ομολογήσουμε, λοιπόν, πως η σύσταση του νου και της ψυχής είναι σωματική;

»Εξάλλου, το νιώθουμε πως ο νους γεννιέται, αναπτύσσεται και γερνάει μαζί με το σώμα. Όπως τα νήπια παραπατάνε με το αδύναμο και τρυφερό τους σώμα, έτσι κι η σκέψη τους είναι ασθενική· μετά, σαν δυναμώσει το κορμί τους ωριμάζοντας, μεγαλώνει κι η δύναμη του νου. Κι αργότερα, που το σώμα χτυπιέται από τη δύναμη του χρόνου και χαλαρώνουν οι δυνάμεις και παραλύουν τα μέλη, παραπατάει και το λογικό, παραληρεί η γλώσσα, παραπαίει το πνεύμα, όλα είναι λειψά και χάνονται στη στιγμή. Συνεπώς διαλύεται η φύση της ψυχής σαν καπνός στα ψηλά ρεύματα του ανέμου· αφού τη βλέπουμε να γεννιέται δεμέ-

quando quidem gigni pariter pariterque videmus
458 *crescere et, [ut] docui, simul aevo fessa fatisci.*

624 *Praeterea si inmortalis natura animaist*
625 *et sentire potest secreta a corpore nostro,*
quinque, ut opinor, eam faciundum est sensibus auctam.
nec ratione alia nosmet proponere nobis
possumus infernas animas Acherunte vagare.
pictores itaque et scriptorum saecla priora
630 *sic animas intro duxerunt sensibus auctas.*
at neque sorsum oculi neque nares nec manus ipsa
esse potest animae neque sorsum lingua neque aures;
633 *haud igitur per se possunt sentire neque esse.*

Διογένης Οινοανδέας, απόσπ. 42

στ.2 [...] *μεταβαίνειν φησὶ τὰς ψυχὰς ἐκ σωμάτων εἰς σώματα μετὰ τὸ τὰ πρῶτα διαφθαρῆναι καὶ ἐπ' ἄπειρον τοῦτο γείνεσθαι, ὥσπερ οὐκ ἐροῦντος αὐτῷ τινος· Ἐνπεδόκλεις, εἰ μὲν οὖν δύνανται καθ' ἑαυτὰς αἱ ψυχαὶ μένειν μηδὲ κ[ ]τ[ ]υλεις σύρειν εἰς ζῴου φύσιν καὶ τούτου χάριν μεταφέ-*
στ.3 *ρειν αὐτάς, τί σοι δύναται ἡ μετάβασις; ἐν γὰρ τῷ μεταξὺ χρόνῳ, δι' οὗ τὸ μεταβαίνειν αὐταῖς γείνεται ζῴου φύσιν διέχον, τὸ πᾶν ταραχθ[ή]σονται· εἰ δὲ μηδαμῶς ἔχουσιν μένειν ἄνευ σώματος, τί μάλιστα ἑαυτῷ παρέχεις πράγματα, μᾶλλον δὲ ἐκείναις, σύρων αὐτὰς καὶ μεταβιβάζων εἰς ἕτερον ἐξ ἑτέρου ζῷον;*

νη με το σώμα, να μεγαλώνει μαζί του και, όπως έδειξα, να εξαντλείται μαζί του τσακισμένη από τα χρόνια.

»Χώρια που, αν η φύση της ψυχής είναι αθάνατη και μπορεί να αισθάνεται απ' τη στιγμή που θα χωριστεί από το σώμα μας, θα πρέπει τότε να την φανταστούμε προικισμένη με πέντε αισθήσεις. Με κανέναν άλλο τρόπο δεν μπορούμε να φανταστούμε ψυχές να περιφέρονται κάτω στον Αχέροντα. Γι' αυτό και οι ζωγράφοι κι οι παλιοί συγγραφείς μάς τις παρουσίασαν έτσι τις ψυχές, εξοπλισμένες με αισθήσεις. Όμως ψυχή χωρισμένη από το σώμα, ούτε μάτια μπορεί να έχει ούτε μύτη ούτε και χέρι, μήτε γλώσσα μήτε αυτιά. Δεν μπορούν λοιπόν από μόνες τους οι ψυχές να έχουν αίσθηση ούτε να υπάρχουν.

Λουκρήτιος

[...] λέει (ο Εμπεδοκλής) πως μετά από κάθε θάνατο οι ψυχές μεταβαίνουν από σώμα σε σώμα, και ότι αυτό συμβαίνει επ' άπειρον· λες και δεν θα μπορούσε κανείς να του πει: «Εμπεδοκλή, αν μπορούν οι ψυχές να επιβιώνουν ασώματες, χωρίς να [...] τις χώνεις μέσα σ' ένα ζωντανό πλάσμα και για το λόγο αυτό να τις μεταβάλλεις, τι τη θέλεις τη μετάβαση από το ένα σώμα στο άλλο; Όσπου να μεταβούν αυτές και να περάσουν μες στη φύση κάποιου άλλου ζωντανού όντος, έχουν να πάθουν φοβερή ταραχή. Αν πάλι δεν μπορούν οι ψυχές με τίποτα να επιβιώσουν δίχως ένα σώμα, τότε τι παιδεύεσαι και τις παιδεύεις κι αυτές ακόμα περισσότερο, τραβολογώντας και κουβαλώντας τες από το ένα ζώο στο άλλο;»

Διογένης Οινοανδέας

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 46-53

46 *Καὶ μὴν καὶ τύποι ὁμοιοσχήμονες τοῖς στερεμνίοις εἰσί, λεπτότησιν ἀπέχοντες μακρὰν τῶν φαινομένων. οὔτε γὰρ συστάσεις ἀδυνατοῦσιν ἐν τῷ περιέχοντι γίνεσθαι τοιαῦται οὔτ' ἐπιτηδειότητες πρὸς κατεργασίας τῶν κοιλωμάτων καὶ λεπτοτήτων [γίνεσθαι], οὔτε ἀπόρροιαι τὴν ἑξῆς θέσιν καὶ βάσιν διατηροῦσαι, ἥνπερ καὶ ἐν τοῖς στερεμνίοις εἶχον· τούτους δὲ τοὺς τύπους εἴδωλα προσαγορεύομεν.*

47 *Εἶθ' ὅτι τὰ εἴδωλα ταῖς λεπτότησιν ἀνυπερβλήτοις κέχρηται, οὐθὲν ἀντιμαρτυρεῖ τῶν φαινομένων· ὅθεν καὶ τάχη ἀνυπέρβλητα ἔχει, πάντα πόρον σύμμετρον ἔχοντα πρὸς <τῷ> τὸ ἀπείροις αὐτῶν μηθὲν ἀντικόπτειν ἢ ὀλίγα ἀντικόπτειν, πολλαῖς δὲ καὶ ἀπείροις εὐθὺς ἀντικόπτειν τι.*

48 *Πρός τε τούτοις, ὅτι ἡ γένεσις τῶν εἰδώλων ἅμα νοήματι συμβαίνει. καὶ γὰρ ῥεῦσις ἀπὸ τῶν σωμάτων τοῦ*

Οπτική αντίληψη και φαντασία

Όμως υπάρχουν και εικόνες (αποτυπώσεις) πανομοιότυπες με τα στερεά σώματα*, και ασύγκριτα πιο λεπτές από όλα τα ορατά αντικείμενα. Δεν είναι απίθανο, να σχηματίζονται μέσα στον περιβάλλοντα χώρο συνδυασμοί τέτοιου είδους, και να μη λείπουν οι κατάλληλες συνθήκες για την διαμόρφωση των κοιλοτήτων και των λεπτών επιφανειών τους, κι οι εικόνες που απορρέουν από τα αντικείμενα να εξακολουθούν να διατηρούν την ίδια θέση και τάξη που κατείχαν και μέσα στα στερεά αντικείμενα. Τις αποτυπώσεις αυτές τις ονομάζουμε είδωλα (ομοιώματα)...

Το γεγονός ότι οι εικόνες έχουν ανυπέρβλητα λεπτή σύνθεση, δεν διαψεύδεται από καμία μαρτυρία των αισθήσεων. Οπότε και η ταχύτητά τους είναι αξεπέραστη, μιας και όλες οι δίοδοι που επιτρέπουν τη διέλευσή τους είναι ανοιχτές: οι αμέτρητες εικόνες δεν συναντούν εμπόδια ή συναντούν πολύ λίγα, ενώ ένα σώμα που συγκροτείται από πολλά και αναρίθμητα άτομα, αμέσως κάτι το παρεμποδίζει.

Επί πλέον, οι εικόνες δημιουργούνται με την ταχύτητα της σκέψης. Και βέβαια, είναι συνεχής η εκροή τους από την

---

* (σ.τ.μ.:) ως «στερεά», νοούνται *όλα* τα υλικά σώματα, δηλ. όχι μόνο τα στερεά αλλά και τα υγρά και τα αέρια, λ.χ. ένα ποτάμι, ο καπνός κλπ.

*ἐπιπολῆς συνεχής, οὐκ ἐπίδηλος σημειώσει διὰ τὴν ἀνταναπλήρωσιν, σώζουσα τὴν ἐπὶ τοῦ στερεμνίου θέσιν καὶ τάξιν τῶν ἀτόμων ἐπὶ πολὺν χρόνον, εἰ καὶ ἐνίοτε συγχεομένη ὑπάρχει, καὶ συστάσεις ἐν τῷ περιέχοντι ὀξεῖαι διὰ τὸ μὴ δεῖν κατὰ βάθος τὸ συμπλήρωμα γίνεσθαι, καὶ ἄλλοι δὲ τρόποι τινὲς γεννητικοὶ τῶν τοιούτων φύσεών εἰσιν. οὐθὲν γὰρ τούτων ἀντιμαρτυρεῖ<ται> ταῖς αἰσθήσεσιν, ἂν βλέπῃ τις τίνα τρόπον τὰς ἐναργείας ἵνα καὶ τὰς συμπαθείας** ἀπὸ τῶν ἔξωθεν πρὸς ἡμᾶς ἀνοίσει.*

49 *Δεῖ δὲ καὶ νομίζειν ἐπεισιόντος τινὸς ἀπὸ τῶν ἔξωθεν τὰς μορφὰς ὁρᾶν ἡμᾶς καὶ διανοεῖσθαι· οὐ γὰρ ἂν ἐναποσφραγίσαιτο τὰ ἔξω τὴν ἑαυτῶν φύσιν τοῦ τε χρώματος καὶ τῆς μορφῆς διὰ τοῦ ἀέρος τοῦ μεταξὺ ἡμῶν τε κἀκείνων, οὐδὲ διὰ τῶν ἀκτίνων ἢ ὧν δήποτε ῥευμάτων ἀφ' ἡμῶν πρὸς ἐκεῖνα παραγινομένων, οὕτως ὡς τύπων τινῶν ἐπεισιόντων ἡμῖν ἀπὸ τῶν πραγμάτων ὁμοχρόων τε καὶ ὁμοιομόρφων κατὰ τὸ ἐναρμόττον μέγεθος εἰς τὴν ὄψιν ἢ τὴν διάνοιαν, ὠκέως ταῖς φοραῖς χρωμένων, εἶτα*
50 *διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν τοῦ ἑνὸς καὶ συνεχοῦς τὴν φαντασίαν ἀποδιδόντων καὶ τὴν συμπάθειαν ἀπὸ τοῦ ὑποκει-*

** (σ.τ.μ.:) Αμφίβολη η ορθότητα της μετάφρασης στο σημείο αυτό, που θα μπορούσε να σημαίνει: «...όσο και η συνεχής αλληλοδιαδοχή τους».

επιφάνεια των σωμάτων (δεν παρατηρείται αυτό από κάποια μείωση του μεγέθους των σωμάτων, διότι τα τελευταία με τη σειρά τους αναπληρώνονται), και για πολύ χρόνο οι εικόνες διατηρούν την αρχική διάταξη που είχαν τα άτομα πάνω στο στερεό σώμα, αν και μερικές φορές είναι συγχεχυμένες· κι είναι ταχύτατος ο σχηματισμός τους μες στον περιβάλλοντα χώρο, επειδή δεν χρειάζεται οι εικόνες να είναι ολοκληρωμένες σε βάθος· κι υπάρχουν και άλλοι τρόποι με τους οποίους παράγονται τέτοιες εικόνες, καθώς τίποτα απ' όλα τούτα δεν διαψεύδεται από τις μαρτυρίες των αισθήσεων· αρκεί να προσέξει κανείς με ποιον τρόπο φθάνουν ως εμάς τόσο οι εναργείς παραστάσεις του έξω κόσμου όσο και οι συγγενικές ιδιότητες* των πραγμάτων.

Πρέπει να θεωρήσουμε ότι κάποιο εξωτερικό στοιχείο εισορμά μέσα μας και μας κάνει να βλέπουμε τις μορφές των πραγμάτων και να σκεφτόμαστε. Γιατί τα εξωτερικά πράγματα δεν θα μπορούσαν -ούτε με τη βοήθεια του αέρα που μεσολαβεί ανάμεσα σ' εμάς και σ' εκείνα ούτε με τη βοήθεια ακτίνων ή οποιασδήποτε μορφής ρευμάτων που μεταδίδουμε εμείς προς αυτά-, να αποτυπώσουν έτσι μέσα μας το φυσικό τους χρώμα και σχήμα, παρά μόνο χάρη στο γεγονός ότι ξεκινούν από τα πράγματα κάποια πανομοιότυπα αντίγραφά τους και φθάνουν σ' εμάς, όμοια στο σχήμα και στο χρώμα, και σε μέγεθος που ταιριάζει στην όραση ή στο νου μας· και ταξιδεύουν με μεγάλη ταχύτητα** και για το λόγο αυτό σχηματίζουν μια ενιαία και συνεχή παράσταση του

* * (σ.τ.μ.:) Αξιοσημείωτη αντιστοιχία με τα «κύματα του φωτός» της σύγχρονης φυσικής.

μένου σῳζόντων κατὰ τὸν ἐκεῖθεν σύμμετρον ἐπερεισμὸν ἐκ τῆς κατὰ βάθος ἐν τῷ στερεμνίῳ τῶν ἀτόμων πάλσεως. καὶ ἣν ἂν λάβωμεν φαντασίαν ἐπιβλητικῶς τῇ διανοίᾳ ἢ τοῖς αἰσθητηρίοις εἴτε μορφῆς εἴτε συμβεβηκότων,* μορφή ἐστιν αὕτη τοῦ στερεμνίου, γινομένη κατὰ τὸ ἑξῆς πύκνωμα ἢ ἐγκατάλειμμα τοῦ εἰδώλου· τὸ δὲ ψεῦδος καὶ τὸ διημαρτημένον ἐν τῷ προσδοξαζομένῳ ἀεί ἐστιν <ἐπὶ τοῦ προσμένοντος> ἐπιμαρτυρηθήσεσθαι ἢ μὴ ἀντιμαρτυρηθήσεσθαι, εἶτ' οὐκ ἐπιμαρτυρουμένου <ἢ ἀντιμαρτυρου-
51 μένου>· ἥ τε γὰρ ὁμοιότης τῶν φαντασμῶν οἱονεὶ ἐν εἰκόνι λαμβανομένων ἢ καθ' ὕπνους γινομένων ἢ κατ' ἄλλας τινὰς ἐπιβολὰς τῆς διανοίας ἢ τῶν λοιπῶν κριτηρίων οὐκ ἄν ποτε ὑπῆρχε τοῖς οὖσί τε καὶ ἀληθέσι προσαγορευομένοις, εἰ μὴ ἦν τινα καὶ ταῦτα πρὸς ἃ βάλλομεν· τὸ δὲ διημαρτημένον οὐκ ἂν ὑπῆρχεν, εἰ μὴ ἐλαμβάνομεν καὶ ἄλλην τινὰ κίνησιν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συνημμένην μὲν <τῇ φανταστικῇ ἐπιβολῇ>, διάληψιν δὲ ἔχουσαν· κατὰ δὲ ταύτην [τὴν συνημμένην τῇ φανταστικῇ ἐπιβολῇ, διάληψιν δὲ ἔχουσαν], ἐὰν μὲν μὴ ἐπιμαρτυρηθῇ ἢ ἀντιμαρτυρηθῇ, τὸ ψεῦδος γίνεται· ἐὰν δὲ ἐπιμαρτυρηθῇ ἢ μὴ ἀντιμαρτυρηθῇ,
52 τὸ ἀληθές. καὶ ταύτην οὖν σφόδρα γε δεῖ τὴν δόξαν κατέχειν, ἵνα μήτε τὰ κριτήρια ἀναιρῆται τὰ κατὰ τὰς ἐναργείας μήτε τὸ διημαρτημένον ὁμοίως βεβαιούμενον πάντα συνταράττῃ.

αντικειμένου και διατηρούν την ομοιομορφία τους μ' αυτό, ως αποτέλεσμα της συμμετρικής εκπομπής τους που οφείλεται στις δονήσεις των ατόμων στο εσωτερικό του σώματος.

Και η παράσταση την οποία θα συλλάβουμε με το νου ή με τις αισθήσεις, είτε για σχήμα πρόκειται είτε για ιδιότητες του αντικειμένου*, πάντα είναι η μορφή του στερεού που παράγεται από τη συνεχή εκπομπή του ομοιώματός του ή την εντύπωση που απομένει μετά. Η πλάνη και το λάθος πάντα βρίσκονται στη γνώμη που προσθέτει ο νους πάνω σε κάτι που ακόμα περίμενε την επιβεβαίωση ή τη μη αμφισβήτηση και εκ των υστέρων δεν επιβεβαιώνεται ή διαψεύδεται. Διότι οι παραστάσεις που δεχόμαστε υπό τύπον ομοιωμάτων, ή εκείνες που παράγονται στον ύπνο μας, ή όταν εστιάζεται σ' αυτές η σκέψη μας ή μέσω άλλων κριτηρίων της αλήθειας, δεν θα είχαν καμία ομοιότητα με τα υπαρκτά πράγματα τα οποία και ονομάζουμε αληθινά, αν δεν είχαν κι αυτά μια κάποια υπόσταση. Το δε λάθος δεν θα προέκυπτε αν μέσα μας δεν γινόταν και κάποια άλλη διεργασία που ναι μεν είναι συναφής με την σύλληψη μιας παράστασης, όμως διακρίνεται απ' αυτήν. Μέσω αυτής -αν δεν επιβεβαιωθεί ή αν διαψευστεί-, προκύπτει η πλάνη, ενώ αν επιβεβαιωθεί και δεν διαψευστεί προκύπτει η αλήθεια.

Θα πρέπει λοιπόν να επιμείνουμε σε τούτη την αρχή, ώστε να μην αναιρέσουμε τα κριτήρια που στηρίζονται σε ολοφάνερες αλήθειες και, ομοίως, να μην δικαιώνεται το λάθος και επιφέρει σύγχυση παντού.

Επίκουρος

* (σ.τ.μ.:) λ.χ. χρώμα, στιλπνότητα κλπ. Βλ. σημ. 2, σελ. 156.

Lucretius, De rerum natura IV 757-767, 777-817.

Nec ratione alia, cum somnus membra profudit,
mens animi vigilat, nisi quod simulacra lacessunt
haec eadem nostros animos quae cum vigilamus,
usque adeo, certe ut videamur cernere eum quem
rellicta vita iam mors et terra potitast.
hoc ideo fieri cogit natura, quod omnes
corporis offecti sensus per membra quiescunt
nec possunt falsum veris convincere rebus.
praeterea meminisse iacet languetque sopore,
nec dissentit eum mortis letique potitum
iam pridem, quem mens vivom se cernere credit.

Multaque in his rebus quaeruntur multaque nobis
clarandumst, plane si res exponere avemus.
quaeritur in primis quare, quod cuique libido
venerit, extemplo mens cogitet eius id ipsum.
anne voluntatem nostram simulacra tuentur
et simul ac volumus nobis occurrit imago,
si mare, si terram cordist, si denique caelum?
conventus hominum, pompam, convivia, pugnas,
omnia sub verbone creat natura paratque?
cum praesertim aliis eadem in regione locoque
longe dissimilis animus res cogitet omnis.
quid porro, in numerum procedere cum simulacra
cernimus in somnis et mollia membra movere,
mollia mobiliter cum alternis bracchia mittunt
et repetunt oculis gestum pede convenienti?

Κι όταν ο ύπνος χαλαρώσει τα μέλη, ο νους μένει ξυπνητός για μόνο το λόγο ότι οι ίδιες εικόνες, όπως όταν είμαστε ξυπνητοί, τον ερεθίζουν -σε τέτοιο βαθμό που να νομίζουμε πως βλέπουμε πραγματικά κάποιον που 'χει αφήσει τη ζωή κι είναι θαμμένος μες στη γη. Η φύση το κάνει αυτό να γίνεται έτσι, γιατί όλες οι αισθήσεις μας έχουν ατονίσει και ησυχάζουν μέσα στα μέλη και δεν μπορούν να κατανικήσουν το ψεύτικο με το αληθινό. Κι έπειτα, η μνήμη μένει άπρακτη και ναρκωμένη στον ύπνο και δεν διαφωνεί με το νου που θαρρεί πως βλέπει ζωντανό τον άνθρωπο που από καιρό έχει πεθάνει.

Πολλά είναι τα ερωτηματικά γι' αυτό το θέμα και πρέπει να κάνουμε πολλές διευκρινίσεις αν θέλουμε να πούμε τα πράγματα ξεκάθαρα. Το πρώτο ερώτημα είναι, γιατί ο νους του καθενός αμέσως σκέφτεται το ίδιο πράγμα που του 'ρθε η επιθυμία να σκεφτεί. Μήπως τα ομοιώματα παρακολουθούν τη θέλησή μας κι αμέσως, μόλις το επιθυμήσουμε, σπεύδει η εικόνα, θες θάλασσα, θες στεριά ή ουρανός; Συγκεντρώσεις ανθρώπων, παρελάσεις, συμπόσια, μάχες, τα δημιουργεί και μας τα προσφέρει η φύση, μόλις πούμε μια λέξη; Και μάλιστα, τη στιγμή που κι άλλοι άνθρωποι, στον ίδιο χώρο, σκέφτονται ολωσδιόλου διαφορετικά πράγματα!

Και τι να πούμε ακόμα, όταν βλέπουμε στον ύπνο μας τα ομοιώματα να προχωρούν ρυθμικά και να κινούν τα χαλαρά τους μέλη, αφού απλώνουν τα χέρια, μια το ένα και μια τ' άλλο, και μπρος στα μάτια μας κάνουν το ίδιο και με τα πόδια; Κατέχουν φαίνεται καλά την τέχνη κι είναι δασκα-

scilicet arte madent simulacra et docta vagantur,
an magis illud erit verum? quia tempore in uno,
cum sentimus, id est cum vox emittitur una,
tempora multa latent, ratio quae comperit esse,
propterea fit uti quovis in tempore quaeque
praesto sint simulacra locis in quisque parata.
tanta est mobilitas et rerum copia tanta.
[*hoc ubi prima perit alioque est altera nata*]
[*inde statu, prior hic gestum mutasse videtur.*]
et quia tenvia sunt, nisi quae contendit, acute
cernere non potis est animus; proinde omnia quae sunt
praeterea pereunt, nisi quae ex se[se] ipse paravit.
ipse parat sese porro speratque futurum
ut videat quod consequitur rem quamque: fit ergo.
nonne vides oculos etiam, cum tenvia quae sunt
[*praeterea pereunt, nisi quae ex se ipse paravit*]
cernere coeperunt, contendere se atque parare,
nec sine eo fieri posse ut cernamus acute?
et tamen in rebus quoque apertis noscere possis,
si non advertas animum, proinde esse quasi omni
tempore semotum fuerit longeque remotum.
cur igitur mirumst, animus si cetera perdit
praeter quam quibus est in rebus deditus ipse?
deinde adopinamur de signis maxima parvis
ac nos in fraudem induimus frustraminis ipsi.

λεμένα στις κινήσεις, έτσι που να μπορούν νυχτιάτικα να κάνουν τέτοια παιχνίδια!

Ή μήπως το παρακάτω είναι πιο κοντά στην αλήθεια; Μέσα σε *μια στιγμή* του χρόνου που μπορούμε να συλλάβουμε -όσο χρειάζεται για να ειπωθεί μια λέξη-, *κρύβονται πολλές στιγμές,* που μόνο ο νους μπορεί να τις ανακαλύψει· με αποτέλεσμα, σε οποιαδήποτε στιγμή και σ' οποιονδήποτε χώρο, η κάθε εικόνα να μας είναι προσιτή·[11] τόσο μεγάλη είναι η ταχύτητα και τόσο το πλήθος των διαθέσιμων εικόνων [...] Κι επειδή είναι λεπτές, ο νους δεν μπορεί να διακρίνει με ακρίβεια παρά μόνο εκείνες που προσπαθεί να δει. Οπότε, όλες οι άλλες σβήνονται· και μένουν εκείνες που ο νους είναι προετοιμασμένος να δεχτεί. Ο νους προετοιμάζεται κι ελπίζει να δει τι ακολουθεί ύστερα από το κάθε τι· έτσι και γίνεται τελικά.

Δεν βλέπεις πώς και τα μάτια, όταν καταπιάνονται να διακρίνουν πράγματα πολύ λεπτά, καταβάλλουν προσπάθεια και προετοιμάζονται, και πως αλλιώς δε γίνεται να δούνε καθαρά; Ακόμα κι αν κάποια πράγματα είναι ευκολοδιάκριτα, μπορείς να παρατηρήσεις πως αν δεν έχεις το νου σου στραμμένο σ' αυτά, είναι σαν να ξεκόβουν από σένα διαρκώς και ν' απομακρύνονται.

Γιατί να απορούμε, λοιπόν, που ο νους χάνει όλα τ' άλλα εκτός από κείνα όπου στρέφει την προσοχή του; Κι από κάτι μικρά σημάδια βγάζουμε μεγάλα συμπεράσματα κι οι ίδιοι οδηγούμε τον εαυτό μας στην πλάνη και στην απάτη.

Λουκρήτιος

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτο 72-73

72 *Καὶ μὴν καὶ τόδε γε δεῖ προσκατανοῆσαι σφοδρῶς· τὸν γὰρ δὴ χρόνον οὐ ζητητέον ὥσπερ καὶ τὰ λοιπά, ὅσα ἐν ὑποκειμένῳ ζητοῦμεν ἀνάγοντες ἐπὶ τὰς βλεπομένας παρ' ἡμῖν αὐτοῖς προλήψεις, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ἐνάργημα, καθ' ὃ τὸν πολὺν ἢ ὀλίγον χρόνον ἀναφωνοῦμεν, συγγενικῶς τοῦτο περιφέροντες, ἀναλογιστέον. καὶ οὔτε διαλέκτους ὡς βελτίους μεταληπτέον, ἀλλ' αὐταῖς ταῖς ὑπαρχούσαις κατ' αὐτοῦ χρηστέον, οὔτε ἄλλο τι κατ' αὐτοῦ κατηγορητέον, ὡς τὴν αὐτὴν οὐσίαν ἔχοντος τῷ ἰδιώματι τούτῳ -καὶ γὰρ τοῦτο ποιοῦσί τινες-, ἀλλὰ μόνον ᾧ συμπλέκομεν τὸ ἴδιον τοῦτο καὶ παραμετροῦμεν, μάλιστα ἐπιλογι-*

73 *στέον. καὶ γὰρ τοῦτο οὐκ ἀποδείξεως προσδεῖται ἀλλ' ἐπιλογισμοῦ, ὅτι ταῖς ἡμέραις καὶ ταῖς νυξὶ συμπλέκομεν καὶ τοῖς τούτων μέρεσιν, ὡσαύτως δὲ καὶ τοῖς πάθεσι καὶ ταῖς ἀπαθείαις, καὶ κινήσεσι καὶ στάσεσιν, ἴδιόν τι σύμπτωμα περὶ ταῦτα πάλιν αὐτὸ τοῦτο ἐννοοῦντες, καθ' ὃ χρόνον ὀνομάζομεν.*

Ο ανύπαρκτος χρόνος[12]

Και ακόμα, να προσέξουμε πολύ σοβαρά το εξής: τον χρόνο δεν πρέπει να τον ερευνούμε με τον τρόπο που ερευνούμε τις υπόλοιπες ιδιότητες που ενυπάρχουν στα αντικείμενα και που τις ανάγουμε σε έννοιες γνωστές από τα πριν (*προλήψεις*). Θα πρέπει, αντίθετα, να αναλογιζόμαστε την προφανή εμπειρία μας (*ενάργημα*) που μας κάνει να μιλάμε για «μικρή» ή «μεγάλη» χρονική διάρκεια περικλείοντας έτσι στον ίδιο όρο και τις δυο καταστάσεις. Ούτε να υιοθετήσουμε άλλη ορολογία, δήθεν καλύτερη, αλλά να χρησιμοποιούμε τις ήδη υπάρχουσες λέξεις· ούτε να αποδώσουμε στον χρόνο κάποιο άλλο γνώρισμα, ωσάν ο χρόνος να 'χε την ίδια ουσία με τούτο το γνώρισμα -γιατί αυτό κάνουν μερικοί. Απλώς θα πρέπει να αναλογιζόμαστε με τι ακριβώς συνδέουμε αυτόν τον ιδιόμορφο χαρακτήρα του χρόνου και με τι τον μετράμε. Αυτό δεν χρειάζεται απόδειξη. Αρκεί μονάχα η απλή σκέψη ότι το χρόνο τον συνδέουμε με τις μέρες και τις νύχτες και τις υποδιαιρέσεις τους καθώς και με τα συναισθήματά μας και την απουσία τους, καθώς και με την κίνηση και τη στάση· σε όλα αυτά παρατηρούμε το ιδιαίτερο εκείνο γνώρισμα (*σύμπτωμα*) χάρη στο οποίο μιλάμε για «χρόνο».

Επίκουρος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα *ἄδηλα* δηλ. τα μη φανερά, είναι είτε συνθέσεις ατόμων πάρα πολύ λεπτές ώστε να είναι αντιληπτές, όπως οι εικόνες των θεών, είτε πράγματα μη αισθητά που καμία παράσταση δεν μπορεί να τα αποκαλύψει στην όρασή μας, μα που μπορεί το λογικό να τα συλλάβει, όπως λ.χ. τα άτομα και το κενό.

2. ΣΥΜΒΕΒΗΚΟΤΑ και ΣΥΜΠΤΩΜΑΤΑ: Πέρα από σχήμα, μέγεθος και βάρος, τα άτομα δεν έχουν καμία άλλη ιδιότητα. Και οι ιδιότητες των *πραγμάτων* -που δεν είναι παρά το αισθητό αποτέλεσμα των συνδυασμών των ατόμων-, δεν πρέπει να συγχέονται με τις ιδιότητες των ατόμων. Οι πρώτες είναι είτε τα μόνιμα, ουσιώδη χαρακτηριστικά (*συμβεβηκότα* τα ονομάζει ο Επίκουρος) ενός πράγματος (όπως λ.χ. η θερμότητα της φωτιάς, η ρευστότητα του νερού, το άψαυστο του κενού), είτε δευτερεύουσες περιστασιακές ιδιότητες (*συμπτώματα*), η απώλεια των οποίων δεν αλλάζει τη φύση του πράγματος. Και τα *συμβεβηκότα* και τα *συμπτώματα* δεν μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα από τα πράγματα.

3. Ως προς το μέγεθος των ατόμων, υπάρχει διαφορά ανάμεσα στις θεωρίες του Επίκουρου και του Δημόκριτου. Σύμφωνα με τον Επίκουρο, τα άτομα μπορεί να ποικίλουν σε μέγεθος, όχι όμως απεριόριστα. Θα πρέπει να υπάρχει κάποια ποικιλία στα μεγέθη τους, ώστε να μπορούν να εξηγηθούν οι διαφορές στα φαινόμενα. Αντίθετα, ο Δημόκριτος δεχόταν ότι τα άτομα είναι απεριόριστα σε αριθμό και μέγεθος (Διογ. Λαέρτιος, IX 44), κι ότι μερικά από αυτά είναι «πολύ μεγάλα».
Υπάρχει λοιπόν ένα ανώτατο όριο στο μέγεθος. Αμέσως, τίθεται πρόβλημα για το κατώτατο όριο. Είναι τα άτομα απεριόριστα μικρά; Η απάντηση ήταν, όχι. Ο Επίκουρος (και ο Λουκρήτιος) δεν δέχονταν την

επ' άπειρον διαιρετότητα των πραγμάτων, μιας και θα πρέπει να φθάσουμε σε μιαν οντότητα πέρα από την οποία η τομή είναι αδύνατη, διότι διαφορετικά δεν θα υπήρχε στο σύμπαν κανένα στοιχείο στέρεο και αδιάλυτο. Και αντιτάσσονται στην ιδέα αυτή προβάλλοντας επιχειρήματα «κατ' αναλογίαν» προς τον αισθητό κόσμο: όπως υπάρχει ένα ελάχιστο ορατό όριο, το ίδιο θα πρέπει να υπάρχει και ένα ελάχιστο όριο υπόστασης. *Το άτομο είναι το ελάχιστο όριο φυσικής ύπαρξης.* Το κείμενο του Λουκρήτιου παρουσιάζει μεγαλύτερη σαφήνεια από τα σωζώμενα κείμενα του Επίκουρου. Βασική ιδέα είναι ότι η επ' άπειρο τομή καταλήγει να διαλύσει την ύλη στην ανυπαρξία, στο μηδέν.

Ο Επίκουρος και ο Λουκρήτιος καταστάλαξαν στην ιδέα ότι το άτομο είναι μεν «άτομο» (αδιαίρετο) αλλά και σύνθετο. Αποτελείται από *υποατομικά* μέρη που όμως δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν από μόνα τους, έξω από το άτομο. Δεν ενώθηκαν για να σχηματίσουν το άτομο· υπήρχαν πάντα μέσα σ' αυτό. (Ο συλλογισμός αυτός στηρίζεται στην αναλογία. Ο Επίκουρος έφθανε σε συμπεράσματα για τα «άδηλα», κατ' αναλογία προς τα ορατά αντικείμενα του κόσμου μας).

4. Η θεωρία για την κίνηση των ατόμων μπορεί να συνοψιστεί στα εξής: τα άτομα, ανεμπόδιστα μέσα στο κενό, κινούνται με αξεπέραστη ταχύτητα. Μέσα στο κενό έχουν όλα την ίδια ταχύτητα. Η επιβράδυνση οφείλεται είτε σε εξωτερικές αντιστάσεις είτε σε εσωτερικές κινήσεις που παράγονται μονάχα στα σύνθετα σώματα. Εξ αιτίας της *παρέκκλισης* συγκρούονται και τότε τινάζονται προς όλες τις κατευθύνσεις διατηρώντας την ταχύτητά τους, ή σμίγουν και φτιάχνουν σύνθετα σώματα. Αλλά ακόμα και μέσα στα σύνθετα, η κίνηση των ατόμων δεν σταματά ποτέ. Συνεπώς, κάθε σώμα βρίσκεται σε μόνιμη κατάσταση εσωτερικής δόνησης.

Εδώ έχουμε μια θεωρία που θυμίζει εξαιρετικά τις παραστάσεις της σύγχρονης φυσικής. Όταν το σώμα βρίσκεται σε ακινησία, αυτό σημαίνει πως υπάρχει ισορροπία κινήσεων στο εσωτερικό του. Όταν κινείται, λ.χ. από ένα κτύπημα, μεταβιβάζεται σε όλα τα άτομα μια κατευθυνόμενη κίνηση. Οι τροχιές τους όμως στο εσωτερικό του σώματος διατη-

ρούνται και ενεργούν ως στοιχείο επιβραδυντικό της γενικής κίνησης (*ἀντικοπή*).

5. Η «προς τα κάτω» κίνηση των ατόμων, υπογραμμίζει ο Επίκουρος, ορίζεται ως τέτοια *μόνο σε σχέση με τον παρατηρητή:* ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΠΑΝΩ ΚΑΙ ΚΑΤΩ ΣΤΟ ΣΥΜΠΑΝ: «*Καὶ μὴν καὶ τοῦ ἀπείρου...οὐ δεῖ κατηγορεῖν τὸ ἄνω ἢ κάτω.*» -Επιστ. προς Ηρόδοτο 60.

6. Τα σώματα δεν απαιτείται να κινούνται με την ταχύτητα των ατόμων που τα συνθέτουν, διότι ο τύπος κίνησης των ατόμων στο εσωτερικό των σωμάτων είναι πολύπλοκος. Στη διάρκεια ενός ασύλληπτα απειροελάχιστου χρόνου, όλα τα άτομα θα κινούνται με ίση ταχύτητα προς διαφορετικές κατευθύνσεις· όμως στη διάρκεια του «ελάχιστου συνεχούς χρόνου», όπως ονομάζει ο Επίκουρος το βραχύτερο αντιληπτό κλάσμα του δευτερολέπτου, η γενική ροπή τους θα είναι προς μια κατεύθυνση μόνο. Αυτή η ροπή παράγει τη συγκροτημένη κίνηση του σώματος -η ταχύτητα του οποίου μπορεί φυσικά να ποικίλει-, που για να την καταλάβουμε μπορούμε να την παρομοιάσουμε με την ενιαία κίνηση ενός σμήνους εντόμων, καθένα από τα οποία πετά κάνοντας τους δικούς του ελιγμούς διαφορετικούς όσο και ισοταχείς με των άλλων.

7. Η θεωρία της απόκλισης -ή «*παρεγκλίσεως*»- των ατόμων, κατέχει τον βασικότερο ρόλο στη φυσική του Επίκουρου. Στην αρχαιότητα, η θεωρία επικρίθηκε σκληρότατα, ιδιαίτερα από τον Κικέρωνα (*De Natura Deorum,* I 25). Πρόκειται για ουσιώδη θέση, που απουσίαζε τελείως από τη δημοκρίτεια φυσική. Η *παρέγκλισις* είναι, κατά πρώτο, μία υπόθεση στην φυσική, που σκοπό έχει να εξηγήσει τη δημιουργία της ύλης μέσω της ένωσης των ατόμων. Και κατά δεύτερο λόγο, είναι ένας νόμος ηθικός: το άτομο κατά μία έννοια αποτελεί το πρότυπο του αυτόνομου ανθρώπου. Όπως τους θεούς του Επίκουρου τους διακρίνει η μεγαλύτερη ελευθερία, και τον Σοφό η απόλυτη λύτρωση, όμοια το άτομο ορίζεται από την ικανότητά του να αυτοπροσδιορίζεται.

Ο Μαρξ στην διατριβή του *Differenz der Demokretischen und Epiku-*

reischen Naturphilosophie («Διαφορά μεταξύ της δημοκρίτειας και επικούρειας φιλοσοφίας της φύσης»), που την έγραψε σε νεαρή ηλικία επιδεικνύοντας βαθύτατη γνώση της ελληνικής φιλοσοφίας, υπογραμμίζει:

«Τα άτομα είναι τελείως αυτοτελή σώματα ή, πιο σωστά, αποτελούν καθαυτά το σώμα νοούμενο μέσα σε απόλυτη αυτονομία, όπως την κατέχουν τα ουράνια σώματα. Επομένως κινούνται όμοια με κείνα, όχι σε ευθείες γραμμές αλλά σε λοξές. *Η πτωτική (ευθεία) κίνηση είναι κίνηση που χαρακτηρίζει την έλλειψη αυτονομίας...* »

»Μπορούμε να πούμε για το άτομο ότι η απόκλιση είναι εντός του το στοιχείο εκείνο που μπορεί να αντιπαλαίψει και να αντισταθεί...

»Όπως λοιπόν το άτομο ελευθερώνεται από τη σχετική του ύπαρξη (*Existenz*), την ευθεία γραμμή, ξεφεύγοντας και αποκλίνοντας απ' αυτήν, έτσι και ολόκληρη η επικούρεια φιλοσοφία αποκλίνει από την δεδομένη συγκεκριμένη ύπαρξη (*Dasein*), όταν αυτή επιβάλλει περιορισμούς. Τούτη η απόκλιση συμβαίνει πάντοτε, όποτε αποσκοπείται να παρουσιαστεί η έννοια της αφηρημένης ατομικότητας, [δηλαδή] η αυτοτέλεια και η άρνηση κάθε σχέσης με κάτι τι άλλο. Έτσι, σκοπός της πρακτικής δράσης είναι η αφαίρεση, η απόκλιση από τον πόνο και την πνευματική σύγχιση, η αταραξία. Έτσι, καλό είναι η αποφυγή του κακού [*υποσημ. Μαρξ:* τέτοια είναι και η αντίληψη του Επίκουρου, που λέει ότι η ουσία του αγαθού προέρχεται από την αποφυγή του κακού], και η ηδονή απόκλιση από την οδύνη [*υποσημ. Μαρξ:* ο Επίκουρος αποκαλεί ηδονή και την απουσία του πόνου]. Τέλος, εκεί όπου η αφηρημένη ατομικότητα εμφανίζεται στην ύψιστη ελευθερία και αυτοτέλειά της, στην ολότητά της, εκεί -κι αυτό είναι λογική συνέπεια- *η απόκλιση έχει στόχο της την αποφυγή κάθε συγκεκριμένης ύπαρξης* (*Dasein*). *Γι' αυτό και οι θεοί αποκλίνουν από τον κόσμο,* δεν νοιάζονται γι' αυτόν και ζουν έξω από τα όριά του.» (μτφ. Παναγιώτη Κονδύλη).

Στη φυσική, η θεωρία της παρέκλισης των ατόμων κατευθύνεται ενάντια στην αυστηρά μηχανιστική (αιτιοκρατική) αντίληψη του Δημόκριτου, όπου *αιτία* και *αναγκαιότητα* ταυτίζονται. Η ιδέα της αυθόρμητης απόκλισης του ατόμου, δηλαδή η δυνατότητα *τυχαίας* ατομικής συμπεριφοράς, ήταν εξαιρετικά μεγάλης σημασίας για την αναγνώριση της

τύχης και της αναγκαιότητας στην ερμηνεία των φυσικών φαινομένων. Η τύχη, σύμφωνα με τον Επίκουρο, με κανένα τρόπο δεν σημαίνει την απουσία αιτίας. Αν ήταν έτσι, τότε η απόκλιση του ατόμου θα ήταν αντίθετη προς την πρώτη αρχή της φυσικής φιλοσοφίας, ότι *οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὑπ᾽ ἀνάγκης* -και ότι «τίποτα δεν προκύπτει από το τίποτα». Η απόκλιση στην κίνηση του ατόμου, σύμφωνα με τον Επίκουρο, έχει μία αιτία η οποία όμως δεν είναι εξωτερική αλλά εγγενής, όπως η βαρυτική δύναμη μέσα στην ίδια τη φύση του ατόμου.

Ο Επίκουρος υπογραμμίζει ότι η τύχη δεν πρέπει να ταυτιστεί με ό,τι μας είναι άγνωστο ως προς τα αίτιά του. *Η τύχη είναι αντικειμενική,* με την έννοια ότι οι εξελίξεις προκύπτουν περισσότερο από την *πιθανότητα* παρά από την αναγκαιότητα. Έτσι, ο Επίκουρος ανοίγει το δρόμο για μια πιο εύκαμπτη κατανόηση του νόμου που κυβερνά το σύμπαν -μια πρόταση που έρχεται από τα βάθη των αιώνων να προσεγγίσει τις σύγχρονες αντιλήψεις στη φυσική επιστήμη.

Μόνο στον εικοστό αιώνα, για πρώτη φορά μετά από τον Επίκουρο, υποστηρίχτηκαν από την μικροφυσική θέσεις ανάλογες με την μεγαλοφυή του σύλληψη της ατομικής παρέκκλισης· θέσεις στηριγμένες σε εργαστηριακές παρατηρήσεις της συμπεριφοράς των υποατομικών σωματιδίων, οι οποίες ανατρέπουν την αρχή της μηχανικής αιτιότητας.

8. Η «ψυχή» είναι ένας όρος που στην ελληνική φιλοσοφία το εύρος του ποικίλει δραματικά: Στην πιο ευρεία της έννοια, δηλαδή στον Αριστοτέλη, αγκαλιάζει όλο το φάσμα των ζωτικών λειτουργιών κάθε έμψυχου όντος -των ζώων όσο και των φυτών. Στην στενότερή της έννοια, όπως στον *Φαίδωνα* του Πλάτωνα, είναι μια νοητική δύναμη που κατοικεί στο έμψυχο σώμα, *πλήρως διαχωρίσιμη* από όλες τις σωματικές λειτουργίες και αισθήσεις. Η έννοια που της δίνει ο Επίκουρος βρίσκεται ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα, και μοιάζει με εκείνη των Στωικών. Για τον Επίκουρο, οι πρωταρχικές λειτουργίες της ψυχής είναι η συνειδητότητα από όλες τις απόψεις -ιδιαίτερα η αίσθηση, η σκέψη και το συναίσθημα- και η πρόκληση της κίνησης στο σώμα.

9. Το μέρος αυτό της ψυχής, ο νους, είναι το *ακατονόμαστο*, που σημαίνει ότι δεν έχει όνομα. Βεβαίως, κι αυτό ακόμα έχει υλική υπόσταση. Η υπόλοιπη «άλογη» ψυχή, που σήμερα θα λέγαμε ότι αντιστοιχεί στο νευρικό σύστημα, είναι διαμοιρασμένη σε ολόκληρο το σώμα: «*Ἐπίκουρος διμερῆ τὴν ψυχήν, τὸ μὲν λογικὸν ἔχουσαν ἐν τῷ θώρακι καθιδρυμένον, τὸ δὲ ἄλογον καθ' ὅλην τὴν σύγκρισιν τοῦ σώματος διεσπαρμένον*» (Αέτιος IV 4.6. = απόσπ. 390 Usener).

10. Και ο Λουκρήτιος κάνει διάκριση ανάμεσα στο νου (*animus*) και στην ψυχή (*anima*), η οποία τον εμπεριέχει. Παραδόξως, οι επικούρειοι δεν διαφοροποιούνταν από τους συγχρόνους τους αριστοτελικούς και στωικούς, και πίστευαν κι αυτοί ότι ο νους εδράζεται στο στήθος (δηλ. πλάι στην καρδιά και στους πνεύμονες), προφανώς παραπλανημένοι από την «έντονη δραστηριότητα» του στήθους σε στιγμές έντασης (βλ. ξανά Λουκρήτιο, III 140, σελ. 139). Είναι τουλάχιστον παράδοξη ετούτη η μη διαφοροποίηση των επικούρειων, δεδομένου ότι πριν από αυτούς ο Δημόκριτος, τον οποίο σέβονταν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο, ήδη είχε χαρακτηρίσει τον εγκέφαλο ως «φύλακα διανοίης»· αλλά και ο Ιπποκράτης, στο απαράμιλλο έργο του *«Περὶ ἱερῆς νούσου»*, δηλ. περί επιληψίας (ένα έργο στο οποίο στρεφόταν με οργή κατά των θρησκευομένων που θεωρούσαν την επιληψία θεόσταλτη και επινοούσαν και ανάλογα γιατροσόφια), μεταξύ άλλων είχε γράψει:

«Οπωσδήποτε, οι άνθρωποι πρέπει να γνωρίζουν ότι η μοναδική πηγή από όπου προέρχονται οι ηδονές και οι χαρές μας, τα γέλια και τα αστεία είναι ο εγκέφαλος· το ίδιο και οι λύπες και οι στενοχώριες, οι βαρυθυμίες και τα κλάματα. Χάρη σ' αυτόν κυρίως σκεφτόμαστε, βλέπουμε, ακούμε, και ξεχωρίζουμε το άσχημο από το όμορφο, το κακό από το καλό, το ευχάριστο από το δυσάρεστο, άλλοτε έχοντας για κριτήριο τη συνήθεια, άλλοτε αξιολογώντας τα πράγματα κατά το συμφέρον μας, και άλλοτε ορίζοντας τι είναι ευχάριστο και τι δυσάρεστο ανάλογα με τη διάθεση της στιγμής -οπότε δεν μας αρέσει πάντοτε το ίδιο πράγμα. Ο εγκέφαλος όμως είναι και η αιτία που τρελαινόμαστε και παραφρονούμε. Από δική του επίδραση είναι και οι φόβοι και οι αγωνίες που μας κυ-

ριεύουν τη νύχτα ή τη μέρα, οι αϋπνίες, τα σφάλματά μας στην πιο ακατάλληλη στιγμή, οι έγνοιες που δεν έχουν λόγο, η ανικανότητα, τέλος, να γνωρίζουμε την πραγματικότητα όπου ζούμε και η αδιαφορία μας για τις καθιερωμένες συνήθειες των ανθρώπων.» (*Περὶ ἱερῆς νούσου* 17, μτφ. Δ. Λυπουρλή).

Την θέση ότι ο νους εδράζεται στο στήθος διέψευσε οριστικά με τον πλέον έγκυρο τρόπο ο ιατρός αλλά και φιλόσοφος -όπως αυτοχαρακτηριζόταν- Γαληνός, τον Β΄ αιώνα μ.Χ. Βασιζόμενος στις ανατομικές του έρευνες, δεν κουραζόταν να επαναλαμβάνει ότι όλα τα νεύρα οδηγούν στον εγκέφαλο είτε στο νωτιαίο μυελό, ο οποίος συνδέεται με τον εγκέφαλο: *ἀπέδειξα τὸν ἐγκέφαλον τὴν ἀρχὴν εἶναι τῶν νεύρων.* Και: «Τον Αριστοτέλη και τον Πραξαγόρα που, παρά το ολοφάνερο, αποφαίνονται ότι αφετηρία των νεύρων είναι η καρδιά, μπορεί κανείς να τους κατηγορήσει μ' όλο του το δίκιο. Το ότι έγραψαν για την αφετηρία των νεύρων εντελώς τυφλωμένοι οι ίδιοι, είτε συζητώντας με τυφλούς, δεν χρειάζονται πολλά λόγια για να αποδειχτεί· αρκεί να χρησιμοποιήσουμε τη μαρτυρία της αίσθησής μας. Όπως ξεκαθάρισα και προηγουμένως, είναι φανερό ότι άλλα νεύρα ξεκινούν απ' ευθείας από τον εγκέφαλο κι άλλα από το νωτιαίο μυελό ο οποίος ξεκινά από τον εγκέφαλο. Καλύτερα λοιπόν να μην αποφαίνεται κανείς ότι τα νεύρα ξεκινούν από την καρδιά, όπως έκανε ο Αριστοτέλης...» *...ὅτι δὲ ἤτοι παντάπασιν αὐτοὶ τυφλώττοντες ἢ τυφλοῖς διαλεγόμενοι περὶ τῆς τῶν νεύρων ἀρχῆς ἔγραψαν, οὐ λόγοις χρὴ μακροῖς κατασκευάζειν, ἀλλ' ἐπὶ τὴν αἴσθησιν ἰέναι. φαίνεται γάρ, ὡς ἔμπροσθεν ἐδήλωσα, τὰ μὲν ἐξ ἐγκεφάλου τῶν νεύρων ἄντικρυς ἐκπεφυκότα, τὰ δὲ ἐκ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ, νωτιαῖος δὲ αὐτὸς ἐξ ἐγκεφάλου. βέλτιον οὖν ἦν οὔθ' ἁπλῶς ἀρχὴν τῶν νεύρων ἀποφήνασθαι τὴν καρδίαν, ὅπερ Ἀριστοτέλης ἐποίησεν...* (Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων 6.14 -6.17).

11. Οι εικονες της φαντασιας, της μνημης και των ονειρων: Στο ερώτημα, γιατί ο Λουκρήτιος υποστηρίζει μια τόσο προβληματική εξήγησή τους (περίπου εξομοιώνοντάς τες με τις εικόνες των ορατών υπαρκτών πραγμάτων, αντί να επιλέξει μιαν απλούστερη εκδοχή βασισμένη στη επικούρεια θεωρία περί προλήψεων/εννοιών), η απάντηση

είναι ότι αν παραδεχόταν πως η φαντασία μπορεί να λειτουργήσει χωρίς αντικειμενικό εξωτερικό αίτιο, τότε δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, *και η ίδια η αίσθηση* να είναι μερικές φορές μια αυτόνομη λειτουργία των αισθητηρίων οργάνων· κι αυτό θα ανέτρεπε την θεμελιώδη -και κατά βάσιν ορθή- επικούρεια αρχή, ότι «οι αισθήσεις δεν μας ξεγελούν ποτέ». Όπως και να 'χει, δεν σώζεται κανένα κείμενο του Επίκουρου που να υποστηρίζει την εκδοχή του Λουκρήτιου...

12. ΧΡΟΝΟΣ δεν υπάρχει από μόνος του, έξω και ανεξάρτητα από τα πράγματα. Σε αντίθεση με τον χώρο, ο χρόνος δεν έχει αντικειμενική υπόσταση. Γράφει ο Λουκρήτιος (Ι 459-463):

Ο χρόνος δεν υπάρχει από μόνος του·
μόνο από τα ίδια τα πράγματα βγαίνει η αίσθηση
για το τι έγινε στο παρελθόν, τι γίνεται τώρα
και τι θ' ακολουθήσει μετά.
Ας το παραδεχτούμε ότι κανείς ποτέ δεν μπόρεσε
ν' αντιληφθεί το χρόνο ξεκομμένο από την κίνηση
ή την ακινησία των πραγμάτων.

Τον χρόνο τον κατατάσσει ο Επίκουρος σ' εκείνες τις ιδιότητες (που τις ονομάζει «συμπτώματα») των πραγμάτων, οι οποίες *είναι αδύνατο να υπάρξουν έξω από τη σχέση τους με αυτά* - (βλ. προηγ. σημ. 2). Με μόνη τη διαφορά εδώ ότι ο άνθρωπος δεν έχει στο νου μια ξεκάθαρα σχηματισμένη έννοια (ΠΡΟΛΗΨΗ) του χρόνου, όπως έχει για όλες τις άλλες ιδιότητες. Το μόνο που έχει να κάνει για να τον συλλάβει, είναι να ανατρέχει στην *εμπειρία* του (στο *ενάργημα*), οπότε και διαπιστώνει ότι ο χρόνος δεν είναι παρά κάτι το οποίο συνδέουμε με τα *πράγματα* και τα *αισθήματα:* με την εναλλαγή της μέρας με τη νύχτα και τις επινοημένες υποδιαιρέσεις τους, με την *κίνηση* των πραγμάτων ή την ακινησία τους (*κινήσεσι καὶ στάσεσιν*)· και με δικά μας αισθήματα, λ.χ. της ανυπομονησίας ή με το αίσθημα ότι υπήρξε «σύντομη» η διάρκεια κάποιου ευχάριστου πράγματος ή με την πλήξη -οπότε ο χρόνος «κυλά αργά»-, που οφείλεται στην απουσία άλλων συναισθημά-

των, ηδονικών ή οδυνηρών (*ταῖς ἀπαθείαις*) ή με την απουσία συναίσθησής του -λ.χ. όταν «δεν καταλαβαίνουμε πώς πέρασε η ώρα» ή όταν κοιμόμαστε.

Είναι σημαντικό να αντιληφθούμε το νοηματικό εύρος της φράσης «κίνηση των πραγμάτων». Δεν εννοείται εδώ μόνο η «ταχεία» ή «αργή» κίνηση ενός ορατού σώματος, αλλά η εξέλιξη γενικώτερα: κάθε είδους κίνηση που φέρει ανακατατάξεις και μετασχηματισμούς της ύλης, γέννηση, ανάπτυξη, γήρανση, θάνατο των έμβιων όντων κ.ο.κ.

ΗΘΙΚΗ

Lucretius, De rerum natura, III, 1-30

E tenebris tantis tam clarum extollere lumen
qui primus potuisti inlustrans commoda vitae,
te sequor, o Graiae gentis decus, inque tuis nunc
ficta pedum pono pressis vestigia signis,
non ita certandi cupidus quam propter amorem
quod te imitari aveo; quid enim contendat hirundo
cycnis, aut quid nam tremulis facere artubus haedi
consimile in cursu possint et fortis equi vis?
tu, pater, es rerum inventor, tu patria nobis
suppeditas praecepta, tuisque ex, inclute, chartis,
floriferis ut apes in saltibus omnia libant,
omnia nos itidem depascimur aurea dicta,
aurea, perpetua semper dignissima vita.
nam simul ac ratio tua coepit vociferari
naturam rerum divina mente coorta
diffugiunt animi terrores, moenia mundi
discedunt. totum video per inane geri res.
apparet divum numen sedesque quietae,
quas neque concutiunt venti nec nubila nimbis
aspergunt neque nix acri concreta pruina
cana cadens violat semper[que] innubilus aether
integit et large diffuso lumine ridet:
omnia suppeditat porro natura neque ulla
res animi pacem delibat tempore in ullo.
at contra nusquam apparent Acherusia templa,
nec tellus obstat quin omnia dispiciantur,

Εγκώμιο του Επίκουρου

Εσένα, στολίδι του γένους των Ελλήνων, που πρώτος ύψωσες φως λαμπρό μες σε φριχτά σκοτάδια, κι έδειξες τ' αληθινά αγαθά της ζωής, εσένα ακολουθώ, και τα πόδια μου πατούν πάνω στα ίδια σου τα χνάρια· όχι για να σε παραβγώ, αλλά γιατί από αγάπη θέλω να σε μιμηθώ. Τι να σου κάνει ένα χελιδόνι μπροστά στους κύκνους; Πώς να παραβγεί με την ορμή του αλόγου ένα κατσικάκι με πόδια τρεμουλιάρικα; Εσύ, πατέρα μου, φώτισες την αλήθεια, εσύ με τις νουθεσίες σου τις πατρικές, απ' τα δικά σου βιβλία, τρισένδοξε, τρεφόμαστε, σαν τις μέλισσες που τρυγούν όλα τα λουλούδια στο ανθισμένο λιβάδι, απ' τα χρυσά σου λόγια που η αξία τους μένει αιώνια. Γιατί μόλις η διδασκαλία σου η θεϊκή άρχισε να διαλαλεί τη φύση των πραγμάτων, σκορπίσαν οι φόβοι της ψυχής κι ανοίξαν τα τείχη του κόσμου, κι είδα να παίρνει σχήμα το κάθε τι μέσα στο χώρο.

Και βλέπω τη δύναμη των θεών και τη γαλήνια κατοικία τους που δεν τη δέρνουν άνεμοι ούτε τη βρέχουν τα σύννεφα με τις βροχές τους ούτε το χιόνι που το σκληραίνει η παγωνιά. Ένας αιθέρας αιώνια ασυννέφιαστος τη σκεπάζει χαμογελώντας μες στο απέραντο φως. Όλα τούς τα προσφέρει η φύση και τη γαλήνη τους τίποτα δεν την ταράζει.

Μα πουθενά δε βλέπω τα μέρη του Αχέροντα· κι ας μη με εμπόδισε η γης να δω όλα όσα γίνονται κάτω από τα πόδια

sub pedibus quae cumque infra per inane geruntur.
his ibi me rebus quaedam divina voluptas
percipit atque horror, quod sic natura tua vi
tam manifesta patens ex omni parte retecta est.

Lucretius, De rerum natura, V, 8-23

...Deus ille fuit, deus, inclyte Memmi,
qui princeps vitae rationem invenit eam quae
nunc appellatur sapientia, quique per artem
fluctibus et tantis vitam tantisque tenebris
in tam tranquillo et tam clara luce locavit.
confer enim divina aliorum antiqua reperta.
namque Ceres fertur fruges Liberque liquoris
vitigeni laticem mortalibus instituisse;
cum tamen his posset sine rebus vita manere,
ut fama est aliquas etiam nunc vivere gentis.
at bene non poterat sine puro pectore vivi;
quo magis hic merito nobis deus esse videtur,
ex quo nunc etiam per magnas didita gentis
dulcia permulcent animos solacia vitae.
Herculis antistare autem si facta putabis,
longius a vera multo ratione ferere.

μας, στα βάθη του κενού.

Μπρος σ' όλα τούτα νιώθω κάτι σαν θεϊκή ηδονή και ένα δέος, που χάρη στη δύναμή σου τραβήχτηκαν τα πέπλα και φανερώθηκε ολάνοιχτη εμπρός μας η φύση.

... Ήταν θεός! Ναι, ξακουστό παλικάρι μου Μέμμιε, ήταν θεός εκείνος που πρώτος βρήκε το νόημα της ζωής, ό,τι σήμερα ονομάζουμε σοφία, εκείνος που με την επιστημοσύνη του άρπαξε τη ζωή μέσα απ' τις τόσες ανεμοζάλες κι από βαθιά σκοτάδια, και την απίθωσε σε τέτοιο γαλήνιο λιμάνι και σε τόσο καθάριο φως.

Παράβαλε με τις προσφορές άλλων θεών. Η Δήμητρα, καθώς λένε, μας έδωσε το σιτάρι, ο Διόνυσος το κρασί. Μα και δίχως αυτά υπάρχει ζωή· κι ακούμε πως και σήμερα ακόμα ζουν λαοί που δεν τα γνωρίζουν. Θα 'ταν όμως αδύνατο να ζήσει κανείς ευτυχισμένα δίχως καθαρή καρδιά. Δικαιολογημένα μάς φαίνεται θεός εκείνος που η σοφία του ζωντανή και απλωμένη στα μεγάλα έθνη γαληνεύει τις καρδιές με τις γλυκιές παρηγοριές της ζωής. Αν νομίζεις πως οι άθλοι του Ηρακλή αξίζουν περισσότερο, τότε ξεμακραίνεις πολύ απ' την αλήθεια...

Λουκρήτιος

Lucretius, De rerum natura, VI, 1-41

Primae frugiparos fetus mortalibus aegris
dididerunt quondam praeclaro nomine Athenae
et recreaverunt vitam legesque rogarunt
et primae dederunt solacia dulcia vitae,
cum genuere virum tali cum corde repertum,
omnia veridico qui quondam ex ore profudit;
cuius et extincti propter divina reperta
divolgata vetus iam ad caelum gloria fertur.
nam cum vidit hic ad victum quae flagitat usus
omnia iam ferme mortalibus esse parata
et, pro quam possent, vitam consistere tutam,
divitiis homines et honore et laude potentis
affluere atque bona gnatorum excellere fama,
nec minus esse domi cuiquam tamen anxia cordi,
atque animi ingratis vitam vexare sine ulla
pausa atque infestis cogi saevire querellis,
intellegit ibi vitium vas efficere ipsum
omniaque illius vitio corrumpier intus,
quae conlata foris et commoda cumque venirent;
partim quod fluxum pertusumque esse videbat,
ut nulla posset ratione explerier umquam,
partim quod taetro quasi conspurcare sapore
omnia cernebat, quae cumque receperat, intus.
veridicis igitur purgavit pectora dictis

Η διδασκαλία του Επίκουρου

Πρώτη η Αθήνα με το λαμπρό το όνομα, μοίρασε κάποτε στους βασανισμένους θνητούς τις σοδειές των καρπών και ανανέωσε τη ζωή και καθιέρωσε νόμους. Πρώτη χάρισε τις γλυκιές παρηγοριές της ζωής, σαν γέννησε τον άντρα εκείνο τον προικισμένο με τέτοιο πνεύμα, που από τα χείλη του έβγαινε η αλήθεια για το κάθε τι· και μολονότι έσβησε το φως της ζωής του, οι θείες ανακαλύψεις του έχουν παντού διαδοθεί κι η δόξα του υψώθηκε ως τα ουράνια.

Είδε πως ήταν στο χέρι των ανθρώπων όλα τα απαραίτητα για να ζουν με ασφάλεια, στο μέτρο του δυνατού. Είδε τους δυνατούς με τα πλούτη και τις τιμές, περήφανους ως και για το καλό όνομα των παιδιών τους, κι όμως μες στα σπίτια τους οι καρδιές τους ήσαν γεμάτες αγωνία και το μυαλό τους σκλαβωμένο από τις έγνοιες, και πως αναγκάζονταν να μαλώνουν και να παραπονιούνται πικρά. Και κατάλαβε πως όλο το κακό έβγαινε μέσα από το ίδιο το δοχείο, και πως κάποιο ελάττωμά του τα χαλνούσε όλα όσα έρχονταν να μπουν μέσα του, ως και τα πιο όμορφα. Εν μέρει γιατί ήταν όλο τρύπες και δίχως πάτο κι ήταν αδύνατο να γεμίσει· και εν μέρει γιατί ο,τιδήποτε δεχόταν μέσα, του μετέδιδε μιαν άσχημη γεύση, θα 'λεγε κανείς. Κι εκείνος απολύμανε τις καρδιές με λόγια γεμάτα αλήθεια, και σήκωσε φράχτες στις επιθυμίες και στους φόβους. Και μας δίδαξε ποιο είναι το υπέρτατο αγαθό

et finem statuit cuppedinis atque timoris
exposuitque bonum summum, quo tendimus omnes,
quid foret, atque viam monstravit, tramite parvo
qua possemus ad id recto contendere cursu,
quidve mali foret in rebus mortalibus passim,
quod fieret naturali varieque volaret
seu casu seu vi, quod sic natura parasset,
et quibus e portis occurri cuique deceret,
et genus humanum frustra plerumque probavit
volvere curarum tristis in pectore fluctus.
nam vel uti pueri trepidant atque omnia caecis
in tenebris metuunt, sic nos in luce timemus
inter dum, nihilo quae sunt metuenda magis quam
quae pueri in tenebris pavitant finguntque futura.
hunc igitur terrorem animi tenebrasque necessest
non radii solis nec lucida tela diei
discutiant, sed naturae species ratioque.

* * *

που όλοι λαχταρούμε και μας έδειξε το δρόμο· το πιο σύντομο και ίσιο μονοπάτι για να φτάσουμε εκεί. Έδειξε ποια δυστυχία υπάρχει στα ανθρώπινα πράγματα, πώς γεννιέται και σκορπά παντού με λογιών-λογιών μορφές, τυχαία είτε από φυσική αιτία σύμφωνα με την τάξη που έθεσε το σύμπαν, και δίδαξε από ποιες πόρτες πρέπει να την αντιμετωπίσουμε, και απόδειξε ότι μάταια το ανθρώπινο γένος μηρυκάζει τις θλιβερές σκέψεις. Γιατί όπως τα μικρά παιδιά φοβούνται μες στο σκοτάδι και τρέμουν το καθετί, έτσι κι εμείς φοβούμαστε μες στο φως, τόσες και τόσες φορές, πράγματα που δεν είναι πιο φοβερά από κείνα που τρομάζουν τα παιδιά και που φαντάζονται ότι θα τους συμβούν μες στα σκοτεινά.

Αυτό το φόβο λοιπόν, αυτά τα σκοτάδια της ψυχής, ας μη περιμένουμε να τα σκορπίσουν οι αχτίδες του ήλιου μήτε τα φωτεινά βέλη της μέρας· μόνο η μελέτη κι η ερμηνεία της φύσης μπορεί να τα διαλύσει.

Λουκρήτιος

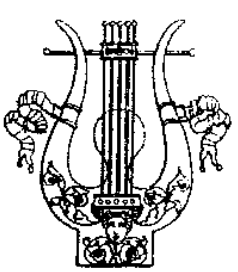

Ἐπιχ. Κύριαι Δόξαι 6, 7, 14, 40.

κ.δ. 6 *Ἕνεκα τοῦ θαρρεῖν ἐξ ἀνθρώπων ἦν κατὰ φύσιν ἀρχῆς καὶ βασιλείας ἀγαθόν, ἐξ ὧν ἄν ποτε τοῦτο οἷός τ' ᾖ παρασκευάζεσθαι.*

κ.δ.7 *Ἔνδοξοι καὶ περίβλεπτοί τινες ἐβουλήθησαν γενέσθαι, τὴν ἐξ ἀνθρώπων ἀσφάλειαν οὕτω νομίζοντες περιποιήσεσθαι ὥστε, εἰ μὲν ἀσφαλὴς ὁ τῶν τοιούτων βίος, ἀπέλαβον τὸ τῆς φύσεως ἀγαθόν· εἰ δὲ μὴ ἀσφαλής, οὐκ ἔχουσιν οὗ ἕνεκα ἐξ ἀρχῆς κατὰ τὸ τῆς φύσεως οἰκεῖον ὡρέχθησαν.*

κ.δ.14 *Τῆς ἀσφαλείας τῆς ἐξ ἀνθρώπων γενομένης μέχρι τινὸς δυνάμει τε ἐξερειστικῇ καὶ εὐπορίᾳ, εἰλικρινεστάτη γίνεται ἡ ἐκ τῆς ἡσυχίας καὶ ἐκχωρήσεως τῶν πολλῶν ἀσφάλεια.*

κ.δ.40 *Ὅσοι τὴν δύναμιν ἔσχον τοῦ τὸ θαρρεῖν μάλιστα ἐκ τῶν ὁμορρούντων παρασκευάσασθαι, οὗτοι καὶ ἐβίωσαν μετ' ἀλλήλων ἥδιστα τὸ βεβαιότατον πίστωμα ἔχοντες, καὶ πληρεστάτην οἰκειότητα ἀπολαβόντες οὐκ ὠδύραντο ὡς πρὸς ἔλεον τὴν τοῦ τελευτήσαντος προκαταστροφήν.*

Ἐπιχ. Προσφ. 58

Ε.π.58 *Ἐκλυτέον ἑαυτοὺς ἐκ τοῦ περὶ τὰ ἐγκύκλια καὶ πολιτικὰ δεσμωτηρίου.*

Επικούρειος «αναχωρητισμός»

Η εξουσία κι η βασιλεία είναι φυσικά αγαθά, εφ' όσον μπορούν πραγματικά να σε εξασφαλίσουν απέναντι στους άλλους ανθρώπους. (Κ.Δ. 6).

Κάποιοι θέλουν να γίνουν ένδοξοι και διάσημοι, νομίζοντας ότι έτσι θα εξασφαλιστούν απέναντι στους άλλους ανθρώπους. Επομένως, αν η ζωή τέτοιων ανθρώπων είναι όντως ασφαλής, έχουν αποκτήσει το φυσικό αγαθό. Αν όμως όχι, τότε δεν έχουν επιτύχει αυτό που για χάρη του κόπιασαν εξ αρχής, παρακινημένοι από την ίδια τη φύση. (Κ.Δ. 7).

Αν και η ασφάλεια από τους ανθρώπους επιτυγχάνεται ως ένα βαθμό χάρη στη δυνατότητα να βρίσκει κανείς υποστήριξη και χάρη στον πλούτο, αληθινή ασφάλεια είναι εκείνη που προέρχεται από την ήσυχη ζωή και την απομάκρυνση από το πλήθος. (Κ.Δ. 14).

Όσοι τα κατάφεραν ώστε να μην έχουν να φοβούνται απολύτως τίποτα από τους συνανθρώπους των, έζησαν μαζί τους υπέροχα, έχοντας εξασφαλίσει την πιο σίγουρη εγγύηση· και ενώ απόλαυσαν την οικειότητα στην πληρέστερη μορφή της, δεν οδύρονται για τον πρόωρο χαμό κάποιου, σαν να ήταν αξιολύπητος ο νεκρός. (Κ.Δ. 40).[1]

Ας απελευθερώσουμε τον εαυτό μας από τη φυλακή των καθημερινών υποθέσεων και της πολιτικής.

Ἐπιχ. Ἀπ. 86 (Πλούταρχ., *Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ "Λάθε βιώσας"* 1128).
*Λάθε βιώσας.**

Σενέκας *De Otio* (Περί ησυχίας) 30.2
Epicurus ait: *Non accedet ad rem publicam sapiens, nisi si quid intervenerit.*

Ἐπιχ. Προσφ. 79
Ὁ ἀτάραχος ἑαυτῷ καὶ ἑτέρῳ ἀόχλητος.

Ἐπιχ. Προσφ. 11
Τῶν πλείστων ἀνθρώπων τὸ μὲν ἡσυχάζον ναρκᾷ, τὸ δὲ κινούμενον λυττᾷ.

Διογένης Οινοανδέας, απ. 112-113.
Οὐδὲν οὕτως εὐθυμίας ποιητικὸν ὡς τὸ μὴ πολλὰ πράσσειν μηδὲ δυσκόλοις ἐπιχειρεῖν πράγμασιν μηδὲ παρὰ δύναμίν τι βιάζεσθαι τὴν ἑαυτοῦ· πάντα γὰρ ταῦτα ταραχὰς ἐνποιεῖ τῇ φύσει.

Τὸ κεφάλαιον τῆς εὐδαιμονίας ἡ διάθεσις, ἧς ἡμεῖς κύριοι. χαλεπὸν στρατεία κἄν ἑτέρων ἄρχῃ·[3] *τὸ ρητορεύειν σφυγμοῦ καὶ ταραχῆς γέμον εἰ πεῖσαι δύναται· τί οὖν μεταδιώκομεν πρᾶγμα τοιοῦτον οὗ τὴν ἐξουσίαν ἔχουσιν ἄλλοι;*

---

* (σ.τ.μ.) Μεθερμηνευόμενο: μην επιδιώκεις δημόσια προβολή, δόξες και τιμές.

Ζήσε στην αφάνεια.*

Ο σοφός δεν μπλέκεται με την πολιτική, εκτός και αν συντρέχουν λόγοι σοβαροί, λέει ο Επίκουρος.[2]

Όποιος έχει επιτύχει την αταραξία, δεν προκαλεί προβλήματα ούτε στον εαυτό του ούτε στους άλλους.

Οι πιο πολλοί άνθρωποι όταν ησυχάζουν είναι σα ναρκωμένοι κι όταν δραστηριοποιούνται είναι σαν λυσσασμένοι.

Επίκουρος

Τίποτα δεν σου προσφέρει τόση ευθυμία, όσο το να μη μπλέκεσαι με πολλά-πολλά, να μην επιχειρείς δύσκολα πράγματα και να μην πιέζεις τον εαυτό σου πέρα από τις δυνάμεις σου. Όλα αυτά προκαλούν ταραχή στη φύση του ανθρώπου.

Τη μεγαλύτερη σπουδαιότητα για την ευτυχία έχει η ψυχική μας διάθεση, κύριοι της οποίας είμαστε εμείς οι ίδιοι.

Η στράτευση είναι δύσκολη υπόθεση, ακόμα κι όταν διοικείς άλλους.[3]

Η επίδοση στη ρητορική είναι κάτι που γεμίζει τον άνθρωπο με ταραχή και αγωνία για το αν θα μπορέσει να πείσει.

Γιατί λοιπόν να τρέχουμε πίσω από πράγματα που τα ορίζουν άλλοι;

Διογένης Οινοανδέας

Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα, 127-135

127 *Ἀναλογιστέον δὲ ὡς τῶν ἐπιθυμιῶν αἱ μέν εἰσι φυσικαί, αἱ δὲ κεναί, καὶ τῶν φυσικῶν αἱ μὲν ἀναγκαῖαι, αἱ δὲ φυσικαὶ μόνον· τῶν δὲ ἀναγκαίων αἱ μὲν πρὸς εὐδαιμονίαν εἰσὶν ἀναγκαῖαι, αἱ δὲ πρὸς τὴν τοῦ σώματος ἀοχλησίαν,*
128 *αἱ δὲ πρὸς αὐτὸ τὸ ζῆν. τούτων γὰρ ἁπλανὴς θεωρία πᾶσαν αἵρεσιν καὶ φυγὴν ἐπανάγειν οἶδεν ἐπὶ τὴν τοῦ σώματος ὑγίειαν καὶ τὴν <τῆς ψυχῆς> ἀταραξίαν, ἐπεὶ τοῦτο τοῦ μακαρίως ζῆν ἐστι τέλος. τούτου γὰρ χάριν πάντα πράττομεν, ὅπως μήτε ἀλγῶμεν μήτε ταρβῶμεν. ὅταν δὲ ἅπαξ τοῦτο περὶ ἡμᾶς γένηται, λύεται πᾶς ὁ τῆς ψυχῆς χειμών, οὐκ ἔχοντος τοῦ ζῴου βαδίζειν ὡς πρὸς ἐνδέον τι καὶ ζητεῖν ἕτερον ᾧ τὸ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἀγαθὸν συμπληρώσεται. τότε γὰρ ἡδονῆς χρείαν ἔχομεν, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι τὴν ἡδονὴν ἀλγῶμεν· <ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν,> οὐκέτι τῆς ἡδονῆς δεόμεθα.*

Καὶ διὰ τοῦτο τὴν ἡδονὴν ἀρχὴν καὶ τέλος λέγομεν εἶ-
129 *ναι τοῦ μακαρίως ζῆν. ταύτην γὰρ ἀγαθὸν πρῶτον καὶ συγγενικὸν ἔγνωμεν, καὶ ἀπὸ ταύτης καταρχόμεθα πάσης αἱρέσεως καὶ φυγῆς, καὶ ἐπὶ ταύτην καταντῶμεν ὡς*

Η ευτυχία και η επιθυμία

Η ΗΔΟΝΗ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Πρέπει να 'χουμε κατά νου ότι από τις επιθυμίες άλλες είναι φυσικές και άλλες μάταιες. Από τις φυσικές, πάλι, άλλες είναι αναγκαίες κι άλλες απλώς φυσικές. Τέλος, ορισμένες από τις αναγκαίες επιθυμίες μας είναι δεμένες με την ευδαιμονία μας, άλλες με την ευεξία του σώματός μας κι άλλες με την ίδια μας την επιβίωση. Αν τα μελετήσουμε αυτά χωρίς ψευδαισθήσεις, θα είμαστε σε θέση να ανάγουμε κάθε επιλογή και κάθε αποφυγή μας στην υγεία του σώματος και στην γαλήνη της ψυχής, μιας και αυτά είναι ό,τι έχει να σου προσφέρει μια ευτυχισμένη ζωή. Γιατί όλα γι' αυτό τα κάνουμε: για να μη πονούμε και για να μη μας ταράζει τίποτα. Άπαξ και το εξασφαλίσουμε αυτό, κοπάζει η φουρτούνα της ψυχής, αφού το έμψυχο ον δεν έχει λόγο να περιπλανηθεί αναζητώντας κάτι άλλο, αναγκαίο για να συμπληρώσει την ευεξία της ψυχής και του σώματος. Γιατί τότε μόνο έχουμε ανάγκη από την ηδονή, όταν η απουσία της μας κάνει να υποφέρουμε. Ενώ όταν τίποτα δεν ζορίζει την ψυχή μας, δεν έχουμε ανάγκη να την επιδιώξουμε.

Και γι' αυτό λέω πως η ηδονή είναι αρχή και σκοπός του μακαρίως ζην: γιατί αναγνώρισα ότι είναι το πρωταρχικό και συγγενικό με τη φύση μας αγαθό και ότι αυτή είναι η αφετηρία για κάθε επιλογή και για κάθε αποφυγή μας, και ότι σ' αυ-

κανόνι τῷ πάθει πᾶν ἀγαθὸν κρίνοντες.

Καὶ ἐπεὶ πρῶτον ἀγαθὸν τοῦτο καὶ σύμφυτον, διὰ τοῦτο καὶ οὐ πᾶσαν ἡδονὴν αἱρούμεθα, ἀλλ' ἔστιν ὅτε πολλὰς ἡδονὰς ὑπερβαίνομεν, ὅταν πλεῖον ἡμῖν τὸ δυσχερὲς ἐκ τούτων ἕπηται· καὶ πολλὰς ἀλγηδόνας ἡδονῶν κρείττους νομίζομεν, ἐπειδὰν μείζων ἡμῖν ἡδονὴ παρακολουθῇ πολὺν χρόνον ὑπομείνασι τὰς ἀλγηδόνας. πᾶσα οὖν ἡδονὴ διὰ τὸ φύσιν ἔχειν οἰκείαν ἀγαθόν, οὐ πᾶσα μέντοι αἱρετή· καθάπερ καὶ ἀλγηδὼν πᾶσα κακόν, οὐ πᾶσα δὲ ἀεὶ
130 φευκτὴ πεφυκυῖα. τῇ μέντοι συμμετρήσει καὶ συμφερόντων καὶ ἀσυμφόρων βλέψει ταῦτα πάντα κρίνειν καθήκει. χρώμεθα γὰρ τῷ μὲν ἀγαθῷ κατά τινας χρόνους ὡς κακῷ, τῷ δὲ κακῷ τοὔμπαλιν ὡς ἀγαθῷ.

Καὶ τὴν αὐτάρκειαν δὲ ἀγαθὸν μέγα νομίζομεν, οὐχ ἵνα πάντως τοῖς ὀλίγοις χρώμεθα, ἀλλ' ὅπως ἐὰν μὴ ἔχωμεν τὰ πολλά, τοῖς ὀλίγοις ἀρκώμεθα, πεπεισμένοι γνησίως ὅτι ἥδιστα πολυτελείας ἀπολαύουσιν οἱ ἥκιστα ταύτης δεόμενοι, καὶ ὅτι τὸ μὲν φυσικὸν πᾶν εὐπόριστόν ἐστι, τὸ δὲ κενὸν δυσπόριστον, ὅτι τε λιτοὶ χυλοὶ ἴσην πολυτελεῖ διαίτῃ τὴν ἡδονὴν ἐπιφέρουσιν, ὅταν ἅπαν τὸ ἀλγοῦν
131 κατ' ἔνδειαν ἐξαιρεθῇ, καὶ μᾶζα καὶ ὕδωρ τὴν ἀκροτάτην ἀποδίδωσιν ἡδονήν, ἐπειδὰν ἐνδέων τις αὐτὰ προσενέγ-

τήν καταλήγουμε πάλι, όταν αποτιμάμε το κάθε αγαθό, έχοντας ως κριτήριο το τι αισθανόμαστε. Κι ακριβώς επειδή είναι το πρωταρχικό και σύμφυτο μ' εμάς αγαθό, για τούτο δεν επιλέγουμε αδιακρίτως κάθε ηδονή, αλλά συμβαίνει ορισμένες φορές να γυρίζουμε την πλάτη μας σε πολλές ηδονές, όταν τα προβλήματα που προκαλούν αυτές οι ηδονές είναι για μας μεγαλύτερα· και υπάρχουν, από την άλλη, πολλοί πόνοι που τους θεωρούμε προτιμότερους από τις ηδονές, εφόσον η ηδονή που θα ακολουθήσει άμα τους υπομείνουμε για κάμποσο θα είναι για μας μεγαλύτερη. Κάθε ηδονή λοιπόν, ακριβώς επειδή η φύση της μας είναι συγγενική, είναι καλό πράγμα· δεν συμβαίνει όμως να επιλέγουμε αδιακρίτως κάθε ηδονή. Ακριβώς όπως κάθε πόνος είναι κακό πράγμα κι ωστόσο δεν είναι όλοι οι πόνοι τέτοιοι που να μπορούμε να τους αποφεύγουμε.

Είναι καθήκον μας, εντούτοις, να τα κρίνουμε όλα αυτά παραβάλλοντας και συγκρίνοντας το ένα με το άλλο και εξετάζοντας προσεκτικά τι συμφέρει και τι όχι. Γιατί ορισμένες φορές μεταχειριζόμαστε το αγαθό ως κακό και αντιστρόφως.

Το να αρκείται κανείς σ' αυτά που έχει, το θεωρώ πολύ σπουδαίο αγαθό: όχι για να περιοριζόμαστε σώνει και καλά στα λίγα, αλλά για να αρκούμαστε στα λίγα όταν μας λείπουν τα πολλά -με τη γνήσια πεποίθηση ότι την πολυτέλεια την απολαμβάνουν πολύ καλύτερα οι άνθρωποι που δεν την έχουν και τόσο ανάγκη, και ότι τα φυσικά πράγματα, όλα, μπορεί εύκολα να τα αποκτά κανείς, ενώ το περιττό το αποκτάς δύσκολα· ότι μια σκέτη σούπα θα σου δώσει ίση ευχαρίστηση με ένα πολυτελές γεύμα, όταν έχει φύγει όλο το δυσάρεστο αίσθημα από την έλλειψη τροφής, και ότι το ψωμί και το νερό δίνουν τη μεγαλύτερη ηδονή όταν προσφέρονται σε

κηται. τὸ συνεθίζειν οὖν ἐν ταῖς ἁπλαῖς καὶ οὐ πολυτελέσι διαίταις καὶ ὑγιείας ἐστὶ συμπληρωτικὸν καὶ πρὸς τὰς ἀναγκαίας τοῦ βίου χρήσεις ἄοκνον ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον καὶ τοῖς πολυτελέσιν ἐκ διαλειμμάτων προσερχομένοις κρεῖττον ἡμᾶς διατίθησι καὶ πρὸς τὴν τύχην ἀφόβους παρασκευάζει.

Ὅταν οὖν λέγωμεν ἡδονὴν τέλος ὑπάρχειν, οὐ τὰς τῶν ἀσώτων ἡδονὰς καὶ τὰς ἐν ἀπολαύσει κειμένας λέγομεν, ὥς τινες ἀγνοοῦντες καὶ οὐχ ὁμολογοῦντες ἢ κακῶς ἐκδεχόμενοι νομίζουσιν, ἀλλὰ τὸ μήτε ἀλγεῖν κατὰ σῶμα
132 μήτε ταράττεσθαι κατὰ ψυχήν· οὐ γὰρ πότοι καὶ κῶμοι συνείροντες οὐδ' ἀπολαύσεις παίδων καὶ γυναικῶν οὐδ' ἰχθύων καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα φέρει πολυτελὴς τράπεζα, τὸν ἡδὺν γεννᾷ βίον, ἀλλὰ νήφων λογισμὸς καὶ τὰς αἰτίας ἐξερευνῶν πάσης αἱρέσεως καὶ φυγῆς καὶ τὰς δόξας ἐξελαύνων, ἐξ ὧν πλεῖστος τὰς ψυχὰς καταλαμβάνει θόρυβος. Τούτων δὲ πάντων ἀρχὴ καὶ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν φρόνησις. διὸ καὶ φιλοσοφίας τιμιώτερον ὑπάρχει φρόνησις, ἐξ ἧς αἱ λοιπαὶ πᾶσαι πεφύκασιν ἀρεταί, διδάσκουσα ὡς οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως οὐδὲ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως ἄνευ τοῦ

κάποιον που τα έχει ανάγκη. Το να συνηθίζει λοιπόν κανείς στον απλό τρόπο ζωής κι όχι στην πολυτέλεια, δεν βοηθά μόνο την υγεία αλλά κάνει επίσης τον άνθρωπο ικανό να αντεπεξέρχεται με αποφασιστικότητα στις αναγκαίες ενασχολήσεις της ζωής· μας κάνει να το ευχαριστιόμαστε περισσότερο όταν, αραιά και πού, παίρνουμε μέρος σε πολυτελή γεύματα και μας προετοιμάζει να σταθούμε άφοβοι μπρος στα παιχνίδια της τύχης.

Όταν λοιπόν υποστηρίζουμε ότι σκοπός είναι η ηδονή, δεν εννοούμε τις ηδονές των ασώτων και των αισθησιακών απολαύσεων, όπως νομίζουν κάποιοι -από άγνοια κι επειδή διαφωνούν μαζί μας ή παίρνουν στραβά τα λόγια μας-, αλλά εννοούμε το να μην υποφέρει κανείς σωματικούς πόνους και το να μην είναι η ψυχή του ταραγμένη. Γιατί τη γλυκιά ζωή δε μας την προσφέρουν τα φαγοπότια κι οι διασκεδάσεις, ούτε οι απολαύσεις με αγόρια και γυναίκες, ούτε τα ψάρια και τ' άλλα εδέσματα που προσφέρει ένα πολυτελές τραπέζι, αλλά ο νηφάλιος στοχασμός, αυτός που ερευνά τα αίτια κάθε προτίμησής μας ή κάθε αποφυγής μας, και αποδιώχνει τις δοξασίες που με τόση σύγχυση γεμίζουν την ψυχή μας.

Η ΦΡΟΝΗΣΗ

Αφετηρία για όλα αυτά, και μέγιστο αγαθό συνάμα, είναι η φρόνηση. Γι' αυτό και είναι πολυτιμότερη η φρόνηση κι από τη φιλοσοφία ακόμα, γιατί απ' αυτήν απορρέουν όλες οι αρετές: η φρόνηση που μας διδάσκει ότι δεν είναι δυνατόν να ζει κανείς χαρούμενα αν η ζωή του δεν έχει γνώση, ομορφιά και δικαιοσύνη, κι ούτε πάλι μπορεί να 'χει η ζωή του γνώση, ομορφιά και δικαιοσύνη αν δεν έχει και χαρά. Γιατί οι αρετές

ἡδέως. συμπεφύκασι γὰρ αἱ ἀρεταὶ τῷ ζῆν ἡδέως, καὶ τὸ ζῆν ἡδέως τούτων ἐστὶν ἀχώριστον.

133 Ἐπεὶ τίνα νομίζεις εἶναι κρείττονα τοῦ καὶ περὶ θεῶν ὅσια δοξάζοντος καὶ περὶ θανάτου διὰ παντὸς ἀφόβως ἔχοντος καὶ τὸ τῆς φύσεως ἐπιλελογισμένου τέλος, καὶ τὸ μὲν τῶν ἀγαθῶν πέρας ὡς ἔστιν εὐσυμπλήρωτόν τε καὶ εὐπόριστον διαλαμβάνοντος, τὸ δὲ τῶν κακῶν ὡς ἢ χρόνους ἢ πόνους ἔχει βραχεῖς; τὴν δὲ ὑπό τινων δεσπότιν εἰσαγομένην πάντων διαγελῶντος <εἱμαρμένην καὶ μᾶλλον ἃ μὲν κατ' ἀνάγκην γίγνεσθαι λέγοντος>, ἃ δὲ ἀπὸ τύχης, ἃ δὲ παρ' ἡμᾶς, διὰ τὸ τὴν μὲν ἀνάγκην ἀνυπεύθυνον εἶναι, τὴν δὲ τύχην ἄστατον ὁρᾶν, τὸ δὲ παρ' ἡμᾶς ἀδέσποτον, ᾧ καὶ τὸ μεμπτὸν καὶ τὸ ἐναντίον παρακο-
134 λουθεῖν πέφυκεν - ἐπεὶ κρεῖττον ἦν τῷ περὶ θεῶν μύθῳ κατακολουθεῖν ἢ τῇ τῶν φυσικῶν εἱμαρμένῃ δουλεύειν· ὁ μὲν γὰρ ἐλπίδα παραιτήσεως ὑπογράφει θεῶν διὰ τιμῆς, ἡ δὲ ἀπαραίτητον ἔχει τὴν ἀνάγκην- τὴν δὲ τύχην οὔτε θεὸν ὡς οἱ πολλοὶ νομίζουσιν ὑπολαμβάνων- οὐθὲν γὰρ ἀτάκτως θεῷ πράττεται - οὔτε ἀβέβαιον αἰτίαν - <οὐκ> οἴεται μὲν γὰρ ἀγαθὸν ἢ κακὸν ἐκ ταύτης πρὸς τὸ μακαρίως ζῆν ἀνθρώποις δίδοσθαι, ἀρχὰς μέντοι μεγάλων
135 ἀγαθῶν ἢ κακῶν ὑπὸ ταύτης χορηγεῖσθαι - κρεῖττον εἶναι νομίζων εὐλογίστως ἀτυχεῖν ἢ ἀλογίστως εὐτυχεῖν -

αυτές είναι σύμφυτες με το να ζει κανείς ευτυχισμένα, κι η ευτυχισμένη ζωή είναι αξεχώριστη από τις αρετές.

Ποιον άραγε θεωρείς καλύτερο από εκείνον που έχει αγνή και καθάρια γνώμη για τους θεούς και που 'χει ξεπεράσει τελείως το φόβο του θανάτου; Που έχει αναλογιστεί το σκοπό που έθεσε η φύση, που έχει αντιληφθεί πόσο εύκολα αγγίζει κανείς και κατακτά το όριο των καλών πραγμάτων και πόσο μικρή είναι η διάρκεια ή η ένταση των κακών. Εκείνον που κοροϊδεύει την Αναγκαιότητα -που κάποιοι την παρουσιάζουν ως την απόλυτη εξουσιάστρια των πάντων-, και βεβαιώνει ότι άλλα πράγματα συμβαίνουν αναγκαστικά, άλλα οφείλονται στην τύχη, άλλα όμως περνούν από το χέρι μας· γιατί το βλέπει ότι η αναγκαιότητα δεν φέρει ουδεμία ευθύνη κι η τύχη είναι άστατη, όμως εκείνο που εξαρτάται από εμάς είναι ελεύθερο και φυσικά επιδέχεται τη μομφή όσο και τον έπαινο. Οπότε, καλύτερα να πιστέψουμε στους μύθους περί θεών παρά να υποδουλωθούμε στην Αναγκαιότητα (την ειμαρμένη) των φυσικών φιλοσόφων: οι μύθοι αφήνουν κάποιαν ελπίδα να εξευμενίσει κανείς τους θεούς μέσω της λατρείας τους, ενώ αντίθετα η Αναγκαιότητα δεν κάμπτεται με τις δεήσεις.

Αλλά και την Τύχη, ένας τέτοιος άνθρωπος δεν τη θεωρεί θεά όπως κάνουν οι πολλοί -αφού από ένα θεό τίποτα δεν γίνεται άτακτα. Ούτε την θεωρεί ως αστάθμητη αιτία όλων των πραγμάτων· γιατί δεν πιστεύει ότι από την τύχη δίνεται στους ανθρώπους το καλό ή το κακό ως προς την ευτυχία τους. Πιστεύει ότι η τύχη είναι απλώς μια αφετηρία για μεγάλα καλά ή μεγάλα δεινά. Πιστεύει πως είναι καλύτερα να ατυχήσει μετά από σωστή σκέψη παρά να σταθεί τυχερός όντας παράλογος. Γιατί στις ανθρώπινες πράξεις καλύτερα να

βέλτιον γὰρ ἐν ταῖς πράξεσι τὸ καλῶς κριθὲν <μὴ ὀρθωθῆναι ἢ τὸ μὴ καλῶς κριθὲν> ὀρθωθῆναι διὰ ταύτην.

Ταῦτα οὖν καὶ τὰ τούτοις συγγενῆ μελέτα πρὸς σεαυτὸν ἡμέρας καὶ νυκτὸς πρός <τε> τὸν ὅμοιον σεαυτῷ, καὶ οὐδέποτε οὔθ' ὕπαρ οὔτ' ὄναρ διαταραχθήσῃ, ζήσῃ δὲ ὡς θεὸς ἐν ἀνθρώποις. οὐθὲν γὰρ ἔοικε θνητῷ ζῴῳ ζῶν ἄνθρωπος ἐν ἀθανάτοις ἀγαθοῖς.

κ.δ. 5 Ἐπικ. Κύρια Δόξα 5

Οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως - οὐδὲ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως- ἄνευ τοῦ ἡδέως· ὅτῳ δὲ τοῦτο μὴ ὑπάρχει, οὐκ ἔστι τοῦτον ἡδέως ζῆν.

* * *

πάει στραβά κάτι το οποίο βασίστηκε σε σωστή κρίση παρά να πετύχει ένας σκοπός που δεν τέθηκε με σωστή κρίση.

Αυτά λοιπόν, κι όσα σχετίζονται μαζί τους, να τα στοχάζεσαι μέρα και νύχτα, μόνος σου ή με κάποιον σαν και σένα, και ποτέ σου δεν πρόκειται να ταραχτείς, είτε στον ύπνο σου είτε στον ξύπνιο σου· και θα ζήσεις σαν θεός ανάμεσα σε ανθρώπους. Γιατί δεν μοιάζει με θνητό ζώο ο άνθρωπος που ζει μέσα σε αθάνατα αγαθά.

Είναι αδύνατο να ζήσεις χαρούμενα, αν η ζωή σου δεν έχει φρόνηση, ομορφιά και δικαιοσύνη· και είναι αδύνατο να 'χει η ζωή σου ομορφιά, δικαιοσύνη και φρόνηση, αν δεν έχει και χαρά. Όποιος δεν τα διαθέτει αυτά δεν μπορεί να ζει ευτυχισμένα.

Επίκουρος

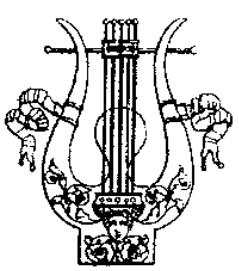

Lucretius, De rerum natura, II 1-46.

Suave, mari magno turbantibus aequora ventis
e terra magnum alterius spectare laborem;
non quia vexari quemquamst iucunda voluptas,
sed quibus ipse malis careas quia cernere suavest.
suave etiam belli certamina magna tueri
per campos instructa tua sine parte pericli;
sed nihil dulcius est, bene quam munita tenere
edita doctrina sapientum templa serena,
despicere unde queas alios passimque videre
errare atque viam palantis quaerere vitae,
certare ingenio, contendere nobilitate,
noctes atque dies niti praestante labore
ad summas emergere opes rerumque potiri.
o miseras hominum mentes, o pectora caeca!
qualibus in tenebris vitae quantisque periclis
degitur hoc aevi quod cumquest! nonne videre
nihil aliud sibi naturam latrare, nisi ut qui
corpore seiunctus dolor absit, mente fruatur
iucundo sensu cura semota metuque?

Μια εικόνα της σοφίας

Σου δίνει τέρψη το να κάθεσαι να παρακολουθείς από τη στεριά τις σκληρές δοκιμασίες του άλλου που παραδέρνει μες στην απέραντη θάλασσα, την ώρα που οι άνεμοι σηκώνουν τα κύματα και την κάνουν να λυσσομανά. Όχι βέβαια γιατί ηδονίζεσαι με τα ξένα βάσανα, μα γιατί είναι γλυκό να βλέπεις από τι κακά έχεις γλυτώσεις εσύ ο ίδιος. Όπως κι είναι ευχάριστο να βλέπεις τις σκληρές μάχες να μαίνονται πέρα στους κάμπους, χωρίς να σε αγγίζει ο κίνδυνος. Τίποτε όμως δεν είναι πιο γλυκό από το να είσαι θρονιασμένος στα ύψη τα οχυρωμένα από τις γνώσεις και τη διδασκαλία των σοφών, κι από τις γαλήνιες σου κατοικίες σκύβοντας να ρίχνεις το βλέμμα στους άλλους και να τους βλέπεις να τρέχουν πέρα δώθε, ψάχνοντας στα τυφλά το δρόμο της ζωής, να συναγωνίζονται σε εξυπνάδα, να μαλώνουν για την ευγενή τους καταγωγή, να μοχθούν μέρα και νύχτα και να τσακίζονται να σκαρφαλώσουν στην κορυφή του πλούτου ή να κατακτήσουν την εξουσία.

Ω, κακόμοιρα ανθρώπινα μυαλά και τυφλωμένες καρδιές! Σε τι σκοτάδια, σε τι κινδύνους κυλάει ο λίγος χρόνος της ζωής σας! Δεν ακούτε λοιπόν την κραυγή της φύσης που διαλαλεί την επιθυμία της, από το κορμί να φύγει κάθε πόνος, και το πνεύμα να νιώσει ευδαιμονία ελεύθερη από έγνοιες και αγωνίες;

ergo corpoream ad naturam pauca videmus
esse opus omnino: quae demant cumque dolorem,
delicias quoque uti multas substernere possint
gratius inter dum, neque natura ipsa requirit,
si non aurea sunt iuvenum simulacra per aedes
lampadas igniferas manibus retinentia dextris,
lumina nocturnis epulis ut suppeditentur,
nec domus argento fulget auroque renidet
nec citharae reboant laqueata aurataque templa,
cum tamen inter se prostrati in gramine molli
propter aquae rivum sub ramis arboris altae
non magnis opibus iucunde corpora curant,
praesertim cum tempestas adridet et anni
tempora conspergunt viridantis floribus herbas.
nec calidae citius decedunt corpore febres,
textilibus si in picturis ostroque rubenti
iacteris, quam si in plebeia veste cubandum est.
quapropter quoniam nihil nostro in corpore gazae
proficiunt neque nobilitas nec gloria regni,
quod super est, animo quoque nil prodesse putandum;
si non forte tuas legiones per loca campi
fervere cum videas belli simulacra cientis,
subsidiis magnis et opum vi constabilitas,
ornatas armis stlattas pariterque animatas,
his tibi tum rebus timefactae religiones
effugiunt animo pavidae mortisque timores
tum vacuum pectus lincunt curaque solutum.

Το βλέπουμε πως δε χρειάζεται το κορμί πολλά πράγματα. Κάθε τι που διώχνει τον πόνο, μπορεί και πολλές απολαύσεις να προσφέρει. Η ίδια η φύση τότε δεν ζητά μεγαλύτερη ευχαρίστηση. Αν το σπίτι δεν έχει χρυσά αγάλματα εφήβων να κρατούν στο δεξί το χέρι αναμμένες δάδες και να φωτίζουν τα νυχτερινά φαγοπότια, αν το σπίτι δεν αστραποβολά από ασήμια και χρυσάφια, αν δεν αντιλαλούν κιθάρες μες στα στολισμένα σαλόνια, εμάς μας είναι αρκετό να ξαπλώνουμε στο τρυφερό χορτάρι, φίλοι με φίλους στην ακροποταμιά, κάτω από τα σκιερά κλαδιά ενός μεγάλου δέντρου· μας είναι αρκετό να μπορούμε να διασκεδάζουμε με λίγα έξοδα, ιδίως αν μας χαμογελά ο καιρός, κι η εποχή ραίνει το καταπράσινο χορτάρι με λουλούδια. Ο καυτός πυρετός δεν αφήνει γρηγορότερα το κορμί που ξαπλώνει πάνω σε κεντητά στρώματα και σε άλικες πορφύρες, απ' ό,τι το κορμί που 'ναι ξαπλωμένο σ' ένα φτωχικό στρωσίδι.

Κι *αφού τα πλούτη κι η ευγενική καταγωγή κι η δόξα του* θρόνου δεν ωφελούν σε τίποτα το κορμί, θα πρέπει να σκεφτούμε πως ούτε και το πνεύμα ωφελούν. Μήπως τάχα, την ώρα που βλέπεις τις λεγεώνες σου να κάνουν πολεμικές ασκήσεις στο πεδίο του Άρεως και να προελαύνουν ορμητικά, και μήπως, την ώρα που παρακολουθείς τα γυμνάσια του στόλου σου στην ανοιχτή θάλασσα, θα τρομάξουν οι δεισιδαιμονίες σου και θα πάρουν δρόμο και θα φύγει απ' την ψυχή σου ο φόβος του θανάτου, αφήνοντάς την λεύτερη, απαλλαγμένη από το άγχος;

Λουκρήτιος

Lucretius, De rerum natura, V 1117-1134.

Quod siquis vera vitam ratione gubernet,
diuitiae grandes homini sunt vivere parce
aequo animo; neque enim est umquam penuria parvi.
at claros homines voluerunt se atque potentes,
ut fundamento stabili fortuna maneret
et placidam possent opulenti degere vitam,
ne quiquam, quoniam ad summum succedere honorem
certantes iter infestum fecere viai,
et tamen e summo, quasi fulmen, deicit ictos
invidia inter dum contemptim in Tartara taetra;
invidia quoniam ceu fulmine summa vaporant
plerumque et quae sunt aliis magis edita cumque;
ut satius multo iam sit parere quietum
quam regere imperio res velle et regna tenere.
proinde sine in cassum defessi sanguine sudent,
angustum per iter luctantes ambitionis;
quandoquidem sapiunt alieno ex ore petuntque
res ex auditis potius quam sensibus ipsis.

Αυτάρκεια και Ελευθερία

Αν θέλεις να κυβερνάς τη ζωή σου σύμφωνα με την ανθρώπινη λογική, μάθε πως πραγματικός πλούτος σημαίνει το να αρκούμαστε στα λίγα. Το λίγο ποτέ δε λείπει. Οι άνθρωποι επιθύμησαν τη δύναμη και τη δόξα για να στηρίξουν το έχει τους σε στέρεα θεμέλια και να μπορούν να ζουν τη ζωή τους ήσυχα μες στα πλούτη. Μάταιος κόπος. Στον αγώνα τους να φτάσουν ψηλά, σπέρνουν το δρόμο της ζωής με δυσκολίες και κινδύνους. Κι από την κορυφή, σαν κεραυνός ο φθόνος τούς χτυπά και τους γκρεμίζει με καταφρόνια μες σε τρομερά Τάρταρα. Γιατί από το φθόνο, όπως κι από τον κεραυνό, καίγονται οι ψηλές κορφές και κάθε τι που ξεχωρίζει πάνω από τ' άλλα. Αξίζει περισσότερο να προσαρμόζεται κανείς ήσυχα παρά να θέλει να υποτάξει τον κόσμο στην εξουσία του και να κυβερνά βασίλεια. Ασ'τους να χύνουν άσκοπα ματωμένο ιδρώτα εξουθενωμένοι, καθώς παλεύουν στο στενό μονοπάτι της φιλοδοξίας, αφού οι γνώσεις τους υπαγορεύονται από ξένα χείλη, κι οι επιθυμίες τους καθορίζονται από αυτά που ακούν από άλλους κι όχι απ' τα δικά τους αισθήματα.

Λουκρήτιος

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 21

Ὁ τὰ πέρατα τοῦ βίου κατειδὼς οἶδεν ὡς εὐπόριστόν ἐστι τὸ <τὸ> ἀλγοῦν κατ' ἔνδειαν ἐξαιροῦν καὶ τὸ τὸν ὅλον βίον παντελῆ καθιστάν· ὥστε οὐδὲν προσδεῖται πραγμάτων ἀγῶνας κεκτημένων.

Ἐπικ. Προσφ. 25

Ἡ πενία μετρουμένη τῷ τῆς φύσεως τέλει μέγας ἐστὶ πλοῦτος· πλοῦτος δὲ μὴ ὁριζόμενος μεγάλη ἐστὶ πενία.

Ἐπικ. Προσφ. 63

Ἔστι καὶ ἐν λιτότητι μεθόριος, ἧς ὁ ἀνεπιλόγιστος παραπλήσιόν τι πάσχει τῷ δι' ἀοριστίαν ἐκπίπτοντι.

Ἐπικ. Ἀπ. 69 (Αἰλιανός, IV 13).

" Ὦ ὀλίγον οὐχ ἱκανόν, ἀλλὰ τούτῳ γε οὐδὲν ἱκανόν." ἔλεγε δὲ ἑτοίμως ἔχειν καὶ τῷ Διὶ ὑπὲρ εὐδαιμονίας διαγωνίζεσθαι, μάζαν ἔχων καὶ ὕδωρ.

Ἐπικ. Ἀπ. 70 (Κλήμης Ἀλεξανδρ. *Στρωματεῖς* VII 2)

Πλουσιώτατον αὐτάρκεια πάντων.

Ἐπικ. Προσφ. 44

Ὁ σοφὸς εἰς τὰ ἀναγκαῖα συγκριθεὶς μᾶλλον ἐπίσταται μεταδιδόναι ἢ μεταλαμβάνειν· τηλικοῦτον αὐταρκείας εὗρε θησαυρόν.

Όποιος κατάλαβε ποια είναι τα όρια που θέτει η ζωή, γνωρίζει πόσο εύκολο είναι να αποκτηθεί ό,τι διώχνει τον πόνο της στέρησης και κάνει τη ζωή τέλεια στο σύνολό της. Κι έτσι δεν έχει ανάγκη από πράγματα που αποκτώνται με ανταγωνισμούς.

Η φτώχεια, αν εκτιμηθεί σύμφωνα με το φυσικό σκοπό της ζωής, είναι μεγάλος πλούτος. Ενώ τα αμέτρητα πλούτη σημαίνουν μεγάλη φτώχεια.

Έχει και η λιτότητα τα όριά της· όποιος το παραβλέπει αυτό, παθαίνει κάτι αντίστοιχο μ' εκείνον που δεν βάζει φραγμό στις επιθυμίες του.

Για όποιον δεν είναι αρκετό το λίγο, τίποτα δεν είναι αρκετό. (Και έλεγε πως ήταν έτοιμος να παραβγεί με τον Δία σε ευτυχία, αρκεί να είχε ψωμί και νερό).

Η αυτάρκεια είναι ο μεγαλύτερος πλούτος.

Ο σοφός, ακόμα κι όταν περιοριστεί στα απαραίτητα, ξέρει περισσότερο να δίνει παρά να παίρνει· τέτοιο θησαυρό αυτάρκειας έχει ανακαλύψει.

Ἐπιχ. Προσφ. 67

Ἐλεύθερος βίος οὐ δύναται κτήσασθαι χρήματα πολλὰ διὰ τὸ τὸ πρᾶγμα <μὴ> ῥᾴδιον εἶναι χωρὶς θητείας ὄχλων ἢ δυναστῶν, ἀλλὰ συνεχεῖ δαφιλείᾳ πάντα κέκτηται· ἂν δέ που καὶ τύχῃ χρημάτων πολλῶν, καὶ ταῦτα ῥᾳδίως ἂν εἰς τὴν τοῦ πλησίον εὔνοιαν διαμετρήσαι.

Ἐπιχ. Προσφ. 9

Κακὸν ἀνάγκη, ἀλλ' οὐδεμία ἀνάγκη ζῆν μετὰ ἀνάγκης.

Ἐπιχ. Ἀπ. 85 (Πλούταρχος, *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν*, 14)

Τὸ εὔδαιμον καὶ μακάριον οὐ χρημάτων πλῆθος οὐδὲ πραγμάτων ὄγκος οὐδ' ἀρχαί τινες ἔχουσιν οὐδὲ δυνάμεις, ἀλλ' ἀλυπία καὶ πραότης παθῶν καὶ διάθεσις ψυχῆς τὸ κατὰ φύσιν ὁρίζουσα.

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 16

Βραχέα σοφῷ τύχη παρεμπίπτει, τὰ δὲ μέγιστα καὶ κυριώτατα ὁ λογισμὸς διώκηκε καὶ κατὰ τὸν συνεχῆ χρόνον τοῦ βίου διοικεῖ καὶ διοικήσει.

Ἐπιχ. Προσφ. 77

Τῆς αὐταρκείας καρπὸς μέγιστος ἐλευθερία.

Ἐπιχ. Προσφ. 65

Μάταιόν ἐστι παρὰ θεῶν αἰτεῖσθαι ἅ τις ἑαυτῷ χορηγῆ-

Ζώντας κανείς ελεύθερα, δεν μπορεί να αποχτήσει μεγάλη περιουσία, γιατί κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολο χωρίς δουλικότητα προς τις μάζες ή την εξουσία. Μπορεί ωστόσο να 'χει όλα τα καλά σε διαρκή αφθονία. Κι αν τύχει να αποκτήσει μεγάλη περιουσία, εύκολα θα τη μοιράζει καταπώς πρέπει, κερδίζοντας τη συμπάθεια των συνανθρώπων του.

Κακό πράγμα η ανάγκη· δεν είναι όμως διόλου αναγκαίο να ζει κανείς υπό καθεστώς ανάγκης.

Την ευδαιμονία και τη μακαριότητα δεν τις φέρνουν τα μεγάλα πλούτη ούτε η πληθωρική δραστηριότητα ούτε οι εξουσίες ούτε η ισχύς, αλλά η αλυπία, η πραότης των συναισθημάτων κι η ψυχική διάθεση που αναγνωρίζει τα όρια που έχει θέσει η φύση.

Μικροεμπόδια βάζει η τύχη στο σοφό άνθρωπο. Τα μεγαλύτερα και τα πιο σημαντικά ζητήματα τα έχει διευθετήσει η λογική του, και σ' όλη του τη ζωή η λογική θα τα διευθετεί.

Μέγιστος καρπός της αυτάρκειας είναι η ελευθερία.

Είναι ανόητο να ζητάει κανείς από τους θεούς αυτά που μπο-

σαι ἱκανός ἐστι.

Ἐπικ. Προσφ. 81

Οὐ λύει τὴν τῆς ψυχῆς ταραχὴν οὐδὲ τὴν ἀξιόλογον ἀπογεννᾷ χαρὰν οὔτε πλοῦτος ὑπάρχων ὁ μέγιστος οὔθ' ἡ παρὰ τοῖς πολλοῖς τιμὴ καὶ περίβλεψις οὔτ' ἄλλο τι τῶν παρὰ τὰς ἀδιορίστους αἰτίας.

Ἐπικ. Ἀπ. 76 (Gnomolog. cod. Par. 1168)

Ἡ ταπεινὴ ψυχὴ τοῖς μὲν εὐημερήμασιν ἐχαυνώθη, ταῖς δὲ συμφορὰς καθηρέθη.

Ἐπικ. Ἀπ. 28 (*Ἐπιστ. πρὸς Ἰδομενέα* - Στοβαίου *Ἀνθολ.* XVII)

Εἰ βούλει πλούσιον Πυθοκλέα ποιῆσαι μὴ χρημάτων προστίθει, τῆς δὲ ἐπιθυμίας ἀφαίρει.

Ἐπικ. Ἀπ. 77 (Πορφυρίου *Πρὸς Μαρκέλλαν* 34)

Τὰ παρὰ τῆς τύχης μικρότερα ἡ φύσις διδάσκει νομίζειν, καὶ εὐτυχοῦντας μὲν γινώσκειν ἀτυχεῖν, δυστυχοῦντας δὲ μὴ παρὰ μέγα τίθεσθαι τὸ εὐτυχεῖν· καὶ δέχεσθαι μὲν ἀθορύβως τὰ παρὰ τῆς τύχης ἀγαθά, παρατετάχθαι δὲ πρὸς τὰ παρ' αὐτῆς δοκοῦντα εἶναι κακά· ὡς ἐφήμερον μὲν πᾶν τὸ τῶν πολλῶν ἀγαθόν ἐστι καὶ κακόν, σοφία δὲ καὶ ἐπιστήμη οὐδαμῶς τύχῃ κοινωνεῖ.

ρεί ο ίδιος να εξασφαλίσει για τον εαυτό του.

Δεν ελευθερώνουν την ψυχή από την ανησυχία και δεν φέρνουν την αληθινή χαρά τα αμέτρητα πλούτη ή η δόξα κι ο θαυμασμός του πλήθους ή ο,τιδήποτε άλλο οφείλεται σε αίτια απεριόριστα.

Ο ρηχός άνθρωπος στην ευημερία αποχαυνώνεται και στη συμφορά καταρρακώνεται.

Αν θες να κάνεις πλούσιο τον Πυθοκλή, μη του δίνεις περισσότερα λεφτά. Αφαίρεσέ του την επιθυμία να πλουτίσει.

Η φύση μάς διδάσκει να θεωρούμε μικρά τα όσα μας φέρνει η τύχη· μας διδάσκει, όταν είμαστε τυχεροί να μην αγνοούμε την ατυχία, αλλά κι όταν δυστυχούμε να μην υπερεκτιμούμε την καλοτυχία· και να δεχόμαστε ατάραχοι τα καλά που μας φέρνει η τύχη αλλά και να είμαστε προετοιμασμένοι να αντιταχθούμε σε όσα μας φαίνονται κακά· μας διδάσκει πως όλα όσα οι πολλοί θεωρούν καλά και κακά είναι εφήμερα και πως η σοφία δεν έχει απολύτως τίποτα κοινό με την τύχη.

Επίκουρος

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 15

Ὁ τῆς φύσεως πλοῦτος καὶ ὥρισται καὶ εὐπόριστός ἐστιν, ὁ δὲ τῶν κενῶν δοξῶν εἰς ἄπειρον ἐκπίπτει.

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 25

Εἰ μὴ παρὰ πάντα καιρὸν ἐπανοίσεις ἕκαστον τῶν πραττομένων ἐπὶ τὸ τέλος τῆς φύσεως, ἀλλὰ προκαταστρέψεις εἴτε φυγὴν εἴτε δίωξιν ποιούμενος εἰς ἄλλο τι, οὐκ ἔσονταί σοι τοῖς λόγοις αἱ πράξεις ἀκόλουθοι.

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 29

Τῶν ἐπιθυμιῶν αἱ μέν εἰσι φυσικαὶ καὶ ἀναγκαῖαι, αἱ δὲ φυσικαὶ καὶ οὐκ ἀναγκαῖαι, αἱ δὲ οὔτε φυσικαὶ οὔτε ἀναγκαῖαι, ἀλλὰ παρὰ κενὴν δόξαν γινόμεναι. (φυσικὰς καὶ ἀναγκαίας ἡγεῖται ὁ Ἐπίκουρος τὰς ἀλγηδόνος ἀπολυούσας, ὡς ποτὸν ἐπὶ δίψους· φυσικὰς δὲ οὐκ ἀναγκαίας δὲ τὰς ποικιλλούσας μόνον τὴν ἡδονήν, μὴ ὑπεξαιρουμένας δὲ τὸν ἄλγημα, ὡς πολυτελῆ σιτία· οὔτε δὲ φυσικὰς οὔτε ἀναγκαίας, ὡς στεφάνους καὶ ἀνδριάντων ἀναθέσεις).

Ανθρώπινες επιθυμίες και φυσική αισιοδοξία

Ο πλούτος που μας αρκεί ώστε να ζούμε σύμφωνα με τη φύση, έχει τα όριά του και αποκτάται εύκολα. Ενώ ο πλούτος που αποζητά η ανθρώπινη ματαιοδοξία, χάνεται στο άπειρο.

Αν σε κάθε περίσταση δεν εναρμονίσεις κάθε τι που κάνεις με τον σκοπό της φύσης αλλά στραφείς από τα πριν σε κάποιο άλλο κριτήριο είτε για να αποφύγεις είτε για να επιδιώξεις κάτι, τότε οι πράξεις σου δεν θα συμφωνούν με τη λογική σου.

Άλλες επιθυμίες είναι φυσικές και αναγκαίες, ενώ άλλες είναι φυσικές, όχι όμως και αναγκαίες· κι άλλες, πάλι, δεν είναι ούτε φυσικές ούτε αναγκαίες, αλλά γεννιούνται από τις κενές ιδέες. (*Σχόλιο Διογένη Λαέρτιου:* Φυσικές και αναγκαίες θεωρεί ο Επίκουρος εκείνες που διώχνουν τον πόνο, με τον ίδιο τρόπο που το νερό διώχνει τη δίψα· φυσικές και μη αναγκαίες είναι εκείνες που απλώς διαφοροποιούν την ηδονή, χωρίς όμως να εξουδετερώνουν έναν πόνο, όπως λ.χ. τα πολυτελή εδέσματα· μη φυσικές και μη αναγκαίες επιθυμίες είναι οι επιθυμίες για στεφάνια δόξας και αγάλματα).

Ἐπικ. Προσφ. 21

Οὐ βιαστέον τὴν φύσιν ἀλλὰ πειστέον· πείσομεν δὲ τὰς ἀναγκαίας ἐπιθυμίας ἐκπληροῦντες, τάς τε φυσικὰς ἂν μὴ βλάπτωσι, τὰς δὲ βλαβερὰς πικρῶς ἐλέγχοντες.

Ἐπικ. Προσφ. 37

Ἀσθενὴς ἡ φύσις ἐστὶ πρὸς τὸ κακὸν οὐ πρὸς τὸ ἀγαθόν· ἡδοναῖς μὲν γὰρ σῴζεται, ἀλγηδόσι δὲ διαλύεται.

Ἐπικ. Ἀπ. 67 (Στοβαίου *Ἀνθολ.* XVII 23)

Χάρις τῇ μακαρίᾳ Φύσει, ὅτι τὰ ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόριστα, τὰ δὲ δυσπόριστα οὐκ ἀναγκαῖα.

Ἐπικ. Ἀπ. 68 (Πορφυρίου *Πρὸς Μαρκέλλαν* 27)

Οὐ σπάνιόν γε εὑρεῖν ἄνθρωπον πένητα πρὸς τὸ τῆς φύσεως τέλος καὶ πλούσιον πρὸς τὰς κενὰς δόξας. οὐδεὶς γὰρ τῶν ἀφρόνων οἷς ἔχει ἀρκεῖται, μᾶλλον δὲ οἷς οὐκ ἔχει ὀδυνᾶται. ὥσπερ οὖν οἱ πυρέσσοντες διὰ κακοήθειαν τῆς νόσου ἀεὶ διψῶσι καὶ τῶν ἐναντιωτάτων ἐπιθυμοῦσιν, οὕτω καὶ οἱ τὴν ψυχὴν κακῶς ἔχοντες διακειμένην πένονται πάντων ἀεὶ καὶ εἰς πολυτρόπους ἐπιθυμίας ὑπὸ λαιμαργίας ἐμπίπτουσιν.

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 26

Τῶν ἐπιθυμιῶν ὅσαι μὴ ἐπ' ἀλγοῦν ἐπανάγουσιν ἐάν μὴ

Τη φύση δεν πρέπει να τη βιάζουμε αλλά να την υπακούμε. Και θα την υπακούσουμε εάν ικανοποιούμε τις αναγκαίες επιθυμίες μας κι όσες φυσικές επιθυμίες δεν μας βλάπτουν, και εάν ελέγχουμε σκληρά τις βλαβερές.

Η ανθρώπινη φύση είναι αδύναμη μπροστά στο κακό κι όχι μπρος στο καλό: οι ηδονές την σώζουν ενώ οι πόνοι την καταστρέφουν.

Ας ευγνωμονούμε την ευλογημένη φύση, που όλα τα αναγκαία τα έκανε ευκολοαπόκτητα, και τα μη αναγκαία δυσκολοαπόκτητα.

Συχνά συναντάμε ανθρώπους που 'ναι φτωχοί όσον αφορά στο φυσικό σκοπό της ζωής και πλούσιοι σε ό,τι έχει να κάνει με την κενοδοξία. Κανένας ανόητος δεν ικανοποιείται μ' αυτό που έχει, αλλά ταλαιπωρείται γι' αυτό που δεν έχει. Όπως εκείνοι που ψήνονται στον πυρετό κι η αρρώστια διαρκώς τους φέρνει δίψα και τους κάνει να επιζητούν τα πιο βλαβερά πράγματα, έτσι κι οι άνθρωποι με άρρωστες ψυχές είναι πάντα γεμάτοι ανάγκες και η απληστία τούς παγιδεύει μέσα σε επιθυμίες που διαρκώς αλλάζουν.

Οι επιθυμίες που αν δεν ικανοποιηθούν δεν προξενούν πόνο,

συμπληρωθῶσιν, οὐκ εἰσὶν ἀναγκαῖαι, ἀλλ' εὐδιάχυτον τὴν ὄρεξιν ἔχουσιν, ὅταν δυσπορίστων ἢ βλάβης ἀπεργαστικαὶ δόξωσιν εἶναι.

Ἐπικ. Προσφ. 71

Πρὸς πάσας τὰς ἐπιθυμίας προσακτέον τὸ ἐπερώτημα τοῦτο· τί μοι γενήσεται ἂν τελεσθῇ τὸ κατὰ ἐπιθυμίαν ἐπιζητούμενον; καὶ τί ἐὰν μὴ τελεσθῇ;

Ἐπικ. Προσφ. 53

Οὐδενὶ φθονητέον· ἀγαθοὶ γὰρ οὐκ ἄξιοι φθόνου, πονηροὶ δὲ ὅσῳ ἂν μᾶλλον εὐτυχῶσι, τοσούτῳ μᾶλλον αὑτοῖς λυμαίνονται.

Ἐπικ. Προσφ. 70

Μηδέν σοι ἐν βίῳ πραχθείη ὃ φόβον παρέξει σοι εἰ γνωσθήσεται τῷ πλησίον.

Ἐπικ. Προσφ. 35

Οὐ δεῖ λυμαίνεσθαι τὰ παρόντα τῶν ἀπόντων ἐπιθυμίᾳ, ἀλλ' ἐπιλογίζεσθαι ὅτι καὶ ταῦτα τῶν εὐκταίων ἦν.

Ἐπικ. Προσφ. 35

Οὐ νέος μακαριστὸς ἀλλὰ γέρων βεβιωκὼς καλῶς· ὁ γὰρ νέος ἀκμῇ πολὺς ὑπὸ τῆς τύχης ἑτεροφρονῶν πλάζεται· ὁ δὲ γέρων καθάπερ ἐν λιμένι τῷ γήρᾳ καθώρμικεν, τὰ πρότερον δυσελπιστούμενα τῶν ἀγαθῶν ἀσφαλεῖ κατακλείσας χάριτι.

δεν είναι αναγκαίες· εύκολα χάνεται η ορμή τους μόλις φανεί πως η ικανοποίησή τους είναι δύσκολη ή ότι μπορεί να μας βλάψει.

Για κάθε σου επιθυμία πρέπει να θέτεις το ερώτημα: τι θα μου συμβεί αν γίνει αυτό που επιθυμώ; Και τι αν δεν γίνει;

Κανέναν δεν πρέπει να φθονούμε: τους καλούς ανθρώπους δεν τους αξίζει ο φθόνος· κι όσο για τους κακούς, ετούτοι όσο καλύτερα τα πάνε τόσο περισσότερο αυτοκαταστρέφονται.

Μην κάνεις τίποτα για το οποίο θα φοβάσαι μην το μάθει ο πλησίον σου.

Ας μη χαλάμε αυτά που έχουμε, με το να επιθυμούμε πράγματα που δεν έχουμε· αλλά να αναλογιζόμαστε πως ό,τι έχουμε τώρα κάποτε ευχόμασταν να το αποκτήσουμε.

Ευτυχισμένο δεν πρέπει να θεωρούμε τον νέο αλλά τον γέροντα που 'χει ζήσει καλά. Γιατί ο νέος στην ακμή της ηλικίας του άγεται και φέρεται από την τύχη κι αλλάζει μυαλά διαρκώς, ενώ ο γέροντας αγκυροβόλησε στα γηρατειά σαν σε λιμάνι, και στις ευχάριστες αναμνήσεις του κρατά μέσα του τα αγαθά που πρωτύτερα δεν τολμούσε να τα ελπίσει.

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 4

Οὐ χρονίζει τὸ ἀλγοῦν συνεχῶς ἐν τῇ σαρκί, ἀλλὰ τὸ μὲν ἄκρον τὸν ἐλάχιστον χρόνον πάρεστι, τὸ δὲ μόνον ὑπερτεῖνον τὸ ἡδόμενον κατὰ σάρκα οὐ πολλὰς ἡμέρας συμβαίνει· αἱ δὲ πολυχρόνιοι τῶν ἀρρωστιῶν πλεονάζον ἔχουσι τὸ ἡδόμενον ἐν τῇ σαρκὶ ἤπερ τὸ ἀλγοῦν.

Ἐπιχ. Προσφ. 4

Πᾶσα ἀλγηδὼν εὐκαταφρόνητος· ἡ γὰρ σύντονον ἔχουσα τὸ πονοῦν σύντομον ἔχει τὸν χρόνον, ἡ δὲ χρονίζουσα περὶ τὴν σάρκα ἀβληχρὸν ἔχει τὸν πόνον.

Ἐπιχ. Ἀπ. 64 (Πλούταρχ., *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν*, 14)

Οἱ μεγάλοι πόνοι συντόμως ἐξάγουσιν, οἱ ἐ χρόνιοι μέγεθος οὐκ ἔχουσιν

Διογένης Οινοανδέας, απόσπ. 48

[...] *εἴδη τρία τῶν ἀλγημάτων -καὶ τοῦ μὲν ἀπὸ ἐνδείας συμβαίνοντος ἡμεῖν, τοῦ δ' ἀπὸ τιλμάτων καὶ τῶν ὀστῶν εἴτε κατὰ πληγὰς εἴτε ἀδήλως, τοῦ δ' ἀπὸ νόσων- πάντων ἐστὶ διαφεύγειν, ἐφ' ὅσον ἀνθρώπου φύσις δύναται φυγεῖν.*

Ο πόνος[4]

Ο σωματικός πόνος δεν παραμένει μόνιμα. Ο οξύτατος πόνος διαρκεί πολύ λίγο· ενώ κάθε πόνος που απλώς είναι υπέρτερος από τη σωματική ηδονή, δε βαστά πολλές μέρες. Και στις μακροχρόνιες αρρώστιες, στο σώμα υπερτερεί η ηδονή παρά ο πόνος.

Δεν αξίζει να μας σκοτίζουν οι σωματικοί πόνοι. Οι αιτίες που γεννούν τους δυνατούς πόνους δεν διαρκούν πολύ· ενώ εκείνες που διαρκούν πολύ γεννούν ήπιους πόνους.

Οι δυνατοί πόνοι γρήγορα περνούν· ενώ οι μακροχρόνιοι δεν είναι δυνατοί.

Επίκουρος

Τα τρία είδη των πόνων (πόνοι που μας προκαλεί η ένδεια, πόνοι των οστών και των καταγμάτων που προκαλούνται είτε από χτύπημα είτε από αίτια που δεν μας είναι φανερά, και εκείνοι των ασθενειών) είναι στο χέρι μας να τα αποφεύγουμε, στο βαθμό που μας το επιτρέπει η ανθρώπινη φύση...

Διογένης Οινοανδέας

Ἐπικ. Προσφ. 33

Σαρκὸς φωνὴ τὸ μὴ πεινῆν, τὸ μὴ διψῆν, τὸ μὴ ῥιγοῦν· ταῦτα γὰρ ἔχων τις καὶ ἐλπίζων ἕξειν κἂν Διὶ ὑπὲρ εὐδαιμονίας μαχέσαιτο.

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 3

Ὅρος τοῦ μεγέθους τῶν ἡδονῶν ἡ παντὸς τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξαίρεσις. ὅπου δ' ἂν τὸ ἡ δόμενον ἐνῇ, καθ' ὃν ἂν χρόνον ᾖ, οὐκ ἔστι τὸ ἀλγοῦν ἢ λυπούμενον ἢ τὸ συναμφότερον.

Ἐπικ. Ἀπ. 60 (Στοβαίου *Ανθολ.* XVII 35)

Τότε χρείαν ἔχομεν τῆς ἡδονῆς, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι αὐτὴν ἀλγῶμεν· ὅταν δὲ τοῦτο μὴ πάσχωμεν, ἐν αἰσθήσει καθεστῶτες, τότε οὐδεμία χρεία τῆς ἡδονῆς· οὐ γὰρ ἡ τῆς φύσεως ἔνδεια τὴν ἀδικίαν ποιεῖ ἔξωθεν, ἀλλ' ἡ περὶ τὰς κενὰς δόξας ὄρεξις.

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 8

Οὐδεμία ἡδονὴ καθ' ἑαυτὴν κακόν· ἀλλὰ τὰ τινῶν ἡδονῶν ποιητικὰ πολλαπλασίους ἐπιφέρει τὰς ὀχλήσεις τῶν ἡδονῶν.

Περί ηδονής[5]

Η φωνή της σάρκας γυρεύει να μη πεινά, να μη διψά, να μην ξεπαγιάζει· όποιος τα 'χει αυτά και προσδοκά να τα διατηρήσει, μπορεί να παραβγεί σε ευδαιμονία ακόμη και με τον Δία.

Όριο του μεγέθους των ηδονών είναι η εξάλειψη κάθε πόνου. Όπου υπάρχει ηδονή, και για όσο χρόνο συνεχίζει, εκεί δεν υπάρχει σωματικός πόνος ούτε λύπη στην ψυχή ούτε και τα δυο μαζί.

Έχουμε ανάγκη από την ηδονή όταν η απουσία της μας προξενεί πόνο· όταν όμως δεν μας συμβαίνει αυτό, δεν υπάρχει ανάγκη της ηδονής. Γιατί το κακό δεν το προξενεί η ηδονή που πηγάζει από τη φύση μας, μα οι ορέξεις που σχετίζονται με τις κούφιες ιδέες.

Καμιά ηδονή δεν είναι κακό πράγμα αυτή καθαυτή. Όμως *ορισμένες ηδονές παράγονται με μέσα που επιφέρουν πολύ περισσότερες ενοχλήσεις παρά ηδονές.*

Ἐπικ. Ἀπ. 61 (Πλούταρχ., *Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἐστι κατ' Ἐπίκουρον)*

Τὸ γὰρ ποιοῦν ἀνυπέρβλητον γῆθος τὸ † παρ' αὐτὸν πεφυγμένον μέγα κακόν· καὶ αὕτη φύσις ἀγαθοῦ, ἂν τις ὀρθῶς ἐπιβάλῃ, ἔπειτα σταθῇ καὶ μὴ κενῶς περιπατῇ περὶ ἀγαθοῦ θρυλῶν.

Ἐπικ. Ἀπ. 59 (Ἀθήναιος XII 546f)

Ἀρχὴ καὶ ῥίζα παντὸς ἀγαθοῦ ἡ τῆς γαστρὸς ἡδονή· καὶ τὰ σοφὰ καὶ τὰ περιττὰ ἐπὶ ταύτην ἔχει τὴν ἀναφοράν.

Επ. Κύρια Δόξα 18

Οὐκ ἀπαύξεται ἐν τῇ σαρκὶ ἡ ἡδονή, ἐπειδὰν ἅπαξ τὸ κατ' ἔνδειαν ἀλγοῦν ἐξαιρεθῇ, ἀλλὰ μόνον ποικίλλεται. τῆς δὲ διανοίας τὸ πέρας τὸ κατὰ τὴν ἡδονὴν ἀπεγέννησεν ἥ τε τούτων αὐτῶν ἐκλόγισις καὶ τῶν ὁμογενῶν τούτοις, ὅσα τοὺς μεγίστους φόβους παρεσκεύαζε τῇ διανοίᾳ.

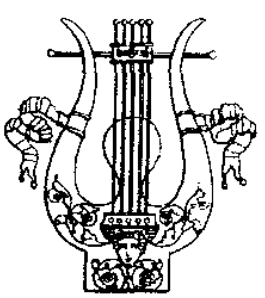

Ό,τι μας φέρνει ανυπέρβλητη χαρά, είναι η απομάκρυνση ενός μεγάλου κακού· αυτή είναι και η φύση του αγαθού, αν μπορεί κανείς να τη συλλάβει σωστά και να τηρήσει μια σταθερότητα, αντί να περιπατεί* φλυαρώντας περί του Αγαθού.

Αρχή και ρίζα παντός αγαθού είναι η ηδονή του στομαχιού· ακόμα και η σοφία κι οι υψηλές ενασχολήσεις σ' αυτήν στηρίζονται.**

Δεν μεγαλώνει η σαρκική ηδονή μόλις πάψει η οδύνη που φέρνει η στέρηση, απλώς διαφοροποιείται. Ενώ το ανώτατο όριο της πνευματικής ηδονής καθορίζεται από τη λογική θεώρηση των ίδιων των ηδονών και των πραγμάτων που σχετίζονται μ' αυτές και που άλλοτε προξενούσαν τους μεγαλύτερους φόβους στο μυαλό.

---

* (σ.τ.μ.:) Ειρωνικός υπαινιγμός για τον Αριστοτέλη.

** (σ.τ.μ.:) Από την αρχαιότητα ακόμα, η άκομψη διατύπωση της εντυπωσιακής αυτής θέσης προκάλεσε σκάνδαλο. Όμως η λογική της είναι απλή και ξεκάθαρη: όρος της *αταραξίας* του νου είναι η *απονία* του σώματος, και βασική προϋπόθεση της τελευταίας είναι η *απονία = ηδονή* του στομαχιού. Ωστόσο ερμηνεύτηκε εσφαλμένα και, όπως ήταν επόμενο, χρεώθηκε στον Επίκουρο η ιδέα ότι «η ηδονή του στομαχιού είναι πρωταρχικός σκοπός της ζωής»...

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 19

Ὁ ἄπειρος χρόνος ἴσην ἔχει τὴν ἡδονὴν καὶ ὁ πεπερασμένος, ἐάν τις αὐτῆς τὰ πέρατα καταμετρήσῃ τῷ λογισμῷ.

Ἐπιχ. Ἀπόσπ. 1 (Διογ. Λαερτ. X 135)

Ἡ μὲν γὰρ ἀταραξία καὶ ἀπονία καταστηματικαί εἰσιν ἡδοναί· ἡ δὲ χαρὰ καὶ ἡ εὐφροσύνη κατὰ κίνησιν ἐνεργείᾳ βλέπονται.

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 20

Ἡ μὲν σὰρξ ἀπέλαβε τὰ πέρατα τῆς ἡδονῆς ἄπειρα καὶ ἄπειρος αὐτὴν χρόνος παρεσκεύασεν· ἡ δὲ διάνοια τοῦ τῆς σαρκὸς τέλους καὶ πέρατος λαβοῦσα τὸν ἐπιλογισμὸν καὶ τοὺς ὑπὲρ τοῦ αἰῶνος φόβους ἐκλύσασα τὸν παντελῆ βίον παρεσκεύασε, καὶ οὐθὲν ἔτι τοῦ ἀπείρου χρόνου προσεδεήθη· ἀλλ᾽ οὔτε ἔφυγε τὴν ἡδονὴν οὐδ᾽ ἡνίκα τὴν ἐξαγωγὴν ἐκ τοῦ ζῆν τὰ πράγματα παρεσκεύαζεν, ὡς ἐλλείπουσά τι τοῦ ἀρίστου βίου κατέστρεφεν.

Ἐπιχ. Ἀπ. 79 (Ἀθήναιος XII).

Προσπτύω τῷ καλῷ καὶ τοῖς κενῶς αὐτὸ θαυμάζουσιν, ὅταν μηδεμίαν ἡδονὴν ποιῇ.

Ἐπιχ. Ἀπ. 11 (Πλούταρχ. *Ὅτι οὐδ᾽ ἡδέως ζῇν ἐστι κατ᾽ Ἐπίκ.*, 1.086)

Τὸ γὰρ εὐσταθὲς σαρκὸς κατάστημα καὶ τὸ περὶ ταύτης πιστὸν ἔλπισμα τὴν ἀκροτάτην χαρὰν καὶ βεβαιοτάτην ἔχει τοῖς ἐπιλογίζεσθαι δυναμένοις.

Ο άπειρος χρόνος δεν περιέχει περισσότερη ηδονή από τον περιορισμένο, αν μετρήσει κανείς με το λογικό τα όρια της ηδονής.[5]

Η *αταραξία της ψυχής και η απονία του σώματος*[5] είναι στατικές (καταστασιακές) ηδονές· ενώ η χαρά και η ευφροσύνη είναι ενεργές ηδονές που τις βρίσκει κανείς εν κινήσει (κινητικές).

Το κορμί, βέβαια, τοποθετεί τα όρια της ηδονής στο άπειρο -και άπειρος είναι και ο χρόνος που θα χρειαζόταν για να του την προσφέρει. Όμως ο νους που κατανόησε λογικά το σκοπό και τα όρια του σώματος κι έδιωξε τους φόβους περί αιώνιας ζωής, δίνει πληρότητα στη ζωή και δεν έχει πια καμία ανάγκη από την αιωνιότητα. Ο λογικός άνθρωπος, ωστόσο, δεν αποφεύγει την ηδονή· κι όταν οι περιστάσεις τον οδηγούν στο τέρμα της ζωής, δεν φεύγει με την ιδέα ότι η διάνοιά του υπήρξε ελλειπής ως προς τον άριστο βίο.[5]

Φτύνω το ωραίο και τους κουφιοκέφαλους θαυμαστές του, όταν το ωραίο δεν προσφέρει καμιά ευχαρίστηση.

Η σταθερή κατάσταση σωματικής ευεξίας και η βέβαιη ελπίδα ότι θα διαρκέσει, προσφέρει τη μεγαλύτερη και πιο σίγουρη χαρά σε κείνον που ξέρει να εκτιμάει σωστά.

Ἐπικ. Ἀπ. 12 (Ἀθήναιος XII 546f).

Τιμητέον τὸ καλὸν καὶ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ τοιουτότροπα, ἐὰν ἡδονὴν παρασκευάζῃ· ἐὰν δὲ μὴ παρασκευάζῃ χαίρειν ἐατέον.

Διογένης Οινοανδέας, απ. 32.

Εἰ μέν, ὦ ἄνδρες, τὸ μεταξὺ τούτων τε καὶ ἡμῶν προβεβλημένον ἐπίσκεψιν εἶχεν "τί τῆς εὐδαιμονίας ποιητικόν", ἐβούλοντο δ' οὗτοι τὰς ἀρετὰς λέγειν, ὅ δὴ καὶ ἀληθὲς ἐτύγχανεν, οὐδὲν ἄλλ' ἔδει ποιεῖν ἢ τούτοις συνομογνωμοῦντας μὴ ἔχειν πράγματα. ἐπεὶ δ' ὡς λέγω, τὸ πρόβλημα οὐ τοῦτό ἐστιν τί τῆς εὐδαιμονίας ποιητικόν, τί δὲ τὸ εὐδαιμονεῖν ἐστιν καὶ οὗ κατὰ τὸ ἔσχατον ἡ φύσις ἡμῶν ὀρέγεται, τὴν μὲν ἡδονὴν λέγω καὶ νῦν καὶ ἀεὶ πᾶσιν Ἕλλησι καὶ βαρβάροις μέγα ἐνβοῶν τῆς ἀρίστης διαγωγῆς ὑπάρχειν τέλος, τὰς δὲ ἀρετὰς τὰς νῦν ἀκαίρως ὑπὸ τούτων ἐνοχλουμένας, ἀπὸ γὰρ τῆς τοῦ ποιητικοῦ χώρας εἰς τὴν τοῦ τέλους μεταφέρονται, τέλος μὲν οὐδαμῶς, ποιητικὰς δὲ τοῦ τέλους εἶναι.

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 10

Εἰ τὰ ποιητικὰ τῶν περὶ τοὺς ἀσώτους ἡδονῶν ἔλυε τοὺς φόβους τῆς διανοίας τούς τε περὶ μετεώρων καὶ θανάτου

Αξίζει να τιμούμε το ωραίον και τις αρετές και τα τοιαύτα, όταν φέρνουν ηδονή. Αν δεν φέρνουν ηδονή, ασ' τα να παν στην ευχή.

Επίκουρος

Αν, ω άνδρες, το ζήτημα που προκύπτει ανάμεσα σ' εμάς και σ' αυτούς [σ.τ.μ.: ανάμεσα στους επικούρειους και τους στωικούς] ήταν «τι είναι αυτό που φέρνει την ευτυχία», κι ήθελαν να μας πούνε πως αυτό είναι οι αρετές, πράγμα που θα 'ταν και το σωστό, τότε δεν θα χρειαζόταν παρά να συμφωνήσουμε μαζί τους ώστε να μην υπάρχει κανένα πρόβλημα. Επειδή όμως, όπως λέω, το πρόβλημα δεν είναι το «τι φέρνει την ευτυχία» αλλά το *τι σημαίνει ευτυχία* και τι είναι αυτό που η φύση μας κατά βάθος επιθυμεί, ισχυρίζομαι ότι αυτό είναι η ηδονή, και σ' όλους, Έλληνες και βαρβάρους, και τώρα και πάντα, το φωνάζω δυνατά, ότι *αυτή είναι ο σκοπός της άριστης διαβίωσης.* Όσο για τις αρετές -που οι άνθρωποι αυτοί τις παιδεύουν άστοχα γιατί από μέσον τις μετατρέπουν σε σκοπό-, αυτές *με κανένα τρόπο δεν αποτελούν σκοπό*· οι αρετές *δημιουργούν τη δυνατότητα* να φτάσει κανείς στον σκοπό.

Διογένης Οινοανδέας

ΟΙ ΑΙΣΘΗΣΙΑΚΕΣ ΗΔΟΝΕΣ

Αν τα πράγματα που φέρνουν τις ηδονές των ασώτων μπορούσαν να σκορπίσουν τους φόβους για τα ουράνια και το θά-

καὶ ἀλγηδόνων, ἔτι τε τὸ πέρας τῶν ἐπιθυμιῶν <καὶ τῶν ἀλγηδόνων> ἐδίδασκεν, οὐκ ἄν ποτε εἴχομεν ὅ τι μεμψαίμεθα αὐτοῖς πανταχόθεν ἐκπληρουμένοις τῶν ἡδονῶν καὶ οὐδαμόθεν οὔτε τὸ ἀλγοῦν οὔτε τὸ λυπούμενον ἔχουσιν, ὅπερ ἐστὶ τὸ κακόν.

Ἐπικ. Προσφ. 59

Ἄπληστον οὐ γαστήρ, ὥσπερ οἱ πολλοί φασιν, ἀλλ' ἡ δόξα ψευδὴς ὑπὲρ τοῦ γαστρὸς ἀορίστου πληρώματος.

Ἐπικ. Προσφ. 51

Πυνθάνομαί σου τὴν κατὰ σάρκαν κίνησιν ἀφθονώτερον διακεῖσθαι πρὸς τὴν τῶν ἀφροδισίων ἔντευξιν. σὺ δὲ ὅταν μήτε τοὺς νόμους καταλύῃς μήτε τὰ καλῶς ἔθη κείμενα κινῇς μήτε τῶν πλησίον τινὰ λυπῇς μήτε τὴν σάρκα καταξαίνῃς μήτε τὰ ἀναγκαῖα καταναλίσκῃς, χρῶ ὡς βούλει τῇ σεαυτοῦ προαιρέσει. ἀμήχανον μέντοι γε τὸ μὴ οὐχ ἑνί γέ τινα τούτων συνέχεσθαι· ἀφροδίσια γὰρ οὐδέποτε ὤνησεν· ἀγαπητὸν δὲ εἰ μὴ ἔβλαψεν.

Ἐπικ. Ἀπ. 10 (Ἀθήναιος XII 546e).

Οὐδὲ γάρ ἔγωγε ἔχω τί νοήσω τἀγαθὸν ἀφαιρῶν μὲν τὰς διὰ χυλῶν ἡδονάς, ἀφαιρῶν δὲ τὰς δι' ἀφροδισίων, ἀφαιρῶν δὲ τὰς δι' ἀκροαμάτων, ἀφαιρῶν δὲ καὶ τὰς διὰ μορφῆς κατ' ὄψιν ἡδείας κινήσεις.

νατο και τον πόνο, κι ακόμη, αν μας δίδασκαν τα όρια των επιθυμιών και του πόνου, τότε δεν θα 'χαμε λόγο να κατηγορήσουμε τους άσωτους, που από παντού θα αντλούσαν ηδονές και τίποτα δεν θα τους προκαλούσε πόνο ή λύπη, δηλαδή αυτά που συνιστούν το κακό.

Δεν είναι το στομάχι αχόρταγο, όπως λένε οι πολλοί· αχόρταγη είναι η ψεύτικη ιδέα ότι το στομάχι δε γεμίζει ποτέ.

Ακούω να μου λες πως οι ανησυχίες της σάρκας σ' έχουν κάνει επιρρεπή στις σεξουαλικές ηδονές. Εφ' όσον δεν παραβαίνεις κανένα νόμο και δεν μετακινείς τα ήθη τα καλώς κείμενα, εφ' όσον δεν προκαλείς στενοχώρια σε κανέναν άνθρωπο γύρω σου, εφ' όσον δεν επιβαρύνεις το σώμα σου και δεν κατασπαταλάς ό,τι σου είναι αναγκαίο, τότε χρησιμοποίησε όπως θέλεις αυτή σου την κλίση. Δε γίνεται όμως να μη σε εμποδίσει κάποιο από τα παραπάνω. Το σεξ δεν ωφέλησε ποτέ· ας είμαστε ευχαριστημένοι αν δεν μας βλάψει κιόλας.

Δεν ξέρω πώς να συλλάβω το Αγαθόν, αν αφαιρέσω τις ηδονές της γεύσης, αν αφαιρέσω τις σεξουαλικές ηδονές, αν αφαιρέσω την ευχαρίστηση των ακουσμάτων και την τέρψη που προσφέρει η θέα μιας γλυκειάς μορφής.

Επίκουρος

Ἐπιχ. Κύριαι Δόξαι 31-35

κ.δ. 31 *Τὸ τῆς φύσεως δίκαιόν ἐστι σύμβολον τοῦ συμφέροντος εἰς τὸ μὴ βλάπτειν ἀλλήλους μηδὲ βλάπτεσθαι.*

κ.δ. 32 *Ὅσα τῶν ζῴων μὴ ἐδύνατο συνθήκας ποιεῖσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἄλληλα μηδὲ βλάπτεσθαι, πρὸς ταῦτα οὐθὲν ἦν δίκαιον οὐδὲ ἄδικον· ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν ἐθνῶν ὅσα μὴ ἐδύνατο ἢ μὴ ἐβούλετο τὰς συνθήκας ποιεῖσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι.*

κ.δ. 33 *Οὐκ ἦν τι καθ' ἑαυτὸ δικαιοσύνη, ἀλλ' ἐν ταῖς μετ' ἀλλήλων συστροφαῖς καθ' ὁπηλίκους δήποτε ἀεὶ τόπους συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἢ βλάπτεσθαι.*

κ.δ. 34 *Ἡ ἀδικία οὐ καθ' ἑαυτὴν κακόν, ἀλλ' ἐν τῷ κατὰ τὴν ὑποψίαν φόβῳ, εἰ μὴ λήσει τοὺς ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἐφεστηκότας κολαστάς.*

κ.δ. 35 *Οὐκ ἔστι τὸν λάθρα τι ποιοῦντα ὧν συνέθεντο πρὸς ἀλλήλους εἰς τὸ μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι πιστεύειν ὅτι λήσει, κἂν μυριάκις ἐπὶ τοῦ παρόντος λανθάνῃ· μέχρι γὰρ καταστροφῆς ἄδηλον εἰ καὶ λήσει.*

Κοινωνία

Η ΑΔΙΚΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

Το φυσικό δίκαιο δεν είναι παρά σύμβαση συμφέροντος, που αποβλέπει στο να μη βλάπτουν και να μη βλάπτονται μεταξύ τους οι άνθρωποι.

-Δεν υπάρχει δίκαιο ή άδικο για τα πλάσματα εκείνα που δεν μπόρεσαν να συμφωνήσουν να μη βλάπτουν και να μη βλάπτονται μεταξύ τους· το ίδιο αληθεύει και για τους λαούς που δεν μπόρεσαν ή δεν θέλησαν να συνάψουν συνθήκες ώστε οι άνθρωποι να μη βλάπτουν και να μη βλάπτονται μεταξύ τους.

-Δικαιοσύνη αυτή καθαυτή δεν υπήρξε ποτέ. Συνθήκη ήταν πάντα, που κατά τόπους γεννιόταν μέσα από τις αμοιβαίες συναναστροφές των ανθρώπων, και απέβλεπε στο να μη βλάπτουν και να μη βλάπτονται μεταξύ τους.

-Η αδικία από μόνη της δεν αποτελεί κακό. Είναι κακό ως προς το φόβο που ελλοχεύει στο μυαλό αυτού που την διαπράττει, ότι δεν θα ξεφύγει από εκείνους που έχουν οριστεί ως τιμωροί αδίκων πράξεων.

-Κανένας απ' αυτούς που κρυφά καταπατούν τα όσα συμφώνησαν μεταξύ τους οι άνθρωποι ώστε να μη βλάπτουν και να μη βλάπτονται, δεν είναι δυνατό να πιστεύει πως θα μένει απαρατήρητος, έστω κι αν μέχρι τώρα έχει ξεφύγει χιλιάδες φορές· γιατί δεν είναι βέβαιο πως θα ξεφεύγει μέχρι το τέλος.

Επίκουρος

Lucretius. De rerum natura, V 1105 - 1116, 1136 - 1157

Inque dies magis hi victum vitamque priorem
commutare novis monstrabant rebus et igni,
ingenio qui praestabant et corde vigebant.
condere coeperunt urbis arcemque locare
praesidium reges ipsi sibi perfugiumque,
et pecudes et agros divisere atque dedere
pro facie cuiusque et viribus ingenioque;
nam facies multum valuit viresque vigebant.
posterius res inventast aurumque repertum,
quod facile et validis et pulchris dempsit honorem;
divitioris enim sectam plerumque secuntur
quam lubet et fortes et pulchro corpore creti.

Ergo regibus occisis subversa iacebat
pristina maiestas soliorum et sceptra superba,
et capitis summi praeclarum insigne cruentum
sub pedibus vulgi magnum lugebat honorem;
nam cupide conculcatur nimis ante metutum.
res itaque ad summam faecem turbasque redibat,
imperium sibi cum ac summatum quisque petebat.
inde magistratum partim docuere creare
iuraque constituere, ut vellent legibus uti.
nam genus humanum, defessum vi colere aevom,
ex inimicitiis languebat; quo magis ipsum
sponte sua cecidit sub leges artaque iura.
acrius ex ira quod enim se quisque parabat
ulcisci quam nunc concessumst legibus aequis,

Με τον καιρό, όσοι ξεχώριζαν στην εξυπνάδα κι είχαν σύνεση, έδειχναν στους άλλους ανθρώπους πώς να αλλάζουν την προηγούμενη ζωή τους με τρόπους καινούριους και με τη φωτιά. Οι βασιλιάδες άρχισαν να χτίζουν πόλεις και να υψώνουν ακροπόλεις για να τις έχουν για φρούριο και καταφύγιο. Και μοίρασαν τα ζώα και τα χωράφια κι έδωσαν στον καθένα ανάλογα με την ομορφιά, τη δύναμη και την εξυπνάδα του. Γιατί τότε η ομορφιά μετρούσε πολύ κι η δύναμη έπιανε τόπο.

Αργότερα εφευρέθηκε ο πλούτος κι ανακαλύφθηκε το χρυσάφι, που εύκολα έκλεψε την τιμή από τους δυνατούς και τους ωραίους. Γιατί στη θέληση του πλούσιου υποτάσσονται συνήθως οι άνθρωποι, όσο δυνατοί κι ωραίοι κι αν είναι.

Ύστερα από τη σφαγή των βασιλιάδων, γκρεμίστηκε χάμω και κείτονταν το παλιό μεγαλείο του θρόνου και τα λαμπρά τα σκήπτρα. Ματοβαμμένο το στέμμα, θρηνούσε τις χαμένες τιμές, ποδοπατημένο από το πλήθος· γιατί με μανία ποδοπατούν οι άνθρωποι ό,τι πρωτύτερα τους φόβιζε. Έτσι ξαναγύρισαν τα πράγματα στη μέγιστη αναστάτωση και ταραχή, αφού ο καθένας ζητούσε την εξουσία και τα πρωτεία για τον εαυτό του. Ύστερα βρέθηκαν κάποιοι που δίδαξαν να οριστούν εξουσίες και θεμελίωσαν κανόνες για να ζούνε οι άνθρωποι υποταγμένοι σε νόμους. Γιατί το ανθρώπινο γένος, εξασθενημένο από τις έχθρες, είχε κουραστεί πια να ζει μέσα στη βία· κι έτσι με τη θέλησή του και με προθυμία υποτάχτηκε σε νόμους και αυστηρούς κανόνες δικαίου. Η εκδίκηση που ο καθένας έπαιρνε σπρωγμένος από το θυμό, τώρα πια φάνταζε χειρότερη από αυτά που επέτρεπαν οι νόμοι· γι' αυτό κι οι αν-

hanc ob rem est homines pertaesum vi colere aevom.
inde metus maculat poenarum praemia vitae.
circumretit enim vis atque iniuria quemque
atque unde exortast, ad eum plerumque revertit,
nec facilest placidam ac pacatam degere vitam
qui violat factis communia foedera pacis.
etsi fallit enim divom genus humanumque,
perpetuo tamen id fore clam diffidere debet.

Ἐπιχ. Ἀπ. 84 (Gnomolog. cod. Par. 1168)

Οὐκ ἔστιν ἄφοβον εἶναι φοβερὸν φαινόμενον.

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 17

Ὁ δίκαιος ἀταραχτότατος, ὁ δ' ἄδικος πλείστης ταραχῆς γέμων.

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 37

Τὸ μὲν ἐπιμαρτυρούμενον ὅτι συμφέρει ἐν ταῖς χρείαις τῆς πρὸς ἀλλήλους κοινωνίας τῶν νομισθέντων εἶναι δικαίων ἔχειν τοῦ δικαίου χώραν <δ>εῖ, ἐάν τε τὸ αὐτὸ πᾶσι γένηται ἐάν τε μὴ τὸ αὐτό· ἐὰν δὲ <νόμον> μόνον θῆταί τις, μὴ ἀποβαίνῃ δὲ κατὰ τὸ συμφέρον τῆς πρὸς ἀλλήλους κοινωνίας, οὐκέτι τοῦτο τὴν τοῦ δικαίου φύσιν ἔχει· κἂν μεταπίπτῃ τὸ κατὰ τὸ δίκαιον συμφέρον, χρόνον δέ τινα εἰς τὴν πρόληψιν ἐναρμόττῃ, οὐδὲν ἧττον ἐκεῖνον

θρώποι σιχαίνονταν να ζουν μέσα στη βία. Από δω και πέρα, ο φόβος της τιμωρίας ρίχνει τη σκιά του στις απολαύσεις της ζωής. Πραγματικά, η βία και το άδικο, μπλέκουν τους ανθρώπους στα δίχτυα τους, και τις πιο πολλές φορές, οι πρωταίτιοι μένουν παγιδευμένοι. Δεν είναι εύκολο να ζήσει ήσυχα και ειρηνικά όποιος καταπατά τις συνθήκες της κοινής ειρήνης. Όσο και να ξεγελά θεούς κι ανθρώπους, πάντα θα αναρωτιέται αν θα μένει κρυφό για πάντα το μυστικό του.

Λουκρήτιος

Δεν είναι δυνατό να μη φοβάται κάποιος που προκαλεί το φόβο.

Ο δίκαιος είναι ο πιο ατάραχος άνθρωπος· ενώ ο άδικος ζει γεμάτος ταραχή.

Από τα όσα θεωρούνται δίκαια σύμφωνα με το νόμο, θέση στο χώρο της δικαιοσύνης έχει εκείνο που αποδεδειγμένα ωφελεί όσον αφορά στις ανάγκες των κοινωνικών σχέσεων -είτε αποβαίνει το ίδιο για όλους είτε όχι.

Αν όμως κάποιος θεσπίσει ένα νόμο που δεν αποβαίνει προς όφελος της κοινωνικής ζωής, ο νόμος τούτος δεν έχει το φυσικό χαρακτήρα του δικαίου. Αυτό που κατά το νόμο είναι ωφέλιμο, έστω κι αν κάποτε διαφοροποιείται, για ορισμένο χρονικό διάστημα βρίσκεται εναρμονισμένο με την έννοια του δικαίου· και δεν παύει, για εκείνο ακριβώς το διάστημα, να θε-

τὸν χρόνον ἦν δίκαιον τοῖς μὴ φωναῖς κεναῖς ἑαυτοὺς συνταράττουσιν ἀλλ᾽ εἰς τὰ πράγματα βλέπουσιν.

Διογένης Οινοανδέας, *νέο απόσπ.* 126

στ. 2 ...Πάντῃ τε γὰρ πάντως ἢ διὰ φόβον ἢ διὰ ἡδονὰς ἀδικοῦσιν ἄνθρωποι, τοὺς δ᾽ αὖ χυδαίους διὰ τοὺς νόμους εἶναι δικαίους, ἐφ᾽ ὅσον γέ εἰσιν δίκαιοι, καὶ τὰς ἀπὸ τούτων ἐπικρεμαμένας αὐτοῖς ζημίας. ἀλλὰ κἂν ὦσίν τινες ἐν αὐτοῖς διὰ τοὺς θεοὺς εὐγνώμονες, οὐ διὰ τοὺς νόμους,

στ. 3 ὀλίγοι δὲ οὗτοι· καὶ δύ᾽ ἢ τρεῖς μόλις κατὰ μεγάλας πληθῶν ἀποτομὰς εὑρισκόμενοι, βεβαίως οὐδὲ οὗτοι δικαιοπραγοῦσιν· οὐ γὰρ ἀσφαλῶς εἰσι πεπεισμένοι περὶ τῆς προνοίας. ἐναργὲς δὲ σημεῖον τοῦ μηδὲν δύνασθαι τοὺς θεοὺς πρὸς τὸ ἀπερύκειν τἀδικήματα τἀ Ἰουδαίων καὶ Αἰγυπτίων ἔθνη· πάντων γὰρ ὄντες ἐκεῖνοι δεισιδαιμονέ-

στ. 4 στατοι, πάντων εἰσὶ μιαρώτατοι. διὰ ποίους οὖν οἱ ἄνθρωποι θεοὺς ἔσονται δίκαιοι; διὰ γὰρ τοὺς ὄντας οὐκ εἰσιν ἢ διὰ τοὺς Πλάτωνος καὶ Σωκράτους ἐν Ἅιδου δικαστάς.

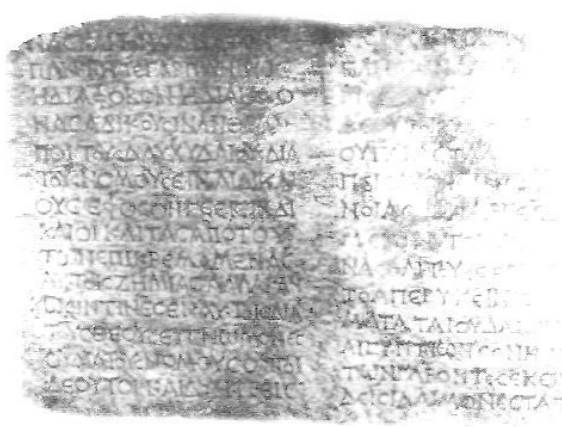

Μέρος της επιγραφής των Οινοάνδων -νέο απόσπασμα 126.

ωρείται δίκαιο από όσους δεν ταράζονται από κούφια λόγια και δεν χάνουν από το βλέμμα τους την πραγματικότητα.

Επίκουρος

Όλοι χωρίς εξαίρεση αδικούν, είτε από φόβο είτε για ευχαρίστηση· οι απλοί λαϊκοί άνθρωποι *λόγω των νόμων* είναι δίκαιοι -στο βαθμό, βέβαια, που είναι δίκαιοι- και λόγω των τιμωριών που κρέμονται πάνω από τα κεφάλια.

Ακόμα κι αν υπάρχουν ανάμεσά τους κάποιοι ευσυνείδητοι λόγω ευσέβειας προς τους θεούς και όχι λόγω νόμων, είναι ελάχιστοι. Κι ούτε καν οι δυο και τρεις από δαύτους, που θα βρεθούν μέσα σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, δεν είναι ακλόνητα ταγμένοι στο δίκαιο -γιατί δεν είναι σταθερά πεπεισμένοι ότι υπάρχει θεία πρόνοια. Καθαρή απόδειξη ότι η πίστη στους θεούς δεν μπορεί να αποτρέψει τα αδικήματα, είναι τα έθνη των Εβραίων και των Αιγυπτίων. *Παρ' ότι είναι οι πιο θεοφοβούμενοι ανάμεσα σ' όλους τους λαούς, είναι οι πιο αχρείοι απ' όλους.*[6] Χάρη σε ποιους θεούς, λοιπόν, θα γίνουν δίκαιοι οι άνθρωποι; Γιατί ούτε χάρη στους υπαρκτούς θεούς είναι δίκαιοι ούτε χάρη στους πλατωνικούς και σωκρατικούς δικαστές του Άδη.

Διογένης Οινοανδέας

Ἕρμαρχος (παράθ. Πορφύριου -*Περὶ Ἀποχῆς Ἐμψύχων* 1.7.1-9.4)

Οἱ παλαιοὶ νομοθέται, ἀπιδόντες εἰς τὴν τοῦ βίου κοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλους πράξεις, ἀνόσιον ἐπεφήμισαν τὴν ἀνθρώπου σφαγὴν καὶ ζημίας οὐ τὰς τυχούσας προσῆψαν, τάχα μὲν καὶ φυσικῆς τινὸς οἰκειώσεως ὑπαρχούσης τοῖς ἀνθρώποις πρὸς ἀνθρώπους διὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς μορφῆς καὶ τῆς ψυχῆς εἰς τὸ μὴ προχείρως φθείρειν τὸ τοιοῦτον ζῷον ὥσπερ ἕτερόν τι τῶν συγκεχωρημένων· οὐ μὴν ἀλλὰ τήν γε πλείστην αἰτίαν τοῦ δυσχερανθῆναι τοῦτο καὶ ἀνόσιον ἐπιφημισθῆναι τὸ μὴ συμφέρειν εἰς τὴν ὅλην τοῦ βίου σύστασιν ὑπολαβεῖν. ἀπὸ γὰρ τῆς τοιαύτης ἀρχῆς οἱ μὲν παρακολουθήσαντες τῷ συμφέροντι τοῦ διορίσματος οὐδὲν προσεδεήθησαν ἄλλης αἰτίας τῆς ἀνειργούσης αὐτοὺς ἀπὸ τῆς πράξεως ταύτης, οἱ δὲ μὴ δυνάμενοι λαβεῖν αἴσθησιν ἱκανὴν τούτου, τὸ μέγεθος τῆς ζημίας δεδιότες ἀπείχοντο τοῦ κτείνειν προχείρως ἀλλήλους. ὧν ἑκάτερον φαίνεται καὶ νῦν ἔτι συμβαῖνον ... οὐδὲν γὰρ ἐξ ἀρχῆς βιαίως κατέστη νόμιμον οὔτε μετὰ γραφῆς οὔτε ἄνευ γραφῆς τῶν διαμενόντων νῦν καὶ διαδίδοσθαι πεφυκότων, ἀλλὰ συγχωρησάντων αὐτῷ [καὶ] τῶν χρησομένων. φρονήσει γὰρ ψυχῆς, οὐ ῥώμῃ σώματος καὶ δυναστευτικῇ δουλώσει τῶν ὄχλων διήνεγκαν οἱ τὰ τοιαῦτα τοῖς πολλοῖς εἰσηγούμενοι, καὶ τοὺς μὲν εἰς ἐπιλογισμὸν τοῦ χρησίμου καταστήσαντες ἀλόγως αὐτοῦ πρότερον αἰσθανομένους καὶ πολλάκις ἐπιλανθανομένους, τοὺς δὲ τῷ μεγέθει τῶν ἐπιτι-

Οι αρχαίοι νομοθέτες, αφού μελέτησαν την κοινωνική ζωή και την πρακτική των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, ανακήρυξαν τον φόνο ως ανόσια πράξη και όρισαν ιδιαίτερες τιμωρίες· ένας παράγων ίσως ήταν το ότι υπήρχε και κάποια φυσική συμπάθεια ανάμεσα στους ανθρώπους λόγω της μεταξύ τους ομοιότητας και στη μορφή και στην ψυχή, που απέτρεπε τον εύκολο φόνο του ζωντανού αυτού πλάσματος, με τον ίδιο τρόπο που ο φόνος άλλων ζώων ήταν ανεκτός. Όμως ο κυριότερος λόγος που δεν ανέχτηκαν το φόνο και τον κήρυξαν ανόσιο, ήταν το ότι πίστεψαν πως ο φόνος δεν εξυπηρετούσε την συνολική οργάνωση της κοινωνικής ζωής. Στη συνέχεια, όσοι καταλάβαιναν την ωφελιμότητα του νόμου αυτού, δεν χρειάζονταν άλλη αιτία που να τους αποτρέπει από τον φόνο· κι από την άλλη, όσοι δεν ήσαν σε θέση να την καταλάβουν, απέφευγαν να σκοτώνονται με το παραμικρό, από το φόβο της μεγάλης τιμωρίας. Είναι φανερό πως και σήμερα ακόμα υπάρχουν οι ίδιες αναστολές και στις δύο περιπτώσεις. ... Δεν επιβλήθηκε διά της βίας κανένας από τους αρχικούς -άγραφους και γραπτούς- νόμους, που μεταφέρθηκαν από γενιά σε γενιά και εξακολουθούν να έχουν ισχύ· υπήρξαν προϊόν κοινής αποδοχής εκείνων που θα τους χρησιμοποιούσαν. Άλλωστε, αυτό που διαφοροποιούσε τους εισηγητές τέτοιων κανόνων από το υπόλοιπο πλήθος δεν ήταν η σωματική ρώμη ή η υπερβολική εξουσία, μα η φρόνηση. Κι άλλους τούς έκαναν να αναλογιστούν τη χρησιμότητα του πράγματος την οποία μέχρι τότε συχνά ξεχνούσαν ή δεν αντιλαμβάνονταν με τρόπο λογικό, κι άλλους τούς τρομοκρατούσαν με το μέγεθος των τιμωριών -γιατί άλλο φάρμακο για την άγνοια του συμφέ-

μίων καταπλήξαντες. οὐ γὰρ ἦν ἑτέρῳ χρῆσθαι φαρμάκῳ πρὸς τὴν τοῦ συμφέροντος ἀμαθίαν ἢ τῷ φόβῳ τῆς ἀφωρισμένης ὑπὸ τοῦ νόμου ζημίας. αὕτη γὰρ κατέχει μόνη καὶ νῦν τοὺς τυχόντας τῶν ἀνθρώπων καὶ κωλύει τοῦ μήτε κοινῇ μήτε ἰδίᾳ τὸ ἀλυσιτελὲς πράττειν. εἰ δὲ πάντες ἐδύναντο βλέπειν ὁμοίως καὶ μνημονεύειν τὸ συμφέρον, οὐδὲν ἂν προσεδέοντο νόμων, ἀλλ' αὐθαιρέτως τὰ μὲν εὐλαβοῦντο [τῶν ἀπειρημένων], τὰ δὲ ἔπραττον [τῶν προστεταγμένων]. ἱκανὴ γὰρ ἡ τοῦ χρησίμου καὶ βλαβεροῦ θεωρία τῶν μὲν φυγὴν παρασκευάσαι, τῶν δὲ αἵρεσιν· ἡ δὲ τῆς ζημίας ἀνάτασις πρὸς τοὺς μὴ προορωμένους τὸ λυσιτελοῦν. ἀναγκάζει γὰρ δεσπόζειν ἐπιχρεμαμένη ταῖς ἀγούσαις ἐπὶ τὰς ἀσυμφόρους πράξεις ὁρμαῖς, καὶ βίᾳ συναναγκάζει τὸ δέον ποιεῖν.

Ἐπεὶ καὶ τὸν ἀκούσιον φόνον οὐκ ἔξω πάσης ζημίας κατέστησαν οἱ νομοθέται, ὅπως μηδεμίαν ἐνδῶσι πρόφασιν τοῖς ἑκουσίως τὰ τῶν ἀκουσίως δρώντων ἔργα μιμεῖσθαι προαιρουμένοις, ἀλλ' ὅπως μὴ ἀφύλακτον ἢ μηδὲ ἠμεληκμένον τὸ τοιοῦτο, ὥστε πολλὰ πρὸς ἀλήθειαν ἀκούσια συμβαίνειν. οὐ γὰρ συνέφερεν οὐδὲ τοῦτο διὰ τὰς αὐτὰς αἰτίας δι' ἃς καὶ τὸ καθ' ἑκούσιον τρόπον φθείρειν ἀλλήλους. ὥστε τῶν ἀκουσίων τῶν μὲν παρὰ τὴν ἀστάθμητον αἰτίαν καὶ ἀφύλακτον γιγνομένων ἀνθρωπίνῃ φύσει, τῶν δὲ παρὰ τὴν ἡμετέραν ἀμέλειαν καὶ ἀνεπίστατον τῆς διαφορᾶς, βουληθέντες κωλῦσαι τὴν βλάπτουσαν τοὺς πλησίον ῥᾳθυμίαν, οὐκ ἀθῷον κατέστησαν ζημίας οὐδὲ τὴν ἀκούσιον πρᾶξιν, ἀλλὰ τῷ φόβῳ τῶν ἐπιτιμίων ἀφεῖ-

ροντος δεν υπήρχε, έξω από τον φόβο της τιμωρίας που ορίζεται από το νόμο. Ακόμα και σήμερα, αυτή συγκρατεί τους συνηθισμένους ανθρώπους και τους εμποδίζει να προβαίνουν σε βλαπτικές ενέργειες, είτε φανερά είτε κατ' ιδίαν. Αν όμως ήταν δυνατό, όλοι εξίσου να βλέπουν το συμφέρον και να μην το ξεχνούν, δεν θα υπήρχε ανάγκη νόμων· με δική τους επιλογή θα απέφευγαν οι άνθρωποι τα απαγορευμένα και θα έπρατταν τα επιβεβλημένα. Θα ήταν αρκετό το να παρατηρούν ποια είναι τα χρήσιμα και ποια τα βλαβερά, ώστε να εξασφαλίζεται η επιλογή τών μεν και η αποφυγή τών δε. Η απειλή της τιμωρίας απευθύνεται σ' εκείνους που δεν προνοούν για το κοινώς ωφέλιμο. Κρέμεται πάνω από τα κεφάλια τους και τους υποχρεώνει να συγκρατούν τις ορμές που οδηγούν σε ασύμφορες πράξεις και ταυτόχρονα ασκεί πάνω τους βία, αναγκάζοντάς τους να κάνουν τα πρέποντα.

Στη συνέχεια, ακόμα και τον φόνο εξ αμελείας οι νομοθέτες δεν τον απάλλαξαν από κάθε τιμωρία, για να μη δίνουν λαβή σε κείνους που εκούσια επιλέγουν να μιμηθούν τις ακούσιες ενέργειες, αλλά και για να μην αντιμετωπίζεται γενικώτερα το θέμα αυτό με απροσεξία και προχειρότητα και υπάρξουν πολλές συνέπειες ακούσιων ενεργειών. Διότι ούτε ο ακούσιος φόνος συνέβαλλε προς το κοινό συμφέρον, για τους ίδιους λόγους που δεν συνέβαλλε ο εκούσιος. Κι επειδή άλλες ακούσιες πράξεις μας έχουν αστάθμητα αίτια που η ανθρώπινη φύση δεν μπορεί να τα προλαμβάνει, ενώ άλλες γίνονται από δική μας αμέλεια και άγνοια της διαφοράς, οι νομοθέτες, θέλοντας να εμποδίσουν την ανεύθυνη στάση που βλάπτει τον πλησίον, δεν απάλλαξαν την ακούσια πράξη από την ενοχή και τιμωρία· και με το φόβο των προστίμων κατάφεραν να μειώσουν

λον τὸ πολὺ τῆς τοιαύτης ἁμαρτίας. οἶμαι δ' ἔγωγε καὶ τοὺς συγκεχωρημένους ὑπὸ τοῦ νόμου φόνους τὰς ἀφοσιώσεις λαμβάνειν τὰς εἰθισμένας διὰ τῶν καθαρμῶν παρ' οὐδεμίαν ἑτέραν αἰτίαν ὑπὸ τῶν πρώτων καλῶς ταῦτα εἰσηγησαμένων ἢ παρὰ τὸ τῆς ἑκουσίου πράξεως ὅτι πλεῖστον βούλεσθαι τοὺς ἀνθρώπους ἀφιστάναι. πανταχόθεν γὰρ ἐδέοντο τοῦ κωλύσοντος ἑτοίμως πράττειν τὸ μὴ συμφέρον οἱ τυχόντες. ὅθεν οὐ μόνον ζημίας ἔταξαν οἱ πρῶτοι τοῦτο συνιδόντες, ἀλλὰ καὶ ἕτερον φόβον ἄλογον ἐπήρτησαν, οὐ καθαροὺς ἐπιφημίσαντες εἶναι τοὺς ὅπως οὖν ἄνθρωπον ἀνελόντας, μὴ χρησαμένους καθαρμοῖς. τὸ γὰρ ἀνόητον τῆς ψυχῆς ποικίλως παιδαγωγηθὲν ἦλθεν εἰς τὴν καθεστῶσαν ἡμερότητα, προσμηχανωμένων ἐπὶ τῆς ἀλόγου φορᾶς ἐπιθυμίας τιθασεύματα τῶν ἐξ ἀρχῆς τὰ πλήθη διοικησάντων· ὧν ἔστιν καὶ τὸ μὴ κτείνειν ἀλλήλους ἀκρίτως.

σε μεγάλο ποσοστό τέτοιου είδους λάθη. Προσωπικά πιστεύω πως ο μόνος λόγος για τον οποίο κάποιοι φονείς τούς οποίους ο νόμος απαλλάσσει, υποβάλλονται υποχρεωτικά -σύμφωνα με σωστές εισηγήσεις των πρώτων νομοθετών-, στους καθιερωμένους εξαγνισμούς, είναι ότι έτσι, ως επί το πλείστον θα απέχουν με τη θέλησή τους οι άνθρωποι από τις εκούσιες πράξεις. Γιατί οι κοινοί άνθρωποι παντού χρειάζονταν κάποιον να τους εμποδίζει να ενεργούν με προθυμία ενάντια στο συμφέρον. Οπότε, εκείνοι που πρώτοι το συνειδητοποίησαν αυτό, όχι μόνο όρισαν τιμωρίες αλλά πρόσθεσαν από πάνω κι έναν ακόμα φόβο, ένα φόβο παράλογο, κηρύσσοντας *μιαρούς* εκείνους που αφαίρεσαν ανθρώπινη ζωή καθ' οιονδήποτε τρόπο και εκ των υστέρων δεν υποβλήθηκαν σε εξαγνισμούς. Γιατί το ανόητο* μέρος της ψυχής, διαπαιδαγωγημένο με διαφόρους τρόπους, έφτασε στην παρούσα κατάσταση ημερότητας, χάρη στο ότι οι πρώτοι άνθρωποι που διοίκησαν τα πλήθη μηχανεύτηκαν ενάντια στην παράλογη ορμή τρόπους να τιθασεύουν την επιθυμία· ένας απ' αυτούς είναι και η απαγόρευση να σκοτώνονται αδιακρίτως οι άνθρωποι μεταξύ τους.

Έρμαρχος

* (σ.τ.μ.:) Εκείνο που δεν διαθέτει νου. Βλ. κεφ. «Η φύση της ψυχής».

Lucretius De rerum natura, V 1430-1435.

Ergo hominum genus in cassum frustraque laborat
semper et [in] curis consumit inanibus aevom,
ni mirum quia non cognovit quae sit habendi
finis et omnino quoad crescat vera voluptas;
idque minutatim vitam provexit in altum
et belli magnos commovit funditus aestus.

Διογένης Οινοανδέας, απ. 30

Καθ' ἑκάστην μὲν γὰρ ἀποτομὴν τῆς γῆς, ἄλλων ἄλλη πατρίς ἐστιν, κατὰ δὲ τὴν ὅλην περιοχὴν τοῦδε τοῦ κόσμου μί[α πά]ντων πατρίς ἐστιν ἡ πᾶσα γῆ καὶ εἷς ὁ κόσμος οἶκος.

Διογένης Οινοανδέας, απ. 56

[...τὴν σοφίαν οὐ πανταχοῦ κομι]οῦμεν, ἐπεὶ πάντες μὴ δύνανται. δυνατὴν δὲ αὐτὴν ἂν ὑποθώμεθα, τότε ὡς ἀληθῶς ὁ τῶν θεῶν βίος εἰς ἀνθρώπους μεταβήσεται. δικαιοσύνης γὰρ ἔσται μεστὰ πάντα καὶ φιλαλληλίας, καὶ οὐ γενήσεται τειχῶν χρεία καὶ πάντων ὅσα δι' ἀλλήλους σκευωρούμεθα.

Ιστορικός πεσιμισμός

Το ανθρώπινο γένος μοχθεί πάντα μάταια και άσκοπα, ξοδεύει τα χρόνια του σε μάταιες έγνοιες. Γιατί οι άνθρωποι δεν κατάλαβαν πως η ιδιοκτησία έχει το όριό της κι ότι η απόλαυσή της φτάνει μέχρις ενός σημείου. Κι η άγνοια αυτή μας παρέσυρε στ' ανοιχτά και ξεσήκωσε απ' το βυθό τα μεγάλα κύματα του πολέμου.

Λουκρήτιος

Ναι μεν, έτσι όπως έχει διαιρεθεί η γη, ο ένας έχει μία πατρίδα και ο άλλος άλλη· όμως ο κόσμος μας αυτός περικλείεται σε μία περίμετρο, κι έτσι μια πατρίδα έχουμε όλοι, τη γη ολάκαιρη, κι ο κόσμος είναι το κοινό μας σπίτι.

[Τη σοφία δεν γίνεται να τη μεταδώσουμε παντού] για το λόγο ότι δεν είναι όλοι σε θέση να τη δεχτούν. Αν υποθέσουμε ότι αυτό είναι δυνατό, τότε αληθινά ο τρόπος ζωής των θεών θα περάσει στους ανθρώπους. Γιατί τα πάντα θα 'ναι γεμάτα δικαιοσύνη και φιλαλληλία και δεν θα 'χουμε ανάγκη από τείχη ή νόμους ή όλα εκείνα που μηχανευόμαστε ο ένας για τον άλλον...

Διογένης Οινοανδέας

Ἐπιχ. Κύρια Δόξα 27

Ὧν ἡ σοφία παρασκευάζεται εἰς τὴν τοῦ ὅλου βίου μακαριότητα πολὺ μέγιστόν ἐστιν ἡ τῆς φιλίας κτῆσις.

Ἐπιχ. Προσφ. 23

Πᾶσα φιλία δι᾽ ἑαυτὴν αἱρετή· ἀρχὴν δὲ εἴληφεν ἀπὸ τῆς ὠφελείας.

Ἐπιχ. Προσφ. 34

Οὐχ οὕτως χρείαν ἔχομεν τῆς χρείας <τῆς> παρὰ τῶν φίλων ὡς τῆς πίστεως τῆς περὶ τῆς χρείας.

Ἐπιχ. Προσφ. 39

Οὔθ᾽ ὁ τὴν χρείαν ἐπιζητῶν διὰ παντὸς φίλος, οὔθ᾽ ὁ μηδέποτε συνάπτων· ὁ μὲν γὰρ καπηλεύει τῇ χάριτι τὴν ἀμοιβήν, ὁ δὲ ἀποκόπτει τὴν περὶ τοῦ μέλλοντος εὐελπιστίαν.

Ἐπιχ. Προσφ. 78

Ὁ γενναῖος περὶ σοφίαν καὶ φιλίαν μάλιστα γίγνεται, ὧν τὸ μέν ἐστι θνητὸν ἀγαθόν, τὸ δὲ ἀθάνατον.

Η φιλία

Απ' όλα τα αγαθά που παρέχει η Σοφία διασφαλίζοντας από κάθε άποψη τον ευτυχισμένο βίο, το μέγιστο είναι η απόκτηση φίλων.

Κάθε φιλία από μόνη της αποτελεί αρετή· αρχικό της κίνητρο όμως είναι η ωφέλεια.

Δεν έχουμε τόσο ανάγκη από την βοήθεια των φίλων όσο από την πίστη ότι θα μας προσφέρουν βοήθεια.

Φίλος δεν είναι ούτε όποιος επιδιώκει διαρκώς το όφελος από μια φιλία ούτε εκείνος που ποτέ δεν συνδέει το όφελος με τη φιλία· ο ένας καπηλεύεται με ανταλλάγματα την χάρη της φιλίας, ενώ ο άλλος ξεκόβει κάθε ελπίδα για το μέλλον.

Ο ανώτερος άνθρωπος, περισσότερο από κάθε τι, αφιερώνεται στη σοφία και τη φιλία· απ' αυτά το ένα είναι θνητό αγαθό, το άλλο αθάνατο.

Ἐπιχ. Προσφ. 52

Ἡ φιλία περιχορεύει τὴν οἰκουμένην κηρύττουσα δὴ πᾶσιν ἡμῖν ἐγείρεσθαι ἐπὶ τὸν μακαρισμόν.

Σενέκας Επιστ. 19.10

«ante» inquit [sc. Epicurus] *«circumspiciendum est cum quibus edas et bibas quam quid edas et bibas...»*

Πλούταρχος, *Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἐστι κατ' Ἐπίκουρον* 1097A.

αὐτοὶ δὲ δήπου λέγουσιν ὡς τὸ εὖ ποιεῖν ἥδιόν ἐστι τοῦ <εὖ> πάσχειν.

Ἐπιχ. Προσφ. 28

Οὔτε τοὺς προχείρους εἰς φιλίαν οὔτε τοὺς ὀκνηροὺς δοκιμαστέον· δεῖ δὲ καὶ παρακινδυνεῦσαι χάριν φιλίας.

ΓΝΩΜΑΙ ΣΥΛΛΕΓΕΙΣΑΙ ὑπὸ Ἰωάννου μονάζοντος τοῦ καὶ Γεωργίδη. Φιλοσόφων λόγοι. (J.F. Boissonade, ANECDOTA GRAECA τ. I).

Ἐπίκουρος:

Ἡ γυνή σου αἰδείσθω σε μᾶλλον, καὶ μὴ φοβείσθω· οὐ γὰρ θεράπαιναν εἴληφας αὐτήν ἀλλὰ κοινωνὸν τοῦ βίου.

Η φιλία σέρνει τον χορό ολόγυρα στην οικουμένη, καλώντας μας να ξυπνήσουμε για χάρη της ευτυχίας.

Μη σε απασχολεί *τι* τρως και πίνεις, αλλά *με ποιους* τρως και πίνεις.

Επίκουρος

Αυτοί οι ίδιοι [οι επικούρειοι] το λένε, πως είναι πιο ηδονικό να κάνεις το καλό από το να δέχεσαι ευεργεσίες.

Πλούταρχος

Να μην επιδοκιμάζεις ούτε τους πολύ εύκολους στις φιλίες ούτε τους πολύ διστακτικούς· θα πρέπει ωστόσο να τολμάς να διακινδυνεύεις για χάρη της φιλίας.

Η γυναίκα σου περισσότερο πρέπει να σε σέβεται κι όχι να σε φοβάται. Δεν την πήρες για υπηρέτρια αλλά για σύντροφο στη ζωή.

Επίκουρος

Διογένης Λαέρτιος, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ 117-120

117 Βλάβας ἐξ ἀνθρώπων ἢ διὰ μῖσος ἢ διὰ φθόνον ἢ διὰ καταφρόνησιν γίνεσθαι, ὧν τὸν σοφὸν λογισμῷ περιγίνεσθαι. ἀλλὰ καὶ τὸν ἅπαξ γενόμενον σοφὸν μηκέτι τὴν ἐναντίαν λαμβάνειν διάθεσιν μηδὲ πλάττειν ἐκόντα· πάθεσι μᾶλλον συσχεθήσεσθαι· οὐκ ἂν ἐμποδίσαι πρὸς τὴν σοφίαν. οὐδὲ μὴν ἐκ πάσης σώματος ἕξεως σοφὸν γενέσθαι
118 ἂν οὐδ' ἐν παντὶ ἔθνει. κἂν στρεβλωθῇ δ' ὁ σοφός, εἶναι αὐτὸν εὐδαίμονα. μόνον τε χάριν ἕξειν τὸν σοφόν, καὶ ἐπὶ φίλοις καὶ παροῦσι καὶ ἀποῦσιν ὁμοίως διά τε λόγου <καὶ διὰ πράξεως>... γυναικί τ' οὐ μιγήσεσθαι τὸν σοφὸν ἢ οἱ νόμοι ἀπαγορεύουσιν, ὥς φησι Διογένης ἐν τῇ Ἐπιτομῇ τῶν Ἐπικούρου ἠθικῶν δογμάτων. οὐδὲ κολάσειν οἰκέτας, ἐλεήσειν μέντοι καὶ συγγνώμην τινὶ ἕξειν τῶν σπουδαίων. ἐρασθήσεσθαι τὸν σοφὸν οὐ δοκεῖ αὐτοῖς· οὐδε ταφῆς φροντιεῖν· οὐδὲ θεόπεμπτον εἶναι τὸν ἔρωτα, ὡς Διο-

Ο Σοφός μέσα στην κοινωνία

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΥ ΣΟΦΟΥ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΟΓΕΝΗ ΛΑΕΡΤΙΟ:

Οι άνθρωποι κάνουν κακό από μίσος είτε από φθόνο είτε από έλλειψη σεβασμού· πράγματα που ο σοφός τα ξεπερνά με τη λογική σκέψη. Άπαξ και γίνει κανείς σοφός, δεν υιοθετεί αντίθετη στάση ούτε και υποκρίνεται σκόπιμα ότι την υιοθετεί.

Ο σοφός θα είναι περισσότερο ευαίσθητος σε συγκινήσεις (απ' ό,τι άλλοι), τούτο όμως δεν θα σταθεί εμπόδιο στη σοφία του.

Σοφός, πάντως, δεν γίνεται κανείς ανεξάρτητα από τη φυσική του ιδιοσυστασία· ούτε και μέσα σε οποιοδήποτε έθνος.[7]

Ακόμα κι όταν υφίσταται βασανιστήρια, ο σοφός είναι ευδαίμων.

Μόνον ευγνωμοσύνη μπορεί να τρέφει ο σοφός για τους φίλους του -είτε είναι παρόντες είτε όχι-, και με λόγια και με πράξεις.

Με γυναίκα για την οποία υπάρχει απαγόρευση από το νόμο δεν θα έρθει σε σαρκική επαφή, όπως λέει ο Διογένης στην *Επιτομή της ηθικής διδασκαλίας του Επίκουρου.*

Δεν θα τιμωρεί τους υπηρέτες του· θα δείχνει ευσπλαχνία και θα συγχωρεί όσους το αξίζουν.

(Οι επικούρειοι) θεωρούν ότι ο σοφός δεν είναι για έρωτες· κι ότι δεν θα νοιαστεί ούτε για την ταφή του. Κι ακόμη, ότι δεν είναι θεόσταλτος ο έρωτας, καθώς αναφέρει ο Διογένης στο

γένης ἐν τῷ δωδεκάτῳ φησίν. οὐδὲ ῥητορεύσειν καλῶς. συνουσίῃ δέ, φασίν, ὤνησε μὲν οὐδέποτε, ἀγαπητὸν δὲ εἰ μὴ καὶ ἔβλαψε.

119 Καὶ μὴν καὶ γαμήσειν καὶ τεκνοποιήσειν τὸν σοφόν, ὡς Ἐπίκουρος ἐν ταῖς Διαπορίαις καὶ ἐν ταῖς Περὶ φύσεως. κατὰ περίστασιν δέ ποτε βίου γαμήσειν. καὶ διατραπήσεσθαί τινας. οὐδὲ μὴν ληρήσειν ἐν μέθῃ φησὶν ὁ Ἐπίκουρος ἐν τῷ Συμποσίῳ. οὐδὲ πολιτεύσεται, ὡς ἐν τῇ πρώτῃ Περὶ βίων· οὐδὲ τυραννεύσειν· οὐδὲ κυνιεῖν, ὡς ἐν τῇ δευτέρᾳ Περὶ βίων· οὐδὲ πτωχεύσειν. ἀλλὰ καὶ πηρωθέντα
120 τὰς ὄψεις μεθέξειν αὐτὸν τοῦ βίου, ὡς ἐν τῇ αὐτῇ φησι. καὶ λυπήσεσθαι δὲ τὸν σοφόν, ὡς Διογένης ἐν τῇ πέμπτῃ τῶν Ἐπιλέκτων· καὶ δικάσεσθαι· καὶ συγγράμματα καταλείψειν· οὐ πανηγυριεῖν δέ· καὶ κτήσεως προνοήσεσθαι καὶ τοῦ μέλλοντος. φιλαγρήσειν. τύχῃ τ᾽ ἀντιτάξεσθαι, φίλον τε οὐδένα προήσεσθαι. εὐδοξίας ἐπὶ τοσοῦτον προνοήσεσθαι, ἐφ᾽ ὅσον μὴ καταφρονήσεσθαι. μᾶλλον τε εὐφρανθήσεσθαι τῶν ἄλλων ἐν ταῖς θεωρίαις.

δωδέκατο βιβλίο του.

Ο σοφός δεν θα ρητορεύει περίτεχνα.

Το σεξ, λένε (οι επικούρειοι), δεν ωφέλησε ποτέ· αρκετό θα ήταν το να μην βλάπτει.

Και βέβαια, και θα παντρευτεί και παιδιά θα κάνει ο σοφός, καθώς γράφει ο Επίκουρος στις *Διαπορίες* και στο *Περί φύσεως*· θα παντρευτεί όμως μόνο αν το φέρουν οι περιστάσεις.

Κάποιους ανθρώπους θα φροντίσει να τους αποφύγει.

Δεν θα παραμιλήσει μεθυσμένος, γράφει στο *Συμπόσιο* ο Επίκουρος.

Ούτε θα πολιτευτεί, καθώς γράφει στο πρώτο βιβλίο *Περί βίων*.

Ούτε θα ασκήσει τυραννική εξουσία.

Ούτε θα ζήσει σαν κυνικός, καθώς γράφει στο δεύτερο βιβλίο *Περί βίων*· ούτε θα το ρίξει στη ζητιανιά.

Ακόμα και το φως του να χάσει, θα συνεχίσει να μετέχει στη ζωή, καθώς λέει στο ίδιο βιβλίο.

Και λύπη θα νιώσει, γράφει ο Διογένης στο πέμπτο βιβλίο των *Επιλέκτων*.

Και σε δικαστήρια θα πάει· και συγγράμματα θα αφήσει πίσω του· όχι όμως πανηγυρικούς.

Και για την περιουσία του θα προνοήσει και για το μέλλον.

Θα αγαπά την αγροτική ζωή.

Θα αντιταχθεί στην τύχη· και σε καμία περίπτωση δεν θα εγκαταλείψει φίλο του.

Θα φροντίσει για το καλό του όνομα τόσο μόνο, ώστε να μην περιφρονείται.

Θα απολαμβάνει περισσότερο από τους άλλους τα δημόσια θεάματα.

Εἰκόνας τε ἀναθήσειν. <εὖ> εἰ ἔχοι, ἀδιαφόρως ἂν σχοίη. μόνον τε τὸν σοφὸν ὀρθῶς ἂν περί τε μουσικῆς καὶ ποιητικῆς διαλέξασθαι· ποιήματά τε ἐνεργείᾳ οὐκ ἂν ποιῆσαι. οὐκ εἶναί τε ἕτερον ἑτέρου σοφώτερον. χρηματίσεσθαί τε, ἀλλ' ἀπὸ μόνης σοφίας, ἀπορήσαντα. καὶ μόναρχον ἐν καιρῷ θεραπεύσειν. καὶ ἐπιχαρήσεσθαί τινι ἐπὶ τῷ διορθώματι· καὶ σχολὴν κατασκευάσειν, ἀλλ' οὐχ ὥστ' ὀχλαγωγῆσαι· καὶ ἀναγνώσεσθαι ἐν πλήθει, ἀλλ' οὐχ ἑκόντα· δογματιεῖν τε καὶ οὐκ ἀπορήσειν· καὶ καθ' ὕπνους δὲ ὅμοιον ἔσεσθαι· καὶ ὑπὲρ φίλου ποτὲ τεθνήξεσθαι.

Πλούταρχ. *Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῇν ἐστι κατ' Ἐπίκουρον* 1095c.

...φιλοθέωρον μὲν ἀποφαίνων (Ἐπίκουρος) τὸν σοφὸν ἐν ταῖς Διαπορίαις καὶ χαίροντα παρ' ὁντινοῦν ἕτερον ἀκροάμασι καὶ θεάμασι Διονυσιακοῖς, προβλήμασι δὲ μουσικοῖς καὶ κριτικῶν φιλολόγοις ζητήμασι οὐδὲ παρὰ πότον διδοῦς χώραν...

Και αγάλματα θα αφιερώσει.

Θα του είναι αδιάφορο το αν είναι ευκατάστατος.

Μόνο ο σοφός είναι σε θέση να μιλήσει σωστά για τη μουσική και την ποίηση· και χωρίς να γράφει ο ίδιος ποιήματα.

Δεν θα παριστάνει ότι είναι σοφώτερος από άλλον σοφό.

Θα βγάλει λεφτά αν υπάρξει ανάγκη, αλλά μόνο χάρη στη σοφία του· και θα προσφέρει τις υπηρεσίες του στον ηγεμόνα, αν το φέρει η περίσταση.

Θα χαίρεται όταν κάποιος τον διορθώνει.

Και σχολή θα ιδρύσει, όχι όμως για να καθοδηγήσει τα πλήθη.

Θα δώσει διαλέξεις μπροστά σε κοινό, όχι όμως με δική του πρωτοβουλία.

Θα διατυπώνει συγχροτημένες θέσεις και όχι απορίες.

Και στον ύπνο του ακόμα δεν θα είναι διαφορετικός απ' ό,τι στον ξύπνο.

Και για ένα φίλο του μπορεί να δώσει και τη ζωή του.

Διογένης Λαέρτιος

Ο σοφός -καθώς τον παρουσιάζει ο Επίκουρος στις *Διαπορίες*- αγαπά τα θεάματα και χαίρεται τις θεατρικές παραστάσεις και τα ακροάματα περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον· όμως δεν δίνει κανένα περιθώριο -ούτε καν την ώρα της οινοποσίας-, για συζητήσεις περί μουσικών προβλημάτων και φιλολογικών ζητημάτων που απασχολούν τους κριτικούς.

Πλούταρχος

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 1

Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλῳ παρέχει· ὥστε οὔτε ὀργαῖς οὔτε χάρισι συνέχεται· ἐν ἀσθενεῖ γὰρ πᾶν τὸ τοιοῦτον.

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Μενοικέα 123-124

123 *Πρῶτον μὲν τὸν θεὸν ζῷον ἄφθαρτον καὶ μακάριον νομίζων, ὡς ἡ κοινὴ τοῦ θεοῦ νόησις ὑπεγράφη, μηθὲν μήτε τῆς ἀφθαρσίας ἀλλότριον μήτε τῆς μακαριότητος ἀνοίκειον αὐτῷ πρόσαπτε· πᾶν δὲ τὸ φυλάττειν αὐτοῦ δυνάμενον τὴν μετὰ ἀφθαρσίας μακαριότητα περὶ αὐτὸν δόξαζε. θεοὶ μὲν γὰρ εἰσίν· ἐναργὴς γὰρ αὐτῶν ἐστιν ἡ γνῶσις· οἵους δ' αὐτοὺς <οἱ> πολλοὶ νομίζουσιν, οὐκ εἰσίν· οὐ γὰρ φυλάττουσιν αὐτοὺς οἵους νομίζουσιν. ἀσεβὴς δὲ οὐχ ὁ τοὺς τῶν πολλῶν θεοὺς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν*

124 *πολλῶν δόξας θεοῖς προσάπτων. οὐ γὰρ προλήψεις εἰσὶν ἀλλ' ὑπολήψεις ψευδεῖς αἱ τῶν πολλῶν ὑπὲρ θεῶν ἀποφάσεις. ἔνθεν αἱ μέγισται βλάβαι † αἴτιαι τοῖς κακοῖς ἐκ θεῶν ἐπάγονται καὶ ὠφέλειαι. ταῖς γὰρ ἰδίαις οἰκειούμενοι διὰ παντὸς ἀρεταῖς τοὺς ὁμοίους ἀποδέχονται, πᾶν τὸ*

Θεός και θρησκεία[8]

Το μακάριο και άφθαρτο ον ούτε το ίδιο έχει προβλήματα ούτε και σε άλλους προκαλεί· έτσι δεν οργίζεται με κανέναν και δεν χαρίζεται σε κανέναν. Γιατί όλα αυτά είναι γνωρίσματα των αδύναμων όντων.

Πρώτα-πρώτα, το θεό να τον θεωρείς ως ένα ον άφθαρτο και μακάριο, όπως μας τον παρουσιάζει η κοινή σε όλους τους ανθρώπους παράστασή του. Μην του προσάπτεις τίποτα το άσχετο με την αφθαρσία και αταίριαστο με τη μακαριότητά του. Πίστευε, αντίθετα, σε ο,τιδήποτε μπορεί να διαφυλάξει τη μακαριότητα και την αφθαρσία του. Οι θεοί υπάρχουν, μιας και η γνώση που έχουμε γι' αυτούς είναι ολοκάθαρη. Δεν είναι όμως τέτοιοι όπως τους φαντάζεται ο πολύς ο κόσμος. Γιατί ο κόσμος δεν κρατά ακέραιη την αρχική παράσταση των θεών. Ασεβής δεν είναι αυτός που βγάζει από τη μέση τους θεούς στους οποίους πιστεύει ο πολύς κόσμος· ασεβής είναι αυτός που αποδίδει στους θεούς τις δοξασίες των πολλών. Οι απόψεις του κόσμου για το θεό δεν είναι ξεκάθαρες προλήψεις [βλ. ΠΡΟΛΗΨΗ σελ. 85] αλλά ψευδείς δοξασίες. Από δω και η ιδέα ότι οι θεοί προκαλούν στους κακούς τα μεγαλύτερα δεινά και ότι ευεργετούν τους καλούς. Διότι οι άνθρωποι είναι εξοικειωμένοι με τις δικές τους αρετές και αποδέχονται τους ο-

μὴ τοιοῦτον ὡς ἀλλότριον νομίζοντες.

Ανώνυμη επικούρεια θεολογική διατριβή (Οξυρύγχιος πάπυρος 215).

[...] μηδ' ὅταν γε [ν]ὴ Δία οὕτω λέγεται πά[λι]ν ὑπὸ τῶν τυχόντων "[δ]έδοι]κα τοὺς θεοὺς πάν[τας οὕ]ς σέ-[βο]μαι κ]αὶ τού[τοι]ς βο[ύ]λομαι πάντα κα[τ]αθύειν καὶ τούτοις [ἀν]ατιθέναι." χαριέστε[ρο]ς μὲν γὰρ ἴσως ποτὲ [ὁ τ]οιοῦτος ἄλλων ἰδιω[τῶ]ν ἐστιν, ὅμως δὲ οὐ-[δὲ]ταύτῃ πω τὸ βέβαιον [εὐ]σεβείας ὑπάρχει. σὺ [δ' ὦ] ἄνθρωπε, μακαριώ[τα]τον μέν τι νόμιζε τὸ [διε]ιληφέναι καλῶς ὃ τὸ [παν]άριστον ἐν τοῖς οὖσι [δια]νοηθῆναι δυ-νάμε[θα], κα[ὶ θ]αύμαζε ταύτην [τὴ]ν δ[ι]άληψιν καὶ σέβου [ἀδ]εία τοῦτο, ἔπε[ι]τα . . .

Lucretius *De rerum natura*, V 1161-1225

Nunc quae causa deum per magnas numina gentis
pervulgarit et ararum compleverit urbis
suscipiendaque curarit sollemnia sacra,
quae nunc in magnis florent sacra rebus locisque,
unde etiam nunc est mortalibus insitus horror,
qui delubra deum nova toto suscitat orbi
terrarum et festis cogit celebrare diebus,
non ita difficilest rationem reddere verbis.
quippe etenim iam tum divom mortalia saecla
egregias animo facies vigilante videbant
et magis in somnis mirando corporis auctu.

μοίους των ενώ το διαφορετικό το θεωρούν ξένο και εχθρικό.

Επίκουρος

[...] κι ούτε πάλι, μα το Δία, όταν μιλά ένας κοινός άνθρωπος και λέει, «φοβάμαι όλους τους θεούς που λατρεύω, και θέλω να τους προσφέρω αμέτρητες θυσίες και αναθήματα.» Ένας τέτοιος άνθρωπος ίσως τυχαίνει καμιά φορά να είναι πιο καλλιεργημένος από άλλους απλοϊκούς ανθρώπους, όμως ακόμη και στην περίπτωσή του η ευσέβεια δεν στηρίζεται σε σίγουρο θεμέλιο. Εσύ όμως, άνθρωπέ μου, θεώρησε ως ύψιστη μακαριότητα το ότι έχεις συλλάβει ορθά ό,τι πιο Άριστο μπορεί να διανοηθεί κανείς ανάμεσα σε όλα τα υπαρκτά πράγματα. Να τη θαυμάζεις ετούτη τη σύλληψη του νου και να ευλαβείσαι (το Άριστον) δίχως φόβο...

Δεν είναι δύσκολο τώρα να σου εξηγήσω ποια ήταν η αιτία που εξαπλώθηκε η εξουσία των θεών σ' όλο τον κόσμο και γέμισε τις πόλεις με βωμούς κι έκανε να καθιερωθούν οι επίσημες ιερές τελετές που και σήμερα ακόμα γίνονται με λαμπρότητα σε τόπους ονομαστούς. Ως και σήμερα, απ' αυτά πηγάζει ο τρόμος που μπαίνει και φωλιάζει στις καρδιές των θνητών και που υψώνει καινούριους ναούς σ' ολόκληρη την οικουμένη κι αναγκάζει τους ανθρώπους να στριμώχνονται μέσα τους, τις γιορτάσιμες μέρες.

Γιατί πραγματικά, τον καιρό εκείνο οι θνητοί, περισσότερο στον ύπνο τους μα και ξυπνητοί, αντίκρυζαν τις μορφές των θεών, εξαίρετες και με θαυμαστή σωματική διάπλαση.

his igitur sensum tribuebant propterea quod
membra movere videbantur vocesque superbas
mittere pro facie praeclara et viribus amplis.
aeternamque dabant vitam, quia semper eorum
subpeditabatur facies et forma manebat,
et tamen omnino quod tantis viribus auctos
non temere ulla vi convinci posse putabant.
fortunisque ideo longe praestare putabant,
quod mortis timor haut quemquam vexaret eorum,
et simul in somnis quia multa et mira videbant
efficere et nullum capere ipsos inde laborem.
praeterea caeli rationes ordine certo
et varia annorum cernebant tempora verti
nec poterant quibus id fieret cognoscere causis.
ergo perfugium sibi habebant omnia divis
tradere et illorum nutu facere omnia flecti.
in caeloque deum sedes et templa locarunt,
per caelum volvi quia nox et luna videtur,
luna dies et nox et noctis signa severa
noctivagaeque faces caeli flammaeque volantes,
nubila sol imbres nix venti fulmina grando
et rapidi fremitus et murmura magna minarum.
O genus infelix humanum, talia divis
cum tribuit facta atque iras adiunxit acerbas!
quantos tum gemitus ipsi sibi, quantaque nobis
volnera, quas lacrimas peperere minoribus nostris!
nec pietas ullast velatum saepe videri

Απέδιδαν στους θεούς αισθήσεις γιατί τους φαινόταν πως κινούσαν τα μέλη τους και μιλούσαν με φωνές υπέροχες, άξιες της λαμπρής μορφής και της τεράστιας δύναμής τους. Τους προίκισαν με ζωή αιώνια, γιατί πάντα η θωριά τους έμενε απαράλλαχτη κι η όψη τους διαρκώς ξανανιωμένη· και προπάντων, επειδή σκέφτηκαν πως τέτοια όντα τόσο ρωμαλέα δε γινόταν να ηττηθούν εύκολα από καμιά δύναμη. Και νόμιζαν πως η ευτυχία των θεών ήταν αξεπέραστη γιατί κανέναν τους δεν πίεζε ο φόβος του θανάτου, κι ακόμη, γιατί στα όνειρά τους τους έβλεπαν τα κάνουν πολλά και θαυμαστά χωρίς να μοχθούν διόλου. Εξ άλλου, παρατηρούσαν τα ουράνια σώματα να περιφέρονται με τάξη, και τις εποχές του έτους να κυλούν περιοδικά, και δεν μπορούσαν να καταλάβουν τις αιτίες που τα προκαλούσαν όλα ετούτα. Και βρήκαν καταφύγιο στο να τα αποδίδουν στους θεούς και να φαντάζονται πως όλα γίνονται με τη θέληση εκεινών. Και τοποθέτησαν την κατοικία και έδρα των θεών στα ουράνια, γιατί εκεί έβλεπαν να στρέφεται η νύχτα κι η σελήνη, -η σελήνη, η μέρα κι η νύχτα κι οι αυστηροί φωστήρες της, οι περιπλανώμενοι πυρσοί του ουρανού κι οι ιπτάμενες φλόγες, τα σύννεφα, ο ήλιος οι βροχές, το χιόνι, οι άνεμοι, οι κεραυνοί, το χαλάζι, οι απότομες βροντές και το απειλητικό μουγκρητό.

Ω, κακόμοιρο ανθρώπινο γένος, που φόρτωσε τέτοιες πράξεις στους θεούς και πίστεψε στη φοβερή οργή τους! Πόσους θρήνους προκάλεσαν από μόνοι τους στον εαυτό τους, πόσα τραύματα σ' εμάς, πόσα δάκρυα στους απογόνους μας!

Δεν είναι ευσέβεια να παρουσιάζεσαι με το κεφάλι καλυμ-

vertier ad lapidem atque omnis accedere ad aras
nec procumbere humi prostratum et pandere palmas
ante deum delubra nec aras sanguine multo
spargere quadrupedum nec votis nectere vota,
sed mage pacata posse omnia mente tueri.
nam cum suspicimus magni caelestia mundi
templa super stellisque micantibus aethera fixum,
et venit in mentem solis lunaeque viarum,
tunc aliis oppressa malis in pectora cura
illa quoque expergefactum caput erigere infit,
ne quae forte deum nobis inmensa potestas
sit, vario motu quae candida sidera verset;
temptat enim dubiam mentem rationis egestas,
ecquae nam fuerit mundi genitalis origo,
et simul ecquae sit finis, quoad moenia mundi
et taciti motus hunc possint ferre laborem,
an divinitus aeterna donata salute
perpetuo possint aevi labentia tractu
inmensi validas aevi contemnere viris.
praeterea cui non animus formidine divum
contrahitur, cui non correpunt membra pavore,
fulminis horribili cum plaga torrida tellus
contremit et magnum percurrunt murmura caelum?
non populi gentesque tremunt, regesque superbi
corripiunt divum percussi membra timore,
ne quod ob admissum foede dictumve superbe
poenarum grave sit solvendi tempus adauctum?

μένο και να προσκυνάς στραμμένος σε μια πέτρα, και να επισκέπτεσαι όλους τους βωμούς· ούτε να πέφτεις στο χώμα και να υψώνεις τα χέρια μπρος στα ιερά των θεών ούτε να ποτίζεις τους βωμούς με το αίμα των θυσιασμένων ζώων ούτε να πλέκεις προσευχές τη μια μετά την άλλη. Αλλά το να μπορείς τα πάντα να τ' αντικρύζεις με λογισμό ατάραχο.

Γιατί όταν υψώνουμε το βλέμμα στις ουράνιες περιοχές του μεγάλου κόσμου και στον αιθέρα με τ' άστρα, και αναλογιζόμαστε του ήλιου τις τροχιές και της σελήνης, τότε μες στις καρδιές μας, που ήδη καταπιέζονται από άλλα κακά, ξυπνάει μια έγνοια κι αρχίζει να σηκώνει κεφάλι: μήπως έχουμε αντίκρυ μας μια τεράστια θεϊκή δύναμη που προκαλεί τις ποικίλες κινήσεις των λαμπρών άστρων. Γιατί η άγνοια των αιτίων, κάνει το μυαλό ν' αναρωτιέται μήπως υπήρξε κάποια αρχική γέννηση και, παρόμοια, αν θα υπάρξει κάποιο τέλος όπου μέχρι τότε θ' αντέξουν τα οχυρά του κόσμου στην καταπόνηση της αέναης κίνησης -ή μήπως, προικισμένα απ' τους θεούς με αιώνια ύπαρξη, μπορούν να γλιστρούν μές στον απέραντο χρόνο αψηφώντας τις δυνάμεις του.

Εξ άλλου, ποιανού δεν σφίγγεται η ψυχή από το φόβο των θεών, ποιανού δεν ζαρώνει το κορμί απ' τον τρόμο όταν η κατάξερη γη τρέμει από το χτύπημα του κεραυνού, όταν τα μουγκρητά διατρέχουν τον απέραντο ουρανό; Δεν τρέμουν έθνη και δεν ζαρώνουν οι περήφανοι βασιλιάδες, χτυπημένοι από το φόβο των θεών, μήπως φτάσει η βαριά η ώρα της τιμωρίας για κάποια πράξη κακή ή για κάποιον αλαζονικό λόγο;

Lucretius De rerum natura, VI 68-79

...quae nisi respuis ex animo longeque remittis
dis indigna putare alienaque pacis eorum,
delibata deum per te tibi numina sancta
saepe oberunt; non quo violari summa deum vis
possit, ut ex ira poenas petere inbibat acris,
sed quia tute tibi placida cum pace quietos
constitues magnos irarum volvere fluctus,
nec delubra deum placido cum pectore adibis,
nec de corpore quae sancto simulacra feruntur
in mentes hominum divinae nuntia formae,
suscipere haec animi tranquilla pace valebis.
inde videre licet qualis iam vita sequatur.

Διογένης Οινοανδέας, απ. 19

...δεῖ δ' ἱλαρὰ τῶν θεῶν ποιεῖν ξόανα καὶ μειδιῶντα, ἵν' ἀντιμειδιάσωμεν μᾶλλον αὐτοῖς ἢ φοβηθῶμεν.

Αν δεν τις βγάλεις από το νου ετούτες τις ιδέες, και δεν διώξεις μακριά δοξασίες που 'ναι ανάξιες για τους θεούς και ξένες προς την γαληνότητά τους, η θειότητα τους, υποτιμημένη από σένα, θα σε βλάπτει συχνά: όχι επειδή θα διψά για εκδίκηση η υπέρτατη δύναμή τους -ωσάν να ήταν δυνατό να προσβληθεί ποτέ-, μα επειδή εσύ ο ίδιος θα φαντάζεσαι πως οι γαλήνιοι και ειρηνικοί εκείνοι θεοί κυλούν μεγάλα κύματα οργής καταπάνω σου· και δεν θα μπορείς να ζυγώνεις με ήρεμη καρδιά τους ναούς και θα 'σαι ανίκανος να δεχτείς με ψυχική γαλήνη τα ομοιώματα που αφήνουν το θεϊκό το σώμα και ταξιδεύουν μέσα στο νου των ανθρώπων, αναγγέλλοντας τη θεϊκή μορφή. Είναι λοιπόν φανερό τι είδους ζωή σε περιμένει στο εξής.

Λουκρήτιος

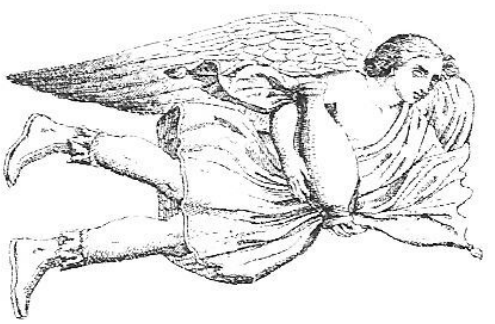

... μα τ' αγάλματα των θεών πρέπει να τα φτιάχνουμε χαρούμενα και χαμογελαστά, για να τους ανταποδίδουμε το χαμόγελο κι όχι να τους φοβόμαστε.

Διογένης Οινοανδέας

Ἐπικ. Ἐπιστ. πρὸς Μενοικέα 124-127

124 *Συνέθιζε δὲ ἐν τῷ νομίζειν μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον ἐπεὶ πᾶν ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθήσει· στέρησις δέ ἐστιν αἰσθήσεως ὁ θάνατος. ὅθεν γνῶσις ὀρθὴ τοῦ μηθὲν εἶναι πρὸς ἡμᾶς τὸν θάνατον ἀπολαυστὸν ποιεῖ τὸ τῆς ζωῆς θνητόν, οὐκ ἄπειρον προστιθεῖσα χρόνον, ἀλλὰ τὸν*
125 *τῆς ἀθανασίας ἀφελομένη πόθον. οὐθὲν γάρ ἐστιν ἐν τῷ ζῆν δεινὸν τῷ κατειληφότι γνησίως τὸ μηδὲν ὑπάρχειν ἐν τῷ μὴ ζῆν δεινόν. ὥστε μάταιος ὁ λέγων δεδιέναι τὸν θάνατον οὐχ ὅτι λυπήσει παρών, ἀλλ' ὅτι λυπεῖ μέλλων. ὃ γὰρ παρὸν οὐκ ἐνοχλεῖ, προσδοκώμενον κενῶς λυπεῖ. τὸ φρικωδέστατον οὖν τῶν κακῶν ὁ θάνατος οὐθὲν πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδήπερ ὅταν μὲν ἡμεῖς ὦμεν, ὁ θάνατος οὐ πάρεστιν, ὅταν δὲ ὁ θάνατος παρῇ, τόθ' ἡμεῖς οὐκ ἐσμέν. οὔτε οὖν πρὸς τοὺς ζῶντάς ἐστιν οὔτε πρὸς τοὺς τετελευτηκότας, ἐπειδήπερ περὶ οὓς μὲν οὐκ ἔστιν, οἳ δ' οὐκέτι εἰσίν. Ἀλλ' οἱ πολλοὶ τὸν θάνατον ὁτὲ μέν ὡς μέγιστον τῶν κακῶν φεύγουσιν, ὁτὲ δὲ ὡς ἀνάπαυσιν τῶν ἐν τῷ ζῆν <κα-*
126 *κῶν αἱροῦνται. ὁ δὲ σοφὸς οὔτε παραιτεῖται τὸ ζῆν> οὔτε*

Ο Θάνατος

Κοίτα να συνηθίσεις στην ιδέα ότι ο θάνατος για μας είναι ένα τίποτα. Κάθε καλό και κάθε κακό βρίσκεται στην αίσθησή μας· όμως θάνατος σημαίνει στέρηση της αίσθησης. Γι' αυτό η σωστή εκτίμηση ότι ο θάνατος δεν σημαίνει τίποτα για μας, μας βοηθά να χαρούμε τη θνητότητα του βίου: όχι επειδή μας φορτώνει αμέτρητα χρόνια αλλά γιατί μας απαλλάσσει από τον πόθο της αθανασίας. Δεν υπάρχει, βλέπεις, τίποτα το φοβερό στη ζωή του ανθρώπου που 'χει αληθινά συνειδητοποιήσει ότι δεν υπάρχει τίποτα το φοβερό στο να μη ζεις. Άρα είναι ανόητος αυτός που λέει ότι φοβάται το θάνατο, όχι γιατί θα τον κάνει να υποφέρει όταν έρθει αλλά επειδή υποφέρει με την προσδοκία του θανάτου. Γιατί ό,τι δεν σε στεναχωρεί όταν είναι παρόν, δεν υπάρχει λόγος να σε στεναχωρεί όταν το προσδοκείς. Το πιο ανατριχιαστικό, λοιπόν, από τα κακά, ο θάνατος, είναι ένα τίποτα για μας, ακριβώς επειδή όταν υπάρχουμε εμείς αυτός είναι ανύπαρκτος, κι όταν έρχεται αυτός είμαστε ανύπαρκτοι εμείς. Ο θάνατος λοιπόν δεν έχει να κάνει ούτε με τους ζωντανούς ούτε με τους πεθαμένους, αφού για τους ζωντανούς δεν υπάρχει, ενώ οι τελευταίοι δεν υπάρχουν πια. Βέβαια, οι πολλοί άλλοτε πασχίζουν ν' αποφύγουν το θάνατο σαν να 'ναι η πιο μεγάλη συμφορά, κι άλλοτε τον αποζητούν για ν' αναπαυθούν από τα δεινά της ζωής. Απεναντίας ο σο-

φοβεῖται τὸ μὴ ζῆν· οὔτε γὰρ αὐτῷ προσίσταται τὸ ζῆν οὔτε δοξάζει κακὸν εἶναί τι τὸ μὴ ζῆν. ὥσπερ δὲ τὸ σιτίον οὐ τὸ πλεῖον πάντως ἀλλὰ τὸ ἥδιστον αἱρεῖται, οὕτω καὶ χρόνον οὐ τὸν μήκιστον ἀλλὰ τὸν ἥδιστον καρπίζεται. Ὁ δὲ παραγγέλλων τὸν μὲν νέον καλῶς ζῆν, τὸν δὲ γέροντα καλῶς καταστρέφειν, εὐήθης ἐστὶν οὐ μόνον διὰ τὸ τῆς ζωῆς ἀσπαστόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ τὴν αὐτὴν εἶναι μελέτην τοῦ καλῶς ζῆν καὶ τοῦ καλῶς ἀποθνήσκειν. πολὺ δὲ χείρων καὶ ὁ λέγων καλὸν μὲν μὴ φῦναι,

φύντα δ' ὅπως ὤκιστα πύλας Ἀίδαο περῆσαι.

127 *Εἰ μὲν γὰρ πεποιθὼς τοῦτό φησιν, πῶς οὐχ ἁπέρχεται ἐκ τοῦ ζῆν; ἐν ἑτοίμῳ γὰρ αὐτῷ τοῦτ' ἐστίν, εἴπερ ἦν βεβουλευμένον αὐτῷ βεβαίως· εἰ δὲ μωκώμενος, μάταιος ἐν τοῖς οὐκ ἐπιδεχομένοις.*

Ἐπικ. Κύρια Δόξα 2

Ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς· τὸ γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ, τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς.

Ἐπικ. Προσφ. 14

Γεγόναμεν ἅπαξ, δὶς δὲ οὐκ ἔστι γενέσθαι· δεῖ δὲ τὸν αἰῶνα μηκέτι εἶναι· σὺ δὲ οὐκ ὢν τῆς αὔριον κύριος ἀνα-

φός ούτε τη ζωή απαρνιέται ούτε την ανυπαρξία φοβάται. Γιατί δεν του είναι δυσάρεστη η ζωή αλλά ούτε και θεωρεί κακό το να μη ζει. Κι όπως με το φαγητό δεν προτιμά σε κάθε περίπτωση το πιο πολύ μα το πιο νόστιμο, έτσι και με τη ζωή: δεν απολαμβάνει τη διαρκέστερη μα την ευτυχέστερη. Κι είναι αφελής όποιος προτρέπει τον νέο να ζει καλά και τον γέρο να δώσει ωραίο τέλος στη ζωή του· όχι μόνο γιατί η ζωή είναι ευπρόσδεκτη αλλά γιατί το να ζεις καλά και να πεθαίνεις καλά είναι μία και η αυτή άσκηση. Όμως πολύ χειρότερος είναι εκείνος που λέει πως καλό είναι να μη γεννηθείς

αλλά μιας και γεννήθηκες,
*βιάσου να διαβείς τις πύλες του Άδη.**

Αν το λέει επειδή το πιστεύει, γιατί δεν αυτοκτονεί; Στο χέρι του είναι να το κάνει, αν το 'χει σκεφτεί σοβαρά. Αν πάλι το λέει στ' αστεία, είναι ελαφρόμυαλος σε πράγματα που δεν σηκώνουν αστεία.

Ένα τίποτα είναι για μας ο θάνατος. Γιατί ό,τι αποσυντίθεται παύει να αισθάνεται. Κι ό,τι δεν αισθάνεται δεν μας αφορά.

Γεννηθήκαμε μια φορά και δε γίνεται να γεννηθούμε και δεύτερη, κι είναι βέβαιο πως δεν θα υπάρξουμε ξανά στον αιώνα τον άπαντα. Εσύ όμως, ενώ δεν εξουσιάζεις το αύριο, αναβάλ-

* (σ.τ.μ.:) Θέογνις 425, 427.

βάλλῃ τὸ χαῖρον· ὁ δὲ βίος μελλησμῷ παραπόλλυται καὶ εἷς ἕκαστος ἡμῶν ἀσχολούμενος ἀποθνῄσκει.

Μητρόδωρος (Ἐπικ. Προσφ. 47)

Προκατείλημμαί σε, ὦ τύχη, καὶ πᾶσαν σὴν παρείσδυσιν ἐνέφραξα. καὶ οὔτε σοὶ οὔτε ἀλλῃ οὐδεμίᾳ περιστάσει δώσομεν ἑαυτοὺς ἐκδότους· ἀλλ' ὅταν ἡμᾶς τὸ χρεὼν ἐξάγῃ, μέγα προσπτύσαντες τῷ ζῆν καὶ τοῖς αὐτῷ κενῶς περιπλαττομένοις, ἄπιμεν ἐκ τοῦ ζῆν μετὰ καλοῦ παιῶνος ἐπιφωνοῦντες ὡς εὖ ἡμῖν βεβίωται.

Διογ. Λαέρτιος 10.22

Ἤδη δὲ τελευτῶν γράφει πρὸς Ἰδομενέα τήνδε ἐπιστολήν· *Τὴν μακαρίαν ἄγοντες καὶ ἅμα τελευταίαν ἡμέραν τοῦ βίου ἐγράφομεν ὑμῖν ταυτί. στραγγουρικά τε παρηκολούθει καὶ δυσεντερικὰ πάθη ὑπερβολὴν οὐκ ἀπολείποντα τοῦ ἐν ἑαυτοῖς μεγέθους. ἀντιπαρετάττετο δὲ πᾶσι τούτοις τὸ κατὰ ψυχὴν χαῖρον ἐπὶ τῇ τῶν γεγονότων ἡμῖν διαλογισμῶν μνήμῃ. σὺ δ' ἀξίως τῆς ἐκ μειρακίου παραστάσεως πρὸς ἐμὲ καὶ φιλοσοφίαν ἐπιμελοῦ τῶν παίδων Μητροδώρου.*

λεις την ευτυχία γι' αργότερα. Κι η ζωή κυλά με αναβολές και χάνεται, κι ο καθένας μας πεθαίνει μες στις έγνοιες.

Επίκουρος

Σε πρόλαβα, Τύχη, και σου 'χω φράξει όλες τις διόδους. Και δεν πρόκειται να παραδοθούμε όμηροι μήτε σε σένα μήτε σε καμιά συγκυρία· αλλά σαν έρθει η ώρα να φύγουμε, θα φτύσουμε και τη ζωή και όσους με ματαιοδοξία προσκολλώνται σ' αυτήν· θα φύγουμε απ' τη ζωή μ' ένα ωραίο τραγούδι λέγοντας πόσο ωραία τη ζήσαμε.

Μητρόδωρος

Πεθαίνοντας ο Επίκουρος, γράφει στον Ιδομενέα ετούτη την επιστολή:
Τούτη την ευτυχισμένη μέρα, την τελευταία της ζωής μου, σου γράφω το παρακάτω γράμμα. Οι συνεχείς πόνοι από τη δυσουρία και τη δυσεντερία έχουν ξεπεράσει κάθε προηγούμενο. Όμως όλα αυτά τ' αντιμετωπίζω με τη χαρά που νιώθει η ψυχή μου καθώς αναθυμούμαι τις συζητήσεις που έχουμε κάνει. Να φανείς άξιος της στάσης που από νεαρός κράτησες απέναντι στη φιλοσοφία και σε μένα και να φροντίσεις εσύ τα παιδιά του Μητρόδωρου.

Επίκουρος

Lucretius De rerum natura, III 931-962

Denique si vocem rerum natura repente
mittat et hoc alicui nostrum sic increpet ipsa:
«quid tibi tanto operest, mortalis, quod nimis aegris
luctibus indulges? quid mortem congemis ac fles?
nam [si] grata fuit tibi vita ante acta priorque
et non omnia pertusum congesta quasi in vas
commoda perfluxere atque ingrata interiere;
cur non ut plenus vitae conviva recedis
aequo animoque capis securam, stulte, quietem?
sin ea quae fructus cumque es periere profusa
vitaque in offensost, cur amplius addere quaeris,
rursum quod pereat male et ingratum occidat omne,
non potius vitae finem facis atque laboris?
nam tibi praeterea quod machiner inveniamque,
quod placeat, nihil est; eadem sunt omnia semper.
si tibi non annis corpus iam marcet et artus
confecti languent, eadem tamen omnia restant,
omnia si perges vivendo vincere saecla,
atque etiam potius, si numquam sis moriturus»,
quid respondemus, nisi iustam intendere litem
naturam et veram verbis exponere causam?
grandior hic vero si iam seniorque queratur
atque obitum lamentetur miser amplius aequo,
non merito inclamet magis et voce increpet acri:
«aufer abhinc lacrimas, baratre, et compesce querellas.
omnia perfunctus vitai praemia marces;
sed quia semper aves quod abest, praesentia temnis,
inperfecta tibi elapsast ingrataque vita,

Και τέλος, πες πως η ίδια η φύση ξάφνου παίρνει το λόγο και μαλώνει έναν από μας: «Γιατί, θνητέ, αφήνεσαι να βυθιστείς σ' ένα τόσο αρρωστημένο πένθος; Τι κλαίγεσαι κι αναστενάζεις για το θάνατο; Αν ήταν ευχάριστη η ζωή σου που πέρασε και πάει, κι αν όλες οι χάρες της δεν πήγαν χαμένες σαν να χυθήκαν μέσα από ένα τρύπιο πιθάρι, τότε γιατί δεν αποσύρεσαι σαν χορτάτος συνδαιτυμόνας από το συμπόσιο της ζωής και δεν προτιμάς, ανόητε, μια γαλήνη δίχως έγνοιες; Μα αν όσα αποκόμισες σκορπίσαν και χαθήκαν και σου είναι βάρος η ζωή, τι γυρεύεις να της προσθέσεις κι άλλα, για να χαθούν κι αυτά κι όλα άχαρα να σβήσουν; Δεν είναι καλύτερα, να δώσεις ένα τέλος στη ζωή και στα βάσανα; Γιατί εγώ δεν μπορώ να μηχανευτώ και να επινοήσω τίποτα πια που να σ' ευχαριστήσει: όλα τα πράγματα είναι όπως ήταν πάντα. Και ίδια θα παραμένουν, ακόμα κι αν το σώμα σου δεν έχει κιόλας μαραθεί απ' τα χρόνια και τα μέλη σου δεν έχουν λυώσει· ακόμα κι αν ζήσεις τόσο που να ξεπεράσεις όλες τις γενιές, ακόμα κι αν ποτέ σου δεν πεθάνεις.»

Τι θ' απαντήσουμε, αν όχι ότι η φύση δίκαια μας δικάζει κι ότι είναι αληθινή η κατηγορία που επικαλείται; Κι αν πάλι κάποιος γέρος με χρόνια στην πλάτη, παραπονεθεί παραπάνω απ' το κανονικό και κλαφτεί που θα πεθάνει, δεν θα 'χε δίκιο η φύση να υψώσει τη φωνή και να τον μαλώσει ακόμα πιο σκληρά;

«Σκούπισ' τα δάκρυα, ανάξιε, και σταμάτα τις κλάψες. Τώρα μαραίνεσαι, αφού πρώτα γεύτηκες όλα τα δώρα της ζωής. Μα επειδή πάντα ποθείς αυτό που δεν έχεις και περιφρονείς αυτά που έχεις, κύλησε η ζωή σου λειψή κι αχάριστη· και

et nec opinanti mors ad caput adstitit ante
960 *quam satur ac plenus possis discedere rerum.*
nunc aliena tua tamen aetate omnia mitte
962 *aequo animoque, age dum, magnis concede necessis.»*

Ἡδὺ γείνεται τὸ ζῆν ὅταν ἀπῇ θανάτου φόβος.

Διογένης Οἰνοανδέας, νέο ἀπόσπασμα 130
(ανακαλύφθηκε το 1997 -πρώτη δημοσίευση).

Φιλόδημος, *Πρὸς τοὺς σοφιστάς* IV 7-14.

καὶ διὰ παντὸς ἔστω καὶ π[α]νταχῇ παρεπόμενον ἡ τετραφάρμακος·
"ἄφοβον ὁ θεός, ἀν[ύ]ποπτον ὁ θάνατος· καὶ τἀγαθὸν μὲν
εὔκτητ[ον], τὸ δὲ δεινὸν εὐεκκα[ρ]τέρητον."

ξάφνου στέκει πλάι στο προσκέφαλό σου ο θάνατος, και συ δεν έχεις τη δύναμη, χορτασμένος και ικανοποιημένος απ' όλα, ν' αποσυρθείς. Όμως τώρα παράτα τα όλα τούτα που δεν ταιριάζουν στην ηλικία σου, κι άντε, με ήσυχη την ψυχή, κάνε τόπο σε άλλους· έτσι πρέπει.»

Λουκρήτιος

Η ζωή γίνεται γλυκιά όταν λείπει ο φόβος του θανάτου.

Διογένης Οινοανδέας

Η ΤΕΤΡΑΦΑΡΜΑΚΟΣ

Ο θεός δεν είναι επίφοβος, ο θάνατος δεν προκαλεί ανησυχία· το καλό αποκτάται εύκολα και το κακό αντέχεται εύκολα.

Φιλόδημος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η 40ή και τελευταία «Κύρια Δόξα» δίνει πολύ επιγραμματικά την εικόνα μιας κοινωνίας επικούρειων: οι άνθρωποι απολαμβάνουν ασυλία από τους γείτονές τους, ζουν σε πλήρη ασφάλεια έχοντας στενές σχέσεις με φίλους. Κι ο θάνατος ενός φίλου που έχει απολαύσει έτσι τη ζωή, που *ἐβίωσε ἥδιστα, πληρεστάτην οἰκειότητα ἀπολαβών*, δεν είναι αιτία λύπησής του: ένας τέτοιος νεκρός δεν είναι αξιοθρήνητος.

2. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ: «Ο σοφός δεν ασχολείται με την πολιτική, εκτός κι αν προκύψει σοβαρός λόγος». Εδώ ο Επίκουρος παραφράζει τη ρήση του στωικού Ζήνωνα, «ο σοφός *θα ασχοληθεί* με την πολιτική, εκτός κι αν προκύψει σοβαρός λόγος». (Η κατά λέξη μετάφραση είναι: «...εκτός κι αν παρεμβληθούν εμπόδια».)

Υπό ομαλές συνθήκες, ο επικούρειος δεν θα φθείρει την προσωπικότητά του υποτάσσοντάς την σε φιλοδοξίες που εξαρτώνται από τις επιθυμίες άλλων ανθρώπων, και στήνοντας ψεύτικες φιλίες· και σε καμία περίπτωση δεν θα κολακεύσει την κοινή γνώμη ή την ελίτ, θυσιάζοντας την αλήθεια. Ο επικούρειος θα αναμιχθεί με την πολιτική μόνο όταν το απαιτήσουν κρίσιμες συνθήκες και όταν δεν γίνεται να διασφαλίσει την ψυχική ηρεμία του διαφορετικά, και πάντα σταθμίζοντας τις καταστάσεις με οδηγό τη φιλοσοφία.

Δυστυχώς δεν έχουν διασωθεί τα βιβλία *Περὶ Αἱρέσεων καὶ Φυγῶν (Περί του τι επιλέγουμε και τι αποφεύγουμε)* και το *Περὶ Βίων (περί τρόπων ζωής)*, στα οποία ο Επίκουρος ανέπτυσσε διεξοδικά το θέμα της ανάμιξης στην πολιτική ζωή. Από τα κείμενα που σώζονται, ωστόσο, (βλ. κεφ. «Επικούρειος "αναχωρητισμός"», «Ο σοφός μέσα στην κοινωνία», απόσπασμα 30 του Διογ. Οινοανδέα στο κεφ. «Ιστορικός πεσιμισμός») και από άλλες μαρτυρίες, όπως η πολεμική του Πλούταρχου κατά των επικούρειων, μπορούμε να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα:

Στην κατηγορία ότι η στάση του Επίκουρου απέναντι στην πολιτική είναι ανεύθυνη και αυτάρεσκη, οι επικούρειοι είχαν να απαντήσουν ότι η φιλοσοφία του, η ίδια η οργανωτική δομή της σχολής του και προπαντός η υποδειγματική και κάθε άλλο παρά αντικοινωνική συμπεριφορά των ίδιων και η διαφωτιστική κοινωνική πρακτική τους, όλα μαζί προσφέρουν ένα εναλλακτικό πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης που εμπνέει τον κόσμο και την πολιτική ζωή· οργάνωσης που στηρίζει τις αξίες εκείνες -δικαιοσύνη, φιλία, σοφία, οικονομική αλληλεγγύη κ.λπ.- που πραγματικά ανταποκρίνονται στις ανάγκες όλων, αλλά παραμερίζει ο,τιδήποτε προάγει σφαλερές αξίες και θέτει σε κίνδυνο την ευτυχία των ανθρώπων. Είναι πολλές οι μαρτυρίες (όπως λ.χ. του Διογένη Λαέρτιου, που μιλούσε για το «υπέρτερο πλήθος» των επικούρειων στις πόλεις της αρχαιότητας, ή η επιχειρηματολογία του Ρωμαίου επικούρειου Τορκουάτου -στην οποία κάνει λόγο ακόμα και για «προδοσία της πατρίδας»-, βλ. παρακάτω Παράρτημα 1, αλλά και αφηγήσεις του επικούρειου σατιρικού συγγραφέα Λουκιανού, όπως λ.χ. στον *Αλέξανδρο Ψευδομάντη* -όπου ο Λ. μιλά για «συναγωνιστάς» που τον βοήθησαν στον αγώνα του ενάντια σε έναν αντιεπικούρειο αγύρτη με πολιτική επιρροή), από τις οποίες φαίνεται ότι ο επικουρισμός ασκούσε μια *ριζοσπαστική* αλλά και *εκλεκτικιστική* κριτική της πολιτικής ζωής, και ότι οι επικούρειοι δεν τηρούσαν την απολιτική στάση που συχνά τους καταλογίζεται. Κάτι τέτοιο, άλλωστε, θα μπορούσε να συμβαίνει μόνον εάν οι επικούρειοι αμφισβητούσαν τις κοινωνικές συμβάσεις και την αξία της κοινωνικής οργάνωσης και υποστήριζαν -όπως έκαναν οι «πριμιτιβιστές» κυνικοί- ότι ο πολιτισμός είναι ξένος προς τις φυσικές ανάγκες του ανθρώπου. Απεναντίας, οι επικούρειοι (βλ. και Έρμαρχο και Λουκρήτιο στο κεφ. «Κοινωνία...,» σελ 227), θεωρούν ότι οι αποφασιστικές πρόοδοι του πολιτισμού, όπως το δίκαιο και η κοινωνική οργάνωση (που τα θεωρούν ως *έλλογο περιορισμό της άλογης επιθυμίας*), πήγαζαν από πραγματικές ανάγκες και οφείλονταν στη διορατικότητα και φρόνηση κάποιων ανθρώπων -λ.χ. του Σόλωνα-, που χάρη στη σοφία τους ξεχώρισαν από το πλήθος και μπόρεσαν να επιβάλουν θεσμούς, νόμους και *ἔθη καλῶς κείμενα* (βλ. Επικ. Προσφώνηση 51, σελ. 217).

3. Στην επιγραφή του Διογένη Οινοανδέα, η φράση είναι γραμμένη ως εξής:

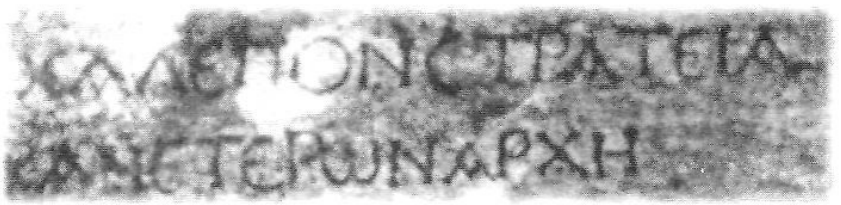

ΧΑΛΕΠΟΝΣΤΡΑΤΕΙΑ
ΚΑΝΕΤΕΡΩΝΑΡΧΗ

Θα μπορούσε λοιπόν να μη διαβαστεί ως *χαλεπὸν στρατεία κἄν ἑτέρων ἄρχῃ* (= η στράτευση είναι δύσκολη υπόθεση, ακόμα κι όταν διοικείς άλλους) αλλά: *χαλεπὸν στρατεία κἀν* [δηλ. *καὶ ἐν*] *ἑτέρων ἀρχῇ* (= δύσκολο πράγμα η στράτευση· και σ' έχουν υπό την εξουσία τους άλλοι), δεδομένου ότι ο Διογένης στην επιγραφή του πάντοτε αποφεύγει τις υπογεγραμμένες...

4. Η επικούρεια επιχειρηματολογία σχετικά με τον σωματικό πόνο, τη διάρκεια και την έντασή του, και την αντιμετώπισή του από τον σοφό, είναι σήμερα η πλέον αμφισβητούμενη.

Τις «υπεραισιόδοξες» σκέψεις περί μικρής διάρκειας των δυνατών πόνων και ηπιότητας των μακροχρόνιων ασθενειών τις συναντούμε πολύ συχνά στα επικούρεια κείμενα· συμπυκνώνονται δε στην τέταρτη και τελευταία θέση («το κακό εύκολα αντέχεται») της τετραφάρμακου, που συνοψίζει την επικούρεια διδαχή (βλ. σελ. 263). Πίσω της κρύβεται η ιδέα ότι ένας φυσικός πόνος μπορεί να ημερέψει, ίσως και να χαθεί, χάρη σε μια πνευματική απόλαυση (βλ. και τελευταία επιστολή του Επίκουρου, σελ. 259), κι ακόμη, η ιδέα ότι ο πόνος όταν απομακρύνεται μας χαρίζει ηδονή, ότι ένας υποφερτός πόνος βοηθά να αντιληφθούμε από τι ανυπόφορα δεινά είμαστε απαλλαγμένοι κλπ· γενικά, ο επικούρειος σοφός θεωρεί το σωματικό πόνο μικρό κακό σε σύγκριση με τον πόνο της ψυχής, και ένδειξη σοφίας το να μπορεί να τον υπομένει αγόγγυστα.

5. ΗΔΟΝΗ: Η σημείωση αυτή βοηθά τον αναγνώστη να κατανοήσει πληρέστερα και να συνδέσει τα σκόρπια νοήματα των κειμένων που περιλαμβάνει το κεφάλαιο «Περί Ηδονής»:

Οι ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί κατά της επικούρειας ηδονής από σοβαρούς μελετητές της επικούρειας φιλοσοφίας, δεν είναι εκείνες που θα φανταζόταν κανείς: εστιάζονται στο ότι η ηδονή που εκθειάζει ο Επίκουρος είναι σχεδόν ασκητική, ότι δεν είναι καν ηδονή. Συγκεκριμένα: ο Επίκουρος δίνει υπερβολική βαρύτητα στην ΣΤΑΤΙΚΗ ΗΔΟΝΗ. Στατική ηδονή (*καταστηματική* στα αρχαία, *καταστασιακή* στα νέα ελληνικά), σημαίνει *απουσία πόνου* -σωματικού ή/και ψυχικού, με την ευρύτατη έννοια: ο «πόνος» και η «ψυχική ταραχή» περιλαμβάνουν την πείνα, κάθε σωματική ενόχληση που προκαλείται από διατάραξη της υγείας, ψυχική στενοχώρια οσοδήποτε μικρή, φόβος, ανησυχία, πλήξη, κατάθλιψη, κλπ. Για τον Επίκουρο και για τους σοφούς που ξέρουν να εκτιμούν τα πράγματα σωστά *(τοῖς ἐπιλογίζεσθαι δυναμένοις)*, ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΝΔΙΑΜΕΣΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΠΟΝΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΗΔΟΝΗ. Η απουσία του πρώτου συνεπάγεται το δεύτερο -και αντιστρόφως: «Όταν υποστηρίζουμε ότι σκοπός είναι η ηδονή, δεν εννοούμε τις ηδονές των ασώτων και των αισθησιακών απολαύσεων, όπως νομίζουν κάποιοι, από άγνοια κι επειδή διαφωνούν μαζί μας ή παίρνουν στραβά τα λόγια μας, αλλά εννοούμε το να μην υποφέρει κανείς σωματικούς πόνους και το να μην είναι η ψυχή του ταραγμένη.» (βλ. σελ. 183). Η βασική αντίρρηση στον Επίκουρο είναι ότι *υπάρχει* η ενδιάμεση εκείνη -οσοδήποτε περιορισμένη χρονικά- κατάσταση όπου ο άνθρωπος δεν νιώθει ούτε ευχάριστα ούτε οδυνηρά αλλά απλώς αδιάφορα· συνεπώς η κατάστασή του είναι άσχετη με την ηδονή. Όμως ο επικούρειος σοφός, ξέροντας «να εκτιμά τα πράγματα σωστά», απορρίπτει κατηγορηματικά την ιδέα αυτής της ουδετερότητας ως προϊόν πλάνης, θεωρώντας υπεραρκετή την απουσία κάθε λογής πόνου.

Η ΣΤΑΤΙΚΗ/ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΑΚΗ ΗΔΟΝΗ δεν είναι παρά η φυσική ή κανονική κατάσταση των έμβιων όντων, η κατάσταση σωματικής και πνευματικής υγείας και ευεξίας -μια κατάσταση εκ των πραγμάτων ευ-

χάριστη. Αυτήν εννοεί ο Επίκουρος όταν γράφει, «Και γι' αυτό λέω πως η ηδονή είναι αρχή και σκοπός του μακαρίως ζην: γιατί αναγνώρισα ότι είναι το *πρωταρχικό* και *συγγενικό με τη φύση μας* αγαθό και ότι αυτή είναι η αφετηρία για κάθε επιλογή και για κάθε αποφυγή μας, και ότι σ' αυτήν καταλήγουμε πάλι, όταν αποτιμάμε το κάθε αγαθό, έχοντας ως κριτήριο το τι αισθανόμαστε». (βλ. σελ. 179).

Πέραν της στατικής ηδονής υπάρχουν οι ΚΙΝΗΤΙΚΕΣ ΗΔΟΝΕΣ που κερδίζονται μέσα από ενέργειές μας, και στις οποίες οι επικούρειοι δίνουν δευτερεύουσα μόνο αξία: «Η ηδονή που επιζητούμε δεν είναι τόσο εκείνη που μας διεγείρει με την ικανοποίηση που προσφέρει και που απολαμβάνουμε με τις αισθήσεις μας. ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΑΠ' ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΗΔΟΝΕΣ ΘΕΩΡΟΥΜΕ ΕΚΕΙΝΗ ΠΟΥ ΝΙΩΘΟΥΜΕ ΟΤΑΝ ΚΑΘΕ ΛΟΓΗΣ ΠΟΝΟΣ ΕΧΕΙ ΕΞΑΛΕΙΦΘΕΙ.» (Κικέρων, *De Fin.* 1, 37). Και βέβαια, την ευτυχία δεν θα μας την προσφέρουν οι κινητικές ηδονές αλλά ο νηφάλιος στοχασμός -ο *νήφων λογισμός*-, αυτός που ερευνά τα αίτια κάθε προτίμησής μας ή κάθε αποφυγής μας, και αποδιώχνει τις δοξασίες που με τόση σύγχυση γεμίζουν την ψυχή μας.

Εν ολίγοις: δεν αρνούνται οι επικούρειοι τις αισθησιακές απολαύσεις (εκτός του ότι δεν διακατέχονται από σεμνοτυφία, γνωρίζουν ότι αρκετές κινητικές ηδονές είναι απαραίτητες για την εξασφάλιση της στατικής ηδονής). Αρνούνται να τις θέσουν ως στόχους στη ζωή τους και επιμένουν να αποτιμούν τη σχετική αξία τους με σταθερό γνώμονα την ψυχική αταραξία και την απονία. Γενικά όμως ο Επίκουρος τείνει να υποτιμά τις κινητικές ηδονές και προσπαθεί να υποβάλει στους μαθητές και τους αναγνώστες του την ιδέα ότι η αξία τους είναι μικρή και ότι πολύ συχνά εξουδετερώνονται από τα προβλήματα που οι ίδιες επιφέρουν· παρ' ότι δεν είναι διόλου πουριτανός, όπως θα λέγαμε σήμερα, φτάνει στο σημείο να ισχυριστεί ότι πέρα από την στατική ηδονή οι ηδονές δεν αυξάνουν αλλά απλώς διαφοροποιούνται δηλ. παρουσιάζουν μια ποικιλότητα: «Δεν μεγαλώνει η σαρκική ηδονή μόλις πάψει η οδύνη που φέρνει η στέρηση, απλώς διαφοροποιείται. Ενώ το ανώτατο όριο της πνευματικής ηδονής καθορίζεται από τη λογική θεώρηση των ίδιων των η-

δονών και των πραγμάτων που σχετίζονται μ' αυτές και που άλλοτε προξενούσαν τους μεγαλύτερους φόβους στο μυαλό.»

Η ΣΤΑΤΙΚΗ/ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΑΚΗ ΗΔΟΝΗ είναι λοιπόν *το μόνο καθ' αυτό αγαθό.* Επομένως, οι τέσσερις παραδοσιακές αρετές της ελληνικής φιλοσοφίας και του ελληνικού τρόπου -φρόνηση, δικαιοσύνη, ανδρεία και εγκράτεια-, έχουν αξία διότι αποτελούν στοιχείο της ή μέσον για την επίτευξή της· δεν αποτελούν αυτοσκοπό. Όπως λέει ο Διογένης Οινοανδέας, «Όσο για τις αρετές -που οι άνθρωποι αυτοί τις παιδεύουν άστοχα γιατί από μέσον τις μετατρέπουν σε σκοπό-, αυτές *με κανένα τρόπο δεν αποτελούν σκοπό*· οι αρετές *δημιουργούν τη δυνατότητα* να φτάσει κανείς στον σκοπό.» (Πρβλ. Επίκ., Δ.Λ. 10, 138: «Τις αρετές τις επιλέγουμε για την ηδονή και όχι γι' αυτές τις ίδιες· όμοια με την ιατρική, που την επιλέγουμε για την υγεία μας [...] Ο Επίκουρος ισχυρίζεται ότι μόνον η αρετή είναι αχώριστη από την ηδονή».)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Αξίζει πραγματικά να δούμε πώς ακριβώς επιχειρηματολογούσαν οι αρχαίοι επικούρειοι στις ζωντανές συζητήσεις τους με εκπροσώπους αντιπάλων σχολών. Ας διαβάσουμε τα λόγια ενός νεαρού επικούρειου, του Τορκουάτου, όπως τα κατέγραψε ο Κικέρων στο έργο του *De Finibus, Bonorum et Malorum* -που θα πει, *Περί των τελικών σκοπών, καλών και κακών* [δηλ. *περί τέλους,* όπως έλεγαν οι Έλληνες]. Ο Τορκουάτος στην αρχή δέχεται από τον Κικέρωνα ένα καταιγισμό επιχειρημάτων που ανατρέπουν μία προς μία τις θέσεις του Επίκουρου. Όταν παίρνει το λόγο, με τρόπο νηφάλιο και συγκροτημένο αναπτύσσει αρχικά την έννοια της επικούρειας ηδονής· και στη συνέχεια μιλά για τις αρετές:

«Αυτό που οι Έλληνες ονομάζουν *τέλος* δεν αποτελεί μέσον για κάτι άλλο, αλλά είναι το ύψιστο αγαθό για το οποίο καθετί άλλο αποτελεί μέσον. Θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι το ύψιστο αγαθό είναι η

ευτυχισμένη ζωή.

Όσοι ταυτίζουν το ύψιστο αγαθό αποκλειστικά με την αρετή έχουν παραπλανηθεί από τη λαμπρότητα μιας λέξης και δεν κατανοούν τις αληθινές απαιτήσεις της φύσης. Αν δεχτούν να ακούσουν τον Επίκουρο, θα απαλλαγούν από το πιο χονδροειδές λάθος. Η σχολή σας μιλάει πολύ για την υπέρτατη ομορφιά των αρετών· αν όμως οι αρετές δεν έφερναν την ηδονή, ποιος θα τις θεωρούσε αξιέπαινες ή επιθυμητές; Την ιατρική την εκτιμούμε, όχι επειδή παρουσιάζει επιστημονικό ενδιαφέρον μα επειδή συμβάλλει στην υγεία. Την τέχνη της ναυσιπλοΐας την επαινούμε για την πρακτική της αξία κι όχι την θεωρητική, επειδή εφαρμόζει κανόνες που 'ναι απαραίτητοι για το ασφαλές ταξίδι. Έτσι και η ΦΡΟΝΗΣΗ, που θα πρέπει να τη θεωρούμε ως τέχνη του ζην, αν δεν έφερνε αποτελέσματα δεν θα ήταν επιθυμητή· όμως είναι επιθυμητή, επειδή εξασφαλίζει και παράγει την ηδονή. Όσο για το νόημα που δίνω στην *ηδονή,* ήδη θα πρέπει να σας είναι ξεκάθαρο και δεν πρέπει να 'στε προκατειλημμένοι εναντίον μου εξαιτίας του ότι η λέξη συσχετίζεται με την προστυχιά. Ο κύριος πρόξενος της ταραχής στη ζωή ενός ανθρώπου είναι η άγνοια του καλού και του κακού· οι λαθεμένες αντιλήψεις μας πάνω σ' αυτά συχνά μας αποστερούν τις μεγαλύτερες ηδονές και μας βασανίζουν με τους πιο σκληρούς πόνους της ψυχής. Άρα χρειαζόμαστε τη Φρόνηση, για να μας απαλλάξει από τους φόβους και τις ορμές μας, να ξεριζώσει όλα τα λάθη και τις προκαταλήψεις και να μας υπηρετήσει σαν αλάνθαστος οδηγός για την επίτευξη της ηδονής. Και μόνο η Φρόνηση μπορεί να αποδιώξει τη θλίψη απ' τις καρδιές και να μας προστατέψει από την ανησυχία και το φόβο· αν την αφήσεις να σε δασκαλέψει, θα μπορέσεις να ζήσεις γαλήνια και να σβήσεις τις πυρακτωμένες φλόγες της επιθυμίας. Γιατί οι επιθυμίες είναι ανίκανες να βρουν ικανοποίηση· και δεν καταστρέφουν μόνο μεμονωμένα άτομα μα οικογένειες ολόκληρες, και μάλιστα συχνά τα κουνούν τα θεμέλια του κράτους. Αυτές είναι η πηγή του μίσους, των καυγάδων, των ανταγωνισμών, των πολεμικών συγκρούσεων. Κι όχι μόνο δείχνουν το πρόσωπό τους προς τα έξω, όχι μόνο επιτίθενται τυφλά εναντίον άλλων, μα ακόμα κι όταν είναι φυλακισμένες μες στην

καρδιά μαλώνουν και τρώγονται μεταξύ τους· κι αυτό δε μπορεί παρά να φαρμακώνει τη ζωή στο σύνολό της. Επομένως, μόνο ο Σοφός, που κλαδεύει την οργιώδη βλάστηση της ματαιοδοξίας και των λαθών, έχει τη δυνατότητα να ζήσει ανενόχλητος από τη θλίψη και το φόβο, ευχαριστημένος μέσα στα όρια που έχει θέσει η φύση των πραγμάτων. Τίποτα δεν θα μπορούσε να είναι πιο χρήσιμο για το *ευ ζην*, από τη διδασκαλία του Επίκουρου σχετικά με τις επιθυμίες. Ως πρώτο είδος επιθυμιών καθόρισε τις φυσικές και αναγκαίες· δεύτερο, τις φυσικές και μη αναγκαίες· τρίτο, τις μη φυσικές και μη αναγκαίες. Και βασική αρχή της κατάταξης αυτής είναι το ότι οι αναγκαίες επιθυμίες ικανοποιούνται με πολύ λίγο κόπο και ξόδεμα· οι φυσιολογικές επιθυμίες επίσης δεν απαιτούν πολλά, μιας και ο πλούτος της φύσης που αρκεί για την ικανοποίησή τους αποκτάται εύκολα και είναι περιορισμένος σε ποσότητα· τέλος, για τις κενές επιθυμίες είπε πως δεν μπορεί να ανακαλυφθεί κανένα όριο.

Αν λοιπόν προσέξουμε ότι η άγνοια και το λάθος υποβιβάζουν το σύνολο της ζωής σε μια σύγχιση, ενώ η ΦΡΟΝΗΣΗ από μόνη της είναι ικανή να μας προστατέψει από τις επιθέσεις της βουλιμίας και τις συμφορές του φόβου, μιας και μας διδάσκει πώς να αντιμετωπίζουμε ακόμα και τα χτυπήματα της τύχης με μετριοπάθεια, και μας δείχνει όλα τα μονοπάτια που οδηγούν στην ηρεμία και τη γαλήνη, τότε γιατί να μην ομολογήσουμε, δίχως δισταγμό, ότι η ΦΡΟΝΗΣΗ είναι επιθυμητή για τις ηδονές που προσφέρει, κι ότι η Αφροσύνη πρέπει να αποφεύγεται λόγω των τραυματικών συνεπειών της;

Η ίδια αρχή θα μας οδηγήσει να αποφανθούμε ότι η ΕΓΚΡΑΤΕΙΑ επίσης δεν είναι επιθυμητή από μόνη της, αλλά διότι προσφέρει ψυχική ηρεμία και κατευνάζει τις καρδιές με ένα αίσθημα αρμονίας. Γιατί δεν αρκεί απλώς να *κρίνουμε* τι είναι σωστό να κάνουμε και τι όχι· χρειάζεται και να *εμμείνουμε* στην κρίση μας. Όμως οι περισσότεροι άνθρωποι δεν έχουν αντοχή· κι οι αποφάσεις τους χάνουν τη δύναμή τους κι υποχωρούν, ευθύς μόλις εμφανιστούν μπρος στα μάτια τους οι όμορφες όψεις των ηδονών, και παραδίνονται αιχμάλωτοι στα πάθη τους μη μπορώντας να προβλέψουν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα. Για

χάρη μιας μικρής και μη αναγκαίας ηδονής -που θα μπορούσαν είτε να την εξασφαλίσουν με άλλο τρόπο είτε να την απαρνηθούν ολωσδιόλου χωρίς κανένα πόνο-, θα πάθουν μια σοβαρή αρρώστια ή θα χάσουν την περιουσία τους ή θα εξευτελιστούν, και δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου κινδυνεύουν να υποστούν τιμωρίες που επιβάλλουν οι νόμοι και τα δικαστήρια. Από την άλλη μεριά, όσοι είναι αποφασισμένοι να χαίρονται τις ηδονές στον βαθμό που μπορούν ν' αποφεύγουν όλες τις επώδυνες συνέπειές τους, και διατηρούν την ικανότητα να κρίνουν και δεν παρασύρονται σε μια πορεία που κι οι ίδιοι τη θεωρούν λανθασμένη, αυτοί δρέπουν την υψηλότερη ηδονή απέχοντας από τις ηδονές. Και με τον ίδιο τρόπο, συχνά υπομένουν τον πόνο με τη θέλησή τους, ώστε να μην εκτεθούν σε χειρότερους πόνους αν δεν το κάνουν. Αυτό αποδεικνύει ξεκάθαρα ότι η Παραλυσία δεν είναι από μόνη της ανεπιθύμητη, ακριβώς όπως η Εγκράτεια είναι επιθυμητή όχι επειδή αποκηρύσσει τις ηδονές αλλά γιατί εξασφαλίζει μεγαλύτερες ηδονές.

Τα ίδια ισχύουν και για την ΑΝΔΡΕΙΑ. Το να μπαίνεις σε κόπους και να υπομένεις τους πόνους δεν είναι από μόνα τους ελκυστικά. Το ίδιο και η αντοχή, η εργατικότητα, η επιφυλακή, ακόμα κι η πολυύμνητη εκείνη αρετή που ονομάζουμε καρτερικότητα· ακόμα κι Ανδρεία. Όμως αποβλέπουμε σ' αυτές τις αρετές ώστε να ζούμε χωρίς ανησυχία και φόβο, και όσο γίνεται απελευθερωμένοι από τον ψυχικό και σωματικό πόνο. Ο φόβος του θανάτου καταστρέφει την ήρεμη και ομαλή πορεία της ζωής· και το να σκύβεις το κεφάλι στον πόνο και να τον υφίστασαι απελπισμένος και αδύναμος είναι ό,τι πιο αξιοθρήνητο. Αυτού του είδους η αδυναμία έχει κάνει ανθρώπους να προδώσουν τους γονείς τους, να προδώσουν φίλους, να προδώσουν την πατρίδα τους· και πολλούς τους έχει οδηγήσει σε πλήρη αυτοκαταστροφή. Κι από την άλλη, ένα δυνατό και αγέρωχο πνεύμα είναι τελείως απελευθερωμένο από την ανησυχία και τη θλίψη. Μ' ένα τέτοιο πνεύμα αλαφραίνει ο πόνος, κι όταν οι πόνοι είναι ελαφρείς, οι ανάπαυλες είναι συχνές· οι μέτριοι πόνοι, πάλι, είναι του χεριού μας: μπορούμε να τους αντέξουμε αν είναι υποφερτοί· κι όταν πλέον δεν είναι υποφερτοί, μπο-

ρούμε τότε ατάραχοι να εγκαταλείψουμε το θέατρο της ζωής, αφ' ης στιγμής το έργο έχει πλέον πάψει να μας ευχαριστεί. Οι συλλογισμοί ετούτοι δείχνουν ότι δεν κατηγορούνται αυτές καθ' αυτές η ατολμία κι η δειλία και δεν υμνούνται αυτά καθ' αυτά το σθένος κι η Ανδρεία. Τα πρώτα απορρίπτονται γιατί γεννούν τον πόνο. Τα δεύτερα είναι επιθυμητά γιατί γεννούν την ηδονή.

Μένει τώρα να πω για τη ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ, για να συμπληρωθεί ο πίνακας των αρετών· όμως κι η Δικαιοσύνη επιδέχεται την ίδια αντιμετώπιση με τις προηγούμενες. Έδειξα πως η Φρόνηση, η Εγκράτεια κι η Ανδρεία είναι τόσο στενά δεμένες με την ηδονή που είναι αδύνατο να τις αποκόψεις ή να τις ξεχωρίσεις απ' αυτήν. Θα πρέπει να δεχτούμε ότι το ίδιο ισχύει και για τη Δικαιοσύνη. Όχι μόνο δεν βλάπτει κανέναν η Δικαιοσύνη αλλά, αντίθετα, πάντα προσφέρει κάποιο όφελος, εν μέρει διότι χάρη σ' αυτήν γαληνεύουν τα πνεύματα και εν μέρει διότι στηρίζει την ελπίδα τής απρόσκοπτης παροχής όλων όσων πραγματικά έχει ανάγκη μια αδιάφθορη φύση. Και ακριβώς όπως η Αφροσύνη, η Ακολασία κι η Δειλία βασανίζουν την ψυχή και ξεσηκώνουν διχόνοιες και ταραχές, έτσι και η Ανομία, όταν είναι γερά ριζωμένη στην καρδιά, φέρνει ψυχική ταραχή και μόνο με την παρουσία της. Και άπαξ και βρει τρόπο να εκδηλωθεί μέσα από κάποια άδικη πράξη, οσοδήποτε κρυφή, ποτέ δεν μπορεί να νιώσει τη σιγουρά ότι η πράξη θα παραμείνει ανεξιχνίαστη. Οι συνηθισμένες συνέπειες ενός εγκλήματος είναι, πρώτα η υποψία, μετά η σπερμολογία κι η φημολογία, στη συνέχεια ο κατήγορος και μετά ο δικαστής. Πολλοί εγκληματίες φτάνουν στο σημείο να παράσχουν οι ίδιοι μαρτυρίες ενάντια στον εαυτό τους, πράγμα που συνέβη την εποχή που ήσουν Συγκλητικός. Ακόμα κι αν κάποιος νομίζει πως είναι προστατευμένος και οχυρωμένος απέναντι στους συνανθρώπους του, δεν θα πάψει να φοβάται το μάτι του ουρανού και θα 'χει τη φαντασίωση ότι τις τύψεις και την αγωνία που μέρα νύχτα τού δαγκώνουν την καρδιά, τού τις στέλνει η θεία πρόνοια για να τον τιμωρήσει. Όμως, πώς μπορεί η ανομία να συμβάλει στη μείωση των οχλήσεων ή να ισοφαρίσει το γεγονός ότι η ίδια τις επαυξάνει, έτσι όπως φορτώνει τον άνθρωπο με μια ένοχη

συνείδηση, με τιμωρίες από το νόμο και με το μίσος των συνανθρώπων; Κι ωστόσο, υπάρχουν κάποιοι που ενδίδουν στη φιλαργυρία, στη φιλοδοξία και τη λατρεία της εξουσίας, στη λαγνεία και την αδηφαγία και σ' εκείνες τις άλλες επιθυμίες που τα άνομα κέρδη όχι μόνο δεν τις μειώνουν μα τις επαυξάνουν· σε σημείο που να τους θεωρείς πια άξιους καταστολής περισσότερο παρά αναμόρφωσης. Επομένως, όσοι άνθρωποι έχουν ισχυρή φύση οδηγούνται από τη φωνή της λογικής στη δικαιοσύνη και την τιμιότητα. Για κάποιον που δεν έχει μόρφωση ή πόρους, η ατιμία δεν είναι σωστή στάση, εφ' όσον είναι δύσκολο να ευοδωθούν τα σχέδια ενός τέτοιου ανθρώπου ή να βγει καλό από την όποια επιτυχία τους. Κι από την άλλη, ένας πλούσιος και έξυπνος άνθρωπος, όντας γενναιόδωρος και φιλελεύθερος, κερδίζει τη συμπάθεια και την εύνοια των άλλων, τα πιο σίγουρα μέσα για μια ειρηνική ζωή· πόσο μάλλον που πραγματικά δεν έχει κανένα κίνητρο να παραβιάζει το νόμο: εφ' όσον τις φυσικές του επιθυμίες τού είναι εύκολο να τις ικανοποιήσει χωρίς να αδικήσει κανένα συνάνθρωπο, ενώ στις κενές επιθυμίες θα πρέπει να αντιστέκεται διότι δεν στοχεύουν σε πράγματα που 'ναι στ' αλήθεια επιθυμητά· ταυτόχρονα, η χασούρα, σύμφυτη με το Άδικο, είναι μεγαλύτερη από τα κέρδη και τα οφέλη. Συνεπώς δεν θα ήταν σωστό να πούμε πως η Δικαιοσύνη είναι επιθυμητή αυτή καθ' αυτή. Είναι επιθυμητή επειδή σε μεγάλο βαθμό παράγει ικανοποίηση. Το να σ' έχουν σε υπόληψη και να σε συμπαθούν, είναι κάτι που φέρνει ικανοποίηση, γιατί έτσι η ζωή σου γίνεται πιο ασφαλής και πιο πλήρης σε ηδονές. Γιαυτό θεωρούμε πως η Ανομία πρέπει να αποφεύγεται όχι μόνο λόγω των μειονεκτημάτων της άδικης ζωής αλλά πολύ περισσότερο γιατί όταν κατοικεί μες στην καρδιά του ανθρώπου, δεν του επιτρέπει να γνωρίσει μια στιγμή ησυχίας και ν' ανασάνει ελεύθερα.

Αν λοιπόν, ακόμα κι η δόξα των Αρετών, για την οποία οι άλλοι φιλόσοφοι αρέσκονται να μακρηγορούν με τόση ευφράδεια, δεν έχει σε τελική ανάλυση κανένα νόημα εκτός αν αυτό βασίζεται στην ηδονή, μιας και η ηδονή είναι το μόνο πράγμα που από μόνο του είναι θελκτικό και ελκυστικό, τότε δεν χωρά αμφιβολία ότι η ηδονή είναι το ανώ-

τατο και τελικό Αγαθό και ότι ευτυχισμένη ζωή δεν είναι παρά η *ηδονική* ζωή.»

6. Το εντυπωσιακό αυτό κείμενο, μέρος της μεγάλης επιγραφής του Διογένη Οινοανδέα (βλ. βιβλιογραφία), ήρθε στο φως το 1997, μαζί με επτά άλλα νέα αποσπάσματά της.

Για τους επικούρειους, η θρησκεία ως παράγων της ανθρώπινης δυστυχίας, όχι μόνο ενσπείρει το φόβο του θεού και της μετά θάνατο τιμωρίας, αλλά ισχυροποιείται στις συνειδήσεις των θνητών επιβάλλοντας ψευδείς κοινωνικές αντιλήψεις και καλλιεργώντας ανασφάλειες. Ένας από τους μύθους που πρέπει να καταρρίψουν οι επικούρειοι είναι ότι η θρησκεία συμβάλλει στη δίκαιη και ενάρετη συμπεριφορά των ανθρώπων. Και εδώ, το επιχείρημα ότι οι Εβραίοι κι οι Αιγύπτιοι, μολονότι είναι οι πλέον θεοφοβούμενοι λαοί είναι οι πιο αχρείοι απ' όλους, (*πάντων εἰσὶ μιαρώτατοι*), είναι καταλυτικό. Ο Διογένης απαντά ευθέως στην πολεμική του πλατωνικού Πλούταρχου κατά του Επίκουρου. Στο έργο του με τον τίτλο «Ότι δεν είναι δυνατό να ζει κανείς ηδονικά αν συμφωνεί με τον Επίκουρο» (*Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἐστὶν κατ' Ἐπίκουρον*), ο Πλούταρχος υπερασπίζεται τη θρησκεία και ειρωνεύεται τον Επίκουρο, παραθέτοντας το εξής επιχείρημα:

«Ο Επίκουρος πιστεύει πως το μόνο που χρειάζεται για να εμποδίζονται οι άνθρωποι και να μην αδικούν, είναι ο φόβος της τιμωρίας. Τότε ας τους φορτώνουμε και το φόβο των θεών και ας τους επισείουμε και τα φόβητρα του ουρανού μαζί μ' εκείνα της γης, τις υποψίες και το φόβο, αν πρόκειται να τρομοκρατηθούν απ' αυτά και να είναι πιο δίκαιοι και πιο ήσυχοι. Γιατί είναι πιο αποτελεσματικό το να μην εγκληματούν από φόβο της μεταθανάτιας τιμωρίας παρά να εγκληματούν και να ζουν περίφοβοι και ανασφαλείς.» (*οὐ γὰρ Ἐπίκουρος ἄλλῳ τινὶ τῆς ἀδικίας οἴεται δεῖν ἀπείργειν ἢ φόβῳ κολάσεων. ὥστε καὶ προσεμφορητέον ἐκείνοις τῆς δεισιδαιμονίας καὶ κινητέον ἐπ' αὐτοὺς ἅμα τὰ ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς δείματα καὶ φόβους καὶ ὑπονοίας, εἰ μέλλουσιν ἐκπλαγέντες ὑπὸ τούτων ἐπιεικέστερον ἔχειν καὶ πραότερον. λυσιτελεῖ γὰρ αὐτοῖς τὰ μετὰ τὸν θάνατον φοβουμένοις μὴ ἀδικεῖν ἢ ἀδικοῦσιν ἐπι-*

σφαλῶς ἐν τῷ βίῳ διάγειν καὶ περιφόβως.)

Ας σημειωθεί ότι τα παραπάνω δεν αποτελούν σαφή θέση του ίδιου του Πλούταρχου, ο οποίος εν τέλει έβρισκε την επικούρεια «αθεΐα» προτιμώτερη από την δεισιδαιμονία (βλ. Πλουτ. *Περί δεισιδαιμονίας*). Είναι λόγια του πλατωνικού Θέωνα, που συμμετέχει στον διάλογο του Πλούταρχου.

7. Σύμφωνα με τον Επίκουρο, «μόνοι ικανοί να φιλοσοφήσουν είναι οι Έλληνες», (*ὁ δὲ Ἐπίκουρος ὑπολαμβάνει μόνους φιλοσοφῆσαι Ἕλληνας δύνασθαι* -Κλήμης Ἀλεξ. *Στρωματεῖς* I.15.67), πράγμα που με τα δεδομένα της εποχής του ήταν αληθινό.

8. ΟΙ ΘΕΟΙ: Ακραία συνεπής στα δόγματά του, ότι «οι αισθήσεις δεν μας ξεγελούν ποτέ» και ότι «τίποτα δεν παράγεται εκ του μη όντος», ο Επίκουρος θεώρησε πως ήταν υποχρεωμένος να αποδεχτεί (α) τις μαρτυρίες τόσων και τόσων ανθρώπων ότι «είδαν» τους θεούς, είτε στα όνειρα είτε στον ξύπνο, και (β) το γεγονός ότι όλοι οι λαοί έχουν «συλλάβει την εικόνα του θεού». Κι έτσι, όχι μόνο δεν αμφισβήτησε την ύπαρξη θεών, αλλά δήλωσε απερίφραστα: «οι θεοί υπάρχουν· η γνώση που έχουμε γι' αυτούς είναι εναργής». Τουτέστιν: η ύπαρξή τους είναι προφανής και αυταπόδεικτη.

Από εδώ και πέρα, ολόκληρη η επικούρεια φιλολογία περί θεών μαρτυρά μιαν ηρωική, για την εποχή εκείνη, και επίπονη διανοητική προσπάθεια να κατανοηθεί η ύπαρξη των θεών με όρους και υποθέσεις υλιστικής φυσικής: δεν έπλασαν οι θεοί το σύμπαν· ζουν υποταγμένοι στους νόμους της φύσης και της κίνησης των ατόμων· απλώς το σώμα τους (το οποίο μπορεί και να μην είναι στερεό), έχει την ιδιότητα να αναπληρώνει τα άτομα που, εκρέοντας απ' αυτό, πλάθουν τα ορατά ομοιώματά τους που υποπίπτουν στην αντίληψη των ανθρώπων· ως εκ τούτου είναι άφθαρτοι/αθάνατοι· ζουν σε πλήρη μακαριότητα, απολαμβάνοντας την καταστασιακή/στατική ηδονή (βλ. προηγ. σημείωση περί ηδονής)· αποτελούν έτσι τέλεια πρότυπα προς μίμηση· δεν καταγίνονται με τη διακυβέρνηση του σύμπαντος -δεν το ορίζουν αυτοί- και σε

καμία περίπτωση δεν αναμιγνύονται σε ανθρώπινες υποθέσεις· είναι ασέβεια να αποδίδουμε στους θεούς γνωρίσματα που έρχονται σε αντίφαση με την έννοια της ύψιστης μακαριότητας -όπως αισθήματα οργής ή εύνοιας, έγνοιες κ.λπ.- και να τους φοβόμαστε. «Ασεβής δεν είναι αυτός που δεν παραδέχεται τους θεούς στους οποίους πιστεύουν οι πολλοί. Είναι αυτός που αποδίδει στους θεούς ανθρώπινες δοξασίες». Αντίθετα, ευσέβεια σημαίνει *άμιλλα* προς τους θεούς: το να προσπαθεί ο θνητός στο μέτρο των δυνατοτήτων που του παρέχει η φύση, έχοντάς τους ως τέλεια πρότυπα, να ζήσει «ως θεός ανάμεσα στους ανθρώπους», με οδηγό του τη φιλοσοφία· είναι ο μόνος τρόπος να τιμήσει κανείς τους θεούς. Η πρόθυμη συμμετοχή, λοιπόν, του επικούρειου στους θρησκευτικούς εορτασμούς έχει ακριβώς αυτό το χαρακτήρα: συμβολίζει και συγχρόνως τιμά την προσέγγισή του στο θεϊκό πρότυπο...

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Την επικούρεια στάση απέναντι στο θεό παρουσιάζει με τον καλύτερο τρόπο ο αντιεπικούρειος Κικέρων στο διάλογό του *De Natura Deorum.* Καταγράφοντας τη φιλική συζήτηση περί θεών, μιας παρέας διανοούμενων που ανήκουν σε διάφορες φιλοσοφικές σχολές, παραθέτει εκτενώς τον λόγο του επικούρειου της ομήγυρης, ο οποίος προς το τέλος της ομιλίας του λέει:

«Εκείνος (ο Επίκουρος) μας έχει διδάξει ότι ο κόσμος υπήρξε δημιούργημα της φύσης και ότι δεν χρειάστηκε να τον οικοδομήσει κανένας πλάστης, και ότι η διαδικασία της δημιουργίας, που σύμφωνα μ' εσάς δεν είναι δυνατό να υπάρξει χωρίς θεία επιδεξιότητα, είναι τόσο εύκολη, που η φύση θα δημιουργήσει, δημιουργεί και έχει δημιουργήσει αναρίθμητους κόσμους. Εσείς, αντίθετα, δεν μπορείτε να δείτε πώς τα κατορθώνει όλα αυτά η φύση χωρίς τη βοήθεια κάποιας διάνοιας, κι έτσι, σαν τους τραγικούς ποιητές που δεν μπορούν να φέρουν την πλοκή του δράματος σε μια κατάληξη, καταφύγατε σ' έναν *από μηχα-*

νής θεό· που την παρέμβασή του δεν θα την είχατε ανάγκη, αν αναλογιζόσασταν την δίχως όρια έκταση του διαστήματος που απλώνεται προς κάθε κατεύθυνση στο άπειρο όπου, ταξιδεύοντας ο νους, δεν βρίσκει άκρη να σταθεί.

Λοιπόν, μέσα σ' ετούτο το αχανές μήκος και πλάτος και ύψος, υπάρχει χώρος για την άπειρη ποσότητα ατόμων που -παρ' ότι τα χωρίζει το κενό- συνδέονται μεταξύ τους και σχηματίζουν τις ενώσεις από τις οποίες αποτελούνται οι μορφές όλων των πραγμάτων που εσείς νομίζετε πως δεν μπορούν να δημιουργηθούν παρά μόνο με τη βοήθεια φυσερών και αμονιών, και μας φορέσατε σαμάρι έναν Αιώνιο Αφέντη που πρέπει μέρα νύχτα να τον φοβόμαστε· γιατί ποιος δεν θα φοβόταν έναν θεό που ανακατεύεται παντού, που προβλέπει, προνοεί και παρατηρεί τα πάντα, και κρίνει πως τον αφορά το κάθε τι; Συνέπεια της θεολογίας αυτής, πριν απ' όλα υπήρξε το δόγμα σας της *Αναγκαιότητας* ή της *Ειμαρμένης*· η θεωρία σας ότι κάθε συμβάν είναι αποτέλεσμα μιας αιώνιας αλήθειας και ότι αποτελεί μέρος μιας αδιάσπαστης αλυσίδας αιτιοτήτων. Όμως τι αξία μπορεί να έχει μια φιλοσοφία που νομίζει ότι το κάθε τι συμβαίνει γιατί έτσι είναι γραμμένο από τη μοίρα; Αυτά τα πιστεύουν οι γριές, και μάλιστα οι αμόρφωτες γριές! Δεύτερη συνέπεια είναι οι ιδέες σας περί θείας έμπνευσης και μαντικής, που αν τις παίρναμε στα σοβαρά, θα γινόμασταν τόσο προληπτικοί που θα καταλήγαμε στους προφήτες, τους οιωνοσκόπους, στους αγύρτες, τους οραματιστές και τους ονειροκρίτες. Όμως ο Επίκουρος μάς λύτρωσε από την αιχμαλωσία και μας απελευθέρωσε από αυτές τις δεισιδαιμονίες· δεν έχουμε λοιπόν να φοβηθούμε τίποτα από τις υπάρξεις εκείνες που, όπως ξέρουμε, δεν προκαλούν ενοχλήσεις ούτε στον εαυτό τους ούτε και σε κανέναν άλλο· και ταυτόχρονα, λατρεύουμε με σεβασμό και ευλάβεια το υπέρτατο μεγαλείο της φύσης τους.»

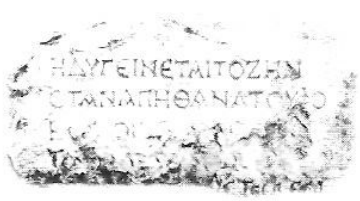

Vincent Cook

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟΥ

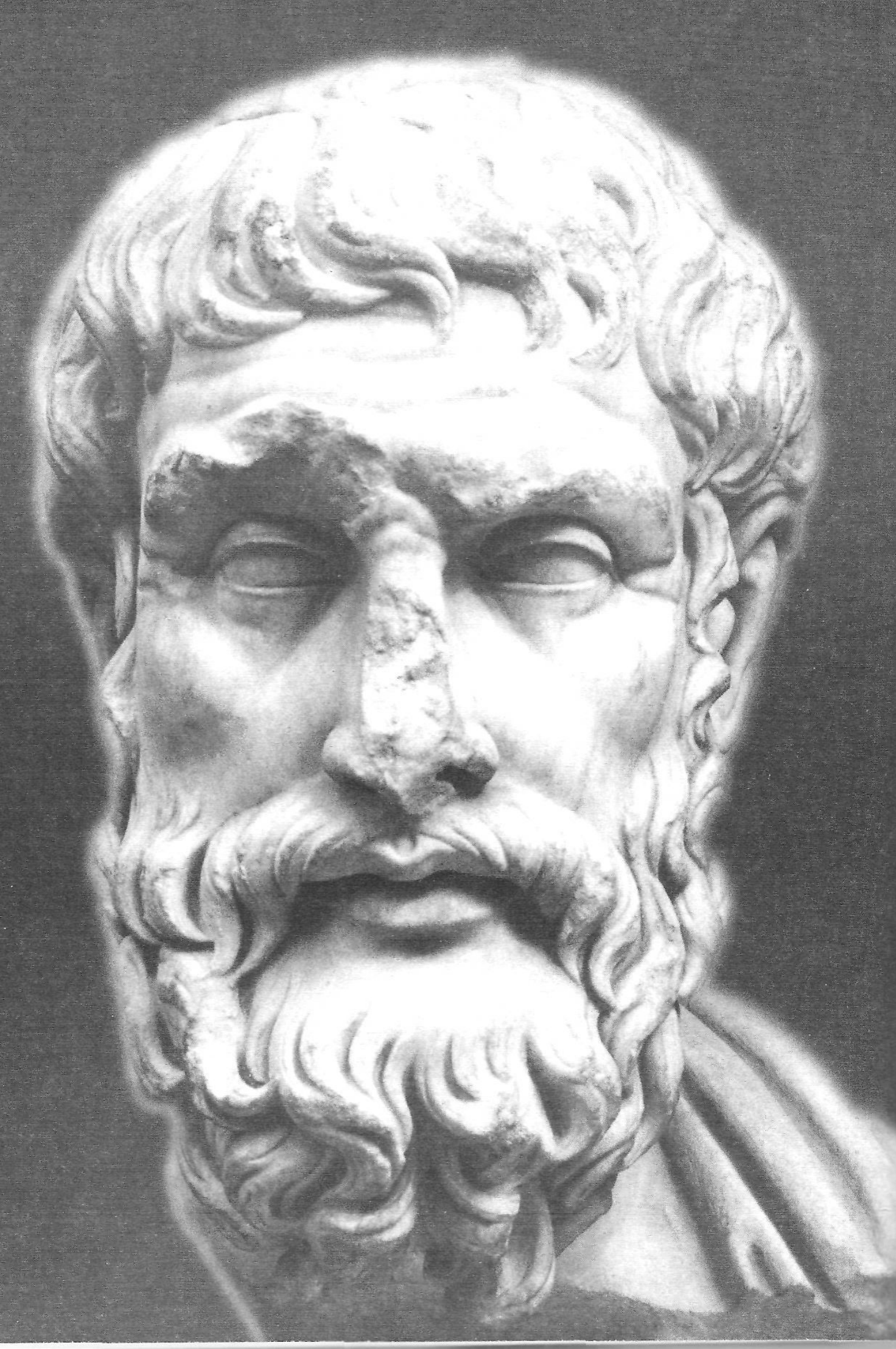

Η ζωή του Επίκουρου

Γεννήθηκε στη Σάμο στις 4 Φεβρουαρίου του 341 π.Χ., δευτερότοκος ανάμεσα σε τέσσερα αδέρφια. Οι γονείς του ήταν *κληρούχοι:* φτωχοί Αθηναίοι πολίτες που εγκαθίσταντο σε εδάφη των υποτελών κρατών, τα οποία σφετεριζόταν η αθηναϊκή δημοκρατία. Οι κληρούχοι είχαν να αντιμετωπίσουν όχι μόνο τα υποτιμητικά βλέμματα των δημοτών της Αθήνας αλλά και την καταφρόνια των εντόπιων που τους έβλεπαν ως ξένους εισβολείς· η θέση τους ήταν πολύ επισφαλής, πράγμα που φάνηκε καθαρά στην περίπτωση της οικογένειας του Επίκουρου: υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τη Σάμο το 322, ακριβώς ένα χρόνο αφ' ότου ο Επίκουρος κατατάχτηκε στον αθηναϊκό στρατό. Ο πατέρας του, ο φτωχοδάσκαλος **Νεοκλής**, και η μάνα του **Χαιρεστράτη** μετακόμισαν στην κοντινή παραλιακή πόλη Κολοφώνα.

Η παιδική ηλικία του Επίκουρου συνέπεσε με μια σημαντική φάση της ελληνικής ιστορίας: οι Έλληνες ήσαν από αιώνες διαιρεμένοι σε πολλές πόλεις-κράτη, διασκορπισμένες στις ακτές του Αιγαίου και στη Νότια Ιταλία και Σικελία. Όταν ο Επίκουρος ήταν παιδί, ο Μέγας Αλέξανδρος κατακτούσε την Ελλάδα, την Περσική Αυτοκρατορία και την Αίγυπτο. Ο ελληνικός πολιτισμός εξαπλώθηκε ανατολικά, φθάνοντας μέχρι το σημερινό Αφγανιστάν. Και ενώ η ίδια η αυτοκρατορία του Αλέξανδρου δεν επέζησε μετά το 323 π.Χ. οπότε πέθανε ο Αλέξανδρος, τα κράτη που τη διαδέχθηκαν -κράτη που σχηματίστηκαν ύστερα από πολέμους μεταξύ των στρατηγών του Αλέξανδρου-, διατήρησαν ισχυρό το στοιχείο της ελληνικής γλώσσας και παιδείας, ιδιαίτερα στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Τα κράτη αυτά, και κυρίως το Σελευκιδικό που καταλάμβανε τα εδάφη τής πάλαι ποτέ Περσικής αυτοκρατορίας, το Πτολεμαϊκό που καταλάμβανε την Αίγυπτο, και το κράτος

των Αντιγονιδών που είχε εδραιωθεί στη μακεδονική μητρόπολη και καταλάμβανε τον Ελλαδικό χώρο, ήσαν αχανή για τα ελληνικά μέτρα της εποχής, υπερπολλαπλασίως μεγαλύτερα και με εξουσίες πιο συγκεντρωμένες από τις παλιές πόλεις-κράτη. Συνέπεια αυτού ήταν η δραματική αλλαγή της σχέσης ανάμεσα στον μέσο Έλληνα πολίτη και στο κράτος όπου ζούσε.

Τη χρονιά που πέθανε ο Αλέξανδρος, ο Επίκουρος υπηρετούσε τη θητεία του στον αθηναϊκό στρατό. Ο θάνατος του βασιλέα προκάλεσε μεγάλη αναταραχή στην Ελλάδα, όπου αρκετοί -Αθηναίοι, κυρίως- πολιτικοί αργά ή γρήγορα έβρισκαν κακό τέλος. Αν όμως η σκοτεινή φύση της πολιτικής εκδηλωνόταν με ιδιαίτερη δριμύτητα τα χρόνια εκείνα, άλλο τόσο πρόβαλλε με όλη της τη λαμπρότητα η γοητεία της ελληνικής φιλοσοφίας. Την πολιτική αστάθεια συνόδευε ένας μεγάλος αναβρασμός στο χώρο της διανόησης, καθώς οι διάφοροι φιλόσοφοι και οι σχολές τους επιδίωκαν να κερδίσουν τις καρδιές και τις συνειδήσεις των αρχουσών τάξεων και των πολιτών. Πριν πάει στην Αθήνα, ο Επίκουρος είχε μαθητεύσει πλάι στον **Πάμφιλο** που του δίδαξε πλατωνική φιλοσοφία. Δεν είναι γνωστές οι εμπειρίες του στην Αθήνα, είναι όμως πολύ πιθανό να γνώρισε δασκάλους του Λυκείου που είχε ιδρύσει ο Αριστοτέλης (και που την εποχή εκείνη διηύθηνε ο διάδοχός του **Θεόφραστος**) όσο και της Ακαδημίας που είχε ιδρύσει ο Πλάτων. Ύστερα από μια σύντομη επιστροφή στην οικογένειά του στην Κολοφώνα, ο Επίκουρος επιδόθηκε στη σοβαρή μελέτη της φιλοσοφίας, και ταξίδεψε στη Ρόδο για να δεχτεί τη διδασκαλία του ευϋπόληπτου αριστοτελικού **Πραξιφάνη**.

Οι διδασκαλίες του Λυκείου δεν φάνηκε να πείθουν τον Επίκουρο, που γρήγορα το παράτησε για να στραφεί στη μελέτη της ατομικής θεωρίας του **Δημόκριτου**, με δάσκαλο το **Ναυσιφάνη** από την Τέω. Η σχέση του με το Ναυσιφάνη κράτησε πολύ περισσότερο, τελικά όμως ο Επίκουρος ήρθε σε ρήξη και μ' αυτόν. Η φιλονικία του με το Ναυσιφάνη είχε εμφανή προσωπικά στοιχεία, μπορούμε όμως να υποθέσουμε πως η ικανότητα του Επίκουρου να εκφράζει πρωτότυπες και αυθεντικές ιδέες άρχιζε να εξοργίζει τους δασκάλους του.

Το 311 μ.Χ., ο Επίκουρος ήταν πια έτοιμος για το μεγάλο εγχείρημα: τη διδασκαλία της δικής του, μοναδικής παραλλαγής της δημοκρίτειας φυσικής και, ίσως, μιας πρώιμης εκδοχής του ηθικού του συστήματος. Μετακόμισε στη Λέσβο για να διδάξει στο Γυμνάσιον της Μυτιλήνης. Ως εκπαιδευτικό ίδρυμα επιχορηγούμενο από το δημόσιο και στο οποίο κυριαρχούσαν οι θιασώτες της αριστοτελικής σχολής, το Γυμνάσιον δεν ήταν ασφαλής τόπος για να υποστηρίξει δημόσια ο Επίκουρος μια νέα φιλοσοφία. Πλατωνικοί και αριστοτελικοί έτρεφαν φαντασιώσεις για το ρόλο του φιλοσόφου-βασιλέα (ή τουλάχιστον για το ρόλο του ευνοούμενου συμβούλου του βασιλέα, όπως υπήρξε ο Αριστοτέλης για τον Αλέξανδρο), και δεν συμπαθούσαν ιδιαίτερα φιλοσόφους αντιπάλων σχολών που έμπαιναν στα χωράφια τους. Το κατεστημένο της Μυτιλήνης κινήθηκε ενάντια στον Επίκουρο απειλώντας τον με την κατηγορία της ασέβειας, πράγμα που έθετε τη ζωή του σε κίνδυνο. Προκειμένου να παραμείνει στο έλεος ενός εχθρικού γυμνασίαρχου, ο Επίκουρος επέλεξε να εγκαταλείψει τη Μυτιλήνη, κάνοντας ένα επικίνδυνο χειμωνιάτικο ταξίδι με προορισμό τη Λάμψακο, στα στενά του Ελλησπόντου. (Εικάζεται ότι το ναυάγιο που περιγράφει ο Διογένης Οινοανδέας στην Επιγραφή του, απόσπ. 72, έγινε στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού). Δραπετεύοντας από τη Μυτιλήνη, ο Επίκουρος συγχρόνως εγκατέλειπε και την επικράτεια του **Αντίγονου** του **Μονόφθαλμου** για να εγκατασταθεί στη σχετικά πιο ανεκτική Λάμψακο. Εκεί σχηματίστηκε γύρω του ένας κύκλος αφοσιωμένων φίλων που αποτέλεσαν τον πυρήνα της νέας του σχολής. Ο **Έρμαρχος**, Μυτιληνιός, εγκατέλειψε το νησί του για να πάει κι αυτός στη Λάμψακο. Μαζί τους δεν άργησαν να σμίξουν αρκετοί εξέχοντες Λαμψακηνοί, όπως ο **Ιδομενέας**, που ενίσχυε οικονομικά τη σχολή, ο **Λεοντεύς** και η γυναίκα του **Θεμίστα**, ο σατιρικός **Κολώτης**, ο μαθηματικός **Πολύαινος**, και ο **Μητρόδωρος**, ο πιο φημισμένος εκλαϊκευτής του επικουρισμού. Αναγνωρισμένος *ηγεμών* της σχολής παρέμενε ο Επίκουρος, ενώ οι Έρμαρχος, Μητρόδωρος και Πολύαινος, ως εταίροι του ονομάζονταν *καθηγεμόνες*.

Οι συνεχείς πολιτικές αναταραχές στην Αθήνα του 306 π.Χ. υπονόμευσαν το κύρος των φιλόδοξων Περιπατητικών και Πλατωνικών· η

πολιτικοποίηση της φιλοσοφίας κι η αδιαλλαξία και δυσανεξία που τη συνοδεύουν, θεωρούνταν πια ξεπερασμένες. Τώρα που η ανεκτικότητα επέστρεφε στην Αθήνα, άνοιγε και ο δρόμος της επιστροφής του Επίκουρου και της ίδρυσης της σχολής του εκεί. Ο Επίκουρος αγόρασε ένα σπιτάκι μ' έναν κήπο, για να στεγάσει τους φίλους του. Κι έτσι η σχολή έγινε γνωστή με το όνομα «Κήπος», μιας και οι συνεδρίες γίνονταν έξω στην αυλή. Η κυριώτερη δουλειά όμως γινόταν μες στο σπίτι του Επίκουρου: εκεί γινόταν η παραγωγή των χειρογράφων έργων και επιστολών που στέλνονταν στον ολοένα διευρυνόμενο κύκλο οπαδών σ' ολόκληρο τον ελληνιστικό κόσμο.

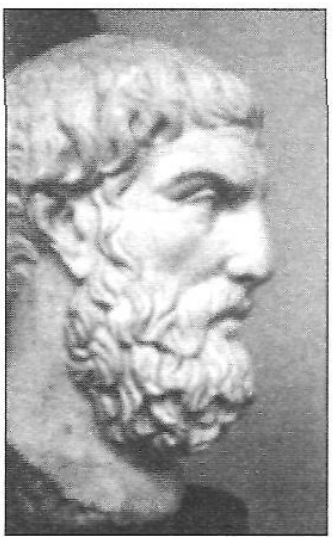

Επίκουρος Νεοκλέους

Η Αθήνα ήταν ο τόπος όπου η φιλοσοφία του έφτασε στην ωρίμανσή της, κι από κει άρχισε να διαδίδεται στον καινούριο ελληνιστικό κόσμο. Μέσα από αυτή του τη δραστηριότητα, αλλά κι από τις προηγούμενες προστριβές του με την εξουσία, ο Επίκουρος πείστηκε ότι το καλύτερο θα ήταν να μείνει έξω από την πολιτική και ν' αποφύγει ένα παιχνίδι για χάρη του οποίου θα έπρεπε να συμβιβάζεται με τις λαϊκές προκαταλήψεις. Αντί να προσπαθήσει - όπως οι προηγούμενοι φιλόσοφοι - να κερδίσει πόλεις ολόκληρες και έθνη, ο Επίκουρος έβαλε στόχο την προσέλκυση ατόμων σε μια ομάδα με δικό της ιδιαίτερο πολιτιστικό χαρακτήρα, που ωστόσο τηρούσε τους νομικούς και θρησκευτικούς τύπους της κοινωνίας (λογικό τίμημα, σε μια εποχή που οι φιλόσοφοι εξορίζονταν για ασέβεια), και έδειχνε ανεκτικότητα σε όσους αρνούνταν τον επικουρισμό. Ο Κήπος είχε προσεκτικά σχεδιασμένο πρόγραμμα διαπαιδαγώγησης αλλά και δημόσιας προβολής του για την προσέλκυση μαθητών. Όσοι αποδέχονταν την επικούρεια διδασκαλία ενθαρρύνονταν να δηλώνουν δημόσια την ταυτότητά τους ως επικούρειων, να χτίζουν φιλίες μεταξύ τους, να τιμούν και να έχουν ως πρότυπα τους ιδρυτές του Κήπου, και να παίρνουν μέρος στις ιδιαίτερες γιορτές του.

Άλλη μία μοναδικότητα του Κήπου ήταν το ότι απέφυγε κάθε συνεταιριστική ή κοινοβιακή μορφή οργάνωσης. Νομικά μιλώντας, ο Κήπος ήταν ένας σύνδεσμος δασκάλων και αντιγραφέων χειρογράφων που δούλευαν μες στο σπίτι του Επίκουρου, και ενισχυόταν οικονομικά από τη διδασκαλία, τις πωλήσεις βιβλίων και τις εθελοντικές συνεισφορές. Δεν υπήρχε κοινοκτημοσύνη μεταξύ των επικούρειων ούτε και υποχρεωτική καταβολή χρημάτων στους «καθηγεμόνες» του Κήπου από μέρους των μαθητών, πράγμα που είχε ως ευχάριστο αποτέλεσμα, από τη μια να αποκτούν αυθεντικό κύρος οι δάσκαλοι, κι από την άλλη να μην υπάρχουν φατριασμοί και προστριβές εξ αιτίας των χρημάτων. Η μακραίωνη διάρκεια και σταθερότητα του επικούρειου κινήματος χρωστά πολλά στο οργανωτικό ταλέντο του Επίκουρου, που ευθύς εξ αρχής απομάκρυνε τα γενεσιουργά αίτια της αυταρχικότητας και των εσωτερικών συγκρούσεων στις επικούρειες κοινότητες, και καθιέρωσε ένα αποτελεσματικό modus vivendi στις σχέσεις του Κήπου με τους μη επικούρειους.

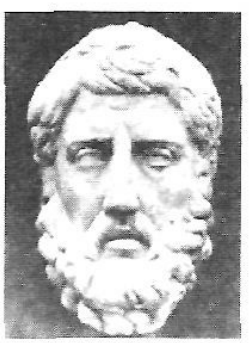

Έρμαρχος

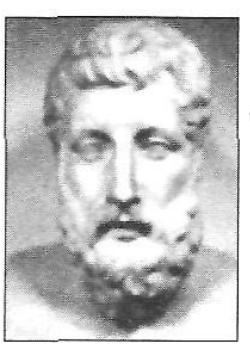

Μητρόδωρος

Μέσα από ένα τέτοιο περιβάλλον, ο Επίκουρος έγινε πασίγνωστος για τις αδερφικές φιλίες του και τη συνήθως φιλελεύθερη στάση του, που επέτρεπε ακόμα και σε γυναίκες (μεταξύ των οποίων και η εταίρα **Λεόντιον**, που έγραψε μια διατριβή κατά του αριστοτελικού Θεόφραστου) και σε δούλους να συμμετέχουν στο στενό του κύκλο -σε τρανταχτή αντίθεση με την ελιτίστικη κατεύθυνση της πλατωνικής Ακαδημίας και του αριστοτελικού Λυκείου. Κατοπινά, διάφοροι δυσφημιστές προσπάθησαν να ενσπείρουν την προκατάληψη ή να ξεσηκώσουν αντίδραση κατά των επικούρειων, συκοφαντώντας τους ως ακόλαστους και τρυφηλούς· όμως μαρτυρίες από πρώτο χέρι παρουσιάζουν έναν Επίκουρο που «η καλωσύνη του προς όλους ήταν ανυπέρβλητη», έναν Επίκουρο που διατηρούσε θερμότατες σχέσεις με την οικογένεια και τους αφοσιωμένους οπαδούς του. Ένας -εχθρικός- βιογράφος παραδέχεται

ότι ο Επίκουρος μοίραζε τρόφιμα στους μαθητές του τις μέρες που η Αθήνα βρισκόταν υπό πολιορκία, κάνοντας πράξη τις θεωρίες του περί φιλίας.

Το αληθινό πνεύμα του Κήπου διαφαίνεται σε μία επιγραφή που υπήρχε στην είσοδό του, για να καλωσορίζει όσους έρχονταν: Ω ΞΕΝΕ, ΕΔΩ ΚΑΛΟ ΘΑ ΕΙΝΑΙ ΝΑ ΧΡΟΝΟΤΡΙΒΗΣΕΙΣ· ΕΔΩ ΤΟ ΥΨΗΛΟΤΕΡΟ ΑΓΑΘΟ ΜΑΣ ΕΙΝΑΙ Η ΗΔΟΝΗ.

Η λογοτεχνική παραγωγή του Επίκουρου και των στενών συνεργατών του ήταν τεράστια· 42 έργα του Επίκουρου κυκλοφορούσαν ευρύτατα (μεταξύ τους το μνημειώδες ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ, σε 37 τόμους, απ' το οποίο δεν έχουν σωθεί παρά λίγα αποσπάσματα), καθώς και 12 βιβλία του Μητρόδωρου και 4 του Πολύαινου. Τα έργα του Επίκουρου έπιαναν 300 τόμους (κυλίνδρους), αριθμός που δεν ξεπεράστηκε από κανένα φιλόσοφο της εποχής του *(πάντας ὑπερβαλλόμενος πλήθει βιβλίων* - Διογ. Λαέρτιος).

Ο Επίκουρος πέθανε το 270, από πέτρα στα νεφρά που του προκάλεσε επώδυνη επίσχεση ούρων και δυσεντερία. Τις τελευταίες ώρες της ζωής του, έγραψε ένα συγκινητικό γράμμα στον παλιό μαθητή του Ιδομενέα:

«Τούτη την ευτυχισμένη μέρα, την τελευταία της ζωής μου, σου γράφω το παρακάτω γράμμα. Οι συνεχείς πόνοι στην κύστη και στην κοιλιά έχουν φτάσει στο απροχώρητο. Όμως όλα αυτά τ' αντιμετωπίζω με τη χαρά που νιώθει η ψυχή μου καθώς αναθυμούμαι τις συζητήσεις που κάναμε μαζί. Να φανείς άξιος της στάσης που από νεαρός τήρησες απέναντι στη φιλοσοφία και σε μένα και να φροντίσεις τα παιδιά του Μητρόδωρου.»

Τον βρήκε ο θάνατος μέσα σε μια χάλκινη μπανιέρα με χλιαρό νερό· λίγο πριν ξεψυχήσει, ζήτησε να πιεί λίγο ανέρωτο κρασί, και με την τελευταία του πνοή παράγγειλε στους μαθητές του να θυμούνται τα δόγματά του: *Χαίρετε καὶ μέμνησθε τὰ δόγματα· τοῦτ' Ἐπίκουρος ὕστατον εἶπε φίλοις τὸ ἔπος ἀποφθίμενος* (Δ.Λ. 16).

Η διάδοση του επικουρισμού

Η μοίρα των περισσότερων ελληνικών φιλοσοφικών σχολών ήταν να εκφυλιστούν σε διανοητικά αποστεωμένες αυταρχικές σέχτες είτε να επιδοθούν σε σκεπτικιστικούς και μεταφυσικούς διαλογισμούς θεολογικού και θρησκευτικού χαρακτήρα. Ο Επίκουρος είχε στεριώσει τη σχολή του σε γερά διανοητικά θεμέλια και σε οργανωτικές βάσεις που άντεξαν μες στην πολιτική αστάθεια της τρικυμισμένης Ελληνιστικής περιόδου.

Στο περιβόητο εγχειρίδιό του ο **Κολώτης**, ένας από τους μαθητές του, εξηγούσε γιατί ήταν αδύνατο να ζήσει κανείς σύμφωνα με τις διδασκαλίες των άλλων φιλοσόφων· το βιβλιαράκι εκείνο στάθηκε ένα από τα πιο αποτελεσματικά όπλα ενάντια στις παλαιότερες φιλοσοφικές σχολές. Στις μεγάλες ελληνικές πόλεις, στην Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια, έρχονταν να εγκατασταθούν δάσκαλοι του επικουρισμού και σ' ολόκληρο τον Ελληνισμό άρχισαν να εμφανίζονται οπαδοί της επικούρειας φιλοσοφίας.

Δύο μεγάλους αντιπάλους είχε να αντιμετωπίσει ο επικουρισμός: τους στωικούς και τους σκεπτικούς. Οι αντιπαραθέσεις κι η αντιπαλότητα ανάμεσα σ' αυτές τις ελληνιστικές σχολές (και ιδίως εκείνες μεταξύ στωικών και επικούρειων) παρακίνησαν τους επικούρειους, κάποια δόγματά τους να τα αναπτύξουν πιο επισταμένα -ιδιαίτερα εκείνα που αφορούσαν στην επιστημολογία και σε ηθικές θεωρίες περί φιλίας και περί αρετής. Το Λύκειο του Αριστοτέλη, απορροφημένο από τις φυσικές επιστήμες, έδειχνε να έχει επισκιαστεί από τις άλλες σχολές, ενώ ο πλατωνισμός φαινόταν να διατηρεί την επιρροή του. Σε ορισμένα δόγματά του ο επικουρισμός άρχισε να γίνεται κάπως πιο πλουραλιστικός (ένα απ' αυτά ήταν η φύση της φιλίας), όμως στο μεγαλύτερο μέρος

τους οι θέσεις των επικούρειων διατηρούσαν τη συνοχή τους με τρόπο εντυπωσιακό, αν αναλογιστεί κανείς την πίεση που δέχονταν και τη σφοδρότητα των φιλοσοφικών αντιπαραθέσεων. Αντίθετα, τα δόγματα των στωικών, και πολύ περισσότερο των πλατωνικών, διαφοροποιούνταν σταθερά.

Όταν η Ρώμη αναδείχτηκε σε πρώτη δύναμη στη δυτική Μεσόγειο μετά την ήττα των Καρχηδονίων το 201 π.Χ., η Αθήνα έστειλε μία αντιπροσωπεία από εξέχοντες φιλοσόφους (αποκλείοντας τους επικούρειους, που αρνούνταν για λόγους αρχής να μετέχουν σε δημόσιες υποθέσεις), ως πρέσβεις στη Ρώμη. Οι διδασκαλίες τους εκεί προκάλεσαν αίσθηση στους κύκλους των μορφωμένων, αλλά και την εχθρική αντίδραση -που καθοδηγούνταν από τον **Μάρκο Πόρκιο Κάτωνα**- κατά όλων των Ελλήνων φιλοσόφων. Δύο εκπρόσωποι του Κήπου, ο **Αλκαίος** και ο **Φιλίσκος**, ήρθαν στη Ρώμη την επόμενη χρονιά, όμως η ηθική τους διδασκαλία πρόσβαλε το ρωμαϊκό συντηρητισμό, με αποτέλεσμα οι δύο να εκδιωχθούν από τη Ρώμη.

Παρ' όλα αυτά, ο επικουρισμός βρήκε τελικά υποστηρικτές στη Ρώμη. Αξίζει να αναφέρουμε τον **Αμαφίνιο** και τον **Ραβίριο**· τα βιβλία τους, εκλαϊκευμένες εκδόσεις των επικούρειων θεωριών, αν πιστέψουμε την πηγή που τα αναφέρει, *«κυρίεψαν εξ εφόδου την Ιταλία»*, και προετοίμασαν το έδαφος για τη μόνιμη εγκατάσταση επικούρειων δασκάλων, με την υποστήριξη συμπαθούντων Ρωμαίων αριστοκρατών του 1ου αιώνα π.Χ. Πρωταρχική σπουδαιότητα έχει ο «κύκλος της Νεαπόλεως» της οικογένειας του αριστοκράτη **Καλπούρνιου Πείσωνα**, που διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον τραπεζίτη και εκδότη βιβλίων **Τίτο Πομπόνιο Αττικό**. Καθηγεμόνες στην ομάδα της Νεαπόλεως ήταν ο **Φιλόδημος** και ο **Σίρων**. Η ομάδα απόκτησε φήμη χάρη σε μια πλειάδα ποιητών που σχετίστηκαν μαζί της· ανάμεσά τους βρίσκονταν ο **Λουκρήτιος**, ο **Οράτιος** και ο **Βιργίλιος**. Φαίνεται πως ήταν ιδέα του Φιλόδημου, να χρησιμοποιηθεί η ποίηση ως μέσο έκφρασης φιλοσοφικών ιδεών· σώζονται κιόλας μερικά ποιήματά του, που συμπεριλήφθηκαν στην *Παλατινή Ανθολογία*. Όμως οι λογοτεχνικές επιδόσεις της ομάδας απαθανατίστηκαν χάρη στο ποιητικό έργο των μαθητών του,

και πάνω απ' όλα του Λουκρήτιου.

Δυστυχώς, η επιτυχία της ομάδας την έβαλε στο στόχαστρο των πολιτικών αντιπάλων του Πείσωνα, κυρίως επειδή η γυναίκα του Ιούλιου Καίσαρα προερχόταν από την οικογένεια του πρώτου. Εξέχουσα θέση μεταξύ τους είχε ο Μάρκος Τούλιος **Κικέρων**, που για πολλά χρόνια διατηρούσε στενή επαφή με τον Αττικό και είχε άνετη πρόσβαση στη λογοτεχνική παραγωγή των επικούρειων της Νεαπόλεως. Ο Κικέρων εκφώνησε στη Σύγκλητο ένα χυδαίο λόγο ενάντια σ' ένα μέλος της οικογένειας των Πεισώνων, με πολλές προσβλητικές αναφορές στις επικούρειες ιδέες του τελευταίου. Αφότου υποχρεώθηκε να αποσυρθεί από την πολιτική ζωή, ο Κικέρων άρχισε να συγγράφει διατριβές κατά του επικουρισμού, υπό τη μορφή μονολόγων των εκπροσώπων διαφόρων φιλοσοφικών σχολών. Κατά ειρωνία της τύχης, τα γραπτά του αυτά αποτελούν μια από τις πηγές της επικούρειας φιλοσοφίας, μιας και ο Κικέρων αντέγραφε μονολόγους επικούρειων -κάνοντας ο ίδιος ανακατατάξεις και συντμήσεις του υλικού -, κατευθείαν από τα έργα του Φιλόδημου και των επικούρειων του κύκλου της Νεαπόλεως.

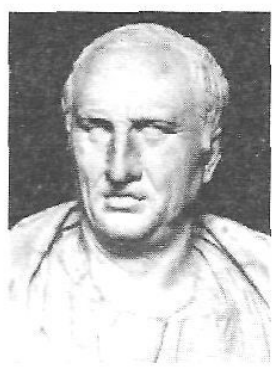

Κικέρων

Με την έκρηξη του Βεζούβιου το 79 μ.Χ., θάφτηκε η βίλα του Πείσωνα στο Ηράκλειο (Herculaneum), και μαζί της η βιβλιοθήκη του κύκλου της Νεαπόλεως. Παρά την πολεμική που δεχόταν, ο επικουρισμός άνθιζε σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ιδιαίτερα στον ελληνόφωνο κόσμο αλλά και στη Γαλλία και την Ισπανία. Από καιρό σε καιρό, όλο και κάποιος φιλόσοφος θα βρισκόταν να αναλάβει το έργο της πολεμικής κατά του επικουρισμού -κι έτσι έχουμε τον σκεπτικό **Σέξτο Εμπειρικό** και τον πλατωνιστή **Πλούταρχο**. Δεν έλειψαν όμως και οι υπερασπιστές του, συγγραφείς όπως ο σατιρικός **Λουκιανός** που μέσα από τα έργα του προωθούσε διακριτικά τις ιδέες του επικουρισμού. Σε γενικές γραμμές όμως, ο επικούρειος ηδονισμός και ο «αναρχισμός» των οπαδών του δεν συναντούσαν την εύνοια της ρωμαϊκής ελίτ. Αξιοσημείωτη εξαίρεση στάθηκε η διανοούμενη αυτοκράτειρα **Πλωτίνα**, σύ-

ζυγος του Τραϊανού, το 100 μ.Χ.

Ο επικουρισμός ήταν ιδιαίτερα δραστηριοποιημένος και ισχυρός σε κοινότητες απομακρυσμένες από τη Ρώμη. Έχουμε το παράδειγμα των πόλεων Οινόανδα (στη νοτιοδυτική Μ. Ασία) και Άμαστρις (στον Πόντο). Στα Οινόανδα, στα μέσα του 2ου αιώνα, ο **Διογένης Οινοανδέας**, ένθερμος προπαγανδιστής της επικούρειας φιλοσοφίας, χάραξε επάνω σε τοίχο δημόσιου κτιρίου την μεγαλύτερη επιγραφή όλων των εποχών.

Η μοίρα του επικουρισμού σφραγίστηκε τελικά από τη θρησκευτική αντίδραση ενάντια στην ελληνική φιλοσοφία (εξέλιξη που θα μελετηθεί παρακάτω). Όμως για περισσότερα από επτακόσια χρόνια μετά τον θάνατο του ιδρυτή του, ο επικουρισμός ήταν καταξιωμένος ως μία από τις πρωτοπόρες και καλύτερα οργανωμένες φιλοσοφικές σχολές, και διαμόρφωνε έναν ιδιαίτερο κοινωνικό χώρο με ζωντανό και ξέχωρο πολιτιστικό χαρακτήρα, που παρείχε φιλοξενία σε όσους αναζητούσαν κάτι καλύτερο από τους αφελείς μύθους, τις δεισιδαιμονίες και τη θεολογίζουσα φιλοσοφία που χαρακτήριζαν την κυρίαρχη κουλτούρα των Ελληνιστικών βασιλείων και της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

* * *

Ο επικουρισμός και οι Εβραίοι

Στο ταλμουδικό *Μισνάχ*, ένα από τα πιο επίσημα κείμενα της ιουδαϊκής παράδοσης, βρίσκει κανείς μια αξιοπρόσεκτη δήλωση, που ορίζει την ιουδαϊκή θρησκεία σε σχέση με τον επικουρισμό:

Ο λαός Ισραήλ, καθώς είπε ο Ησαΐας, θα κληρονομήσει τον κόσμο: «Όσοι από σας είστε ενάρετοι θα κερδίσετε την αιωνιότητα και θα κληρονομήσετε τη γη.» Και ιδού ποιοί δεν πρόκειται να κερδίσουν τον κόσμο που μας μέλλεται: όσοι δεν πιστεύουν στην ανάσταση νεκρών, όσοι αρνούνται ότι η Τόραχ είναι εξ ουρανού, και οι Επικούρειοι («Απίκορσιμ»).

Οι σύγχρονοι Εβραίοι χρησιμοποιούν τη λέξη «απίκορος» για τους άπιστους γενικώς· όμως οι συγγραφείς του Ταλμούδ ξεχώριζαν καθαρά τους οπαδούς του Επίκουρου. Το πραγματικό νόημα της παραπάνω δήλωσης είναι ότι όλοι οι Εβραίοι θα κερδίσουν την αιώνιο ζωή εκτός από εκείνους που έχουν διαφθαρεί από τον Επίκουρο ή από συγκεκριμένες επικούρειες ιδέες (δηλαδή, άρνηση της μετά θάνατο ζωής και της θείας πρόνοιας). Είναι αξιοσημείωτη ετούτη η παράξενη έχθρα προς τον επικουρισμό, όπως και το ότι, αιώνες αργότερα, για τους ραββίνους του Μεσαίωνα, η συγκεκριμένη δήλωση είχε θεμελιώδη χαρακτήρα ως προς τον ορισμό του νοήματος της Εβραϊκότητας. Ο πιο γνωστός ραββίνος, ο **Μωυσής Μαϊμονίδης**, πιστός στην ιουδαϊκή παράδοση, ακόμα και στα τέλη του 12ου αιώνα καταδίκαζε ρητά τον επικουρισμό.

Η προέλευση του αντι-επικουρισμού στην ιουδαϊκή σκέψη, εύκολα ανιχνεύεται στον 2ο αιώνα π.Χ., τότε που ο Σελευκίδης μονάρχης **Αντίοχος ο Επιφανής** είχε ξεκινήσει εκστρατεία ενάντια στην Αίγυπτο σε μια προσπάθεια να κυριέψει τους αντιπάλους του Πτολεμαίους. Η Ιουδαία είχε την ατυχία να βρίσκεται ανάμεσα στη σελευκιδική Συρία και την πτολεμαϊκή Αίγυπτο, και οι Ιουδαίοι είχαν διαιρεθεί σε φιλο-

πτολεμαϊκούς και φιλοσελευκιδείς. Την ίδια εποχή, το ιερατείο των Σαδδουκαίων (δηλαδή των απογόνων του Σαδώκ, αρχιερέα της εποχής του Δαβίδ και του Σολομώντα) ήταν βαθειά επηρεασμένο από τον ελληνικό πολιτισμό και ενστερνιζόταν δόγματα που αψηφούσαν τη συντηρητική προφορική παράδοση, ενώ απέρριπτε δεισιδαιμονίες του συρμού και προπάντων την πίστη στην ανάσταση των νεκρών σωμάτων. Την εποχή εκείνη της εκστρατείας του Αντίοχου, ο αρχιερέας των Σαδδουκαίων ήταν ένθερμος υποστηρικτής των Πτολεμαίων.

Ο Αντίοχος, θέλοντας να εξασφαλίσει τα νώτα του στην Ιουδαία και να δημιουργήσει μια αυτοκρατορία πιο ενοποιημένη πολιτιστικά, απομάκρυνε τον Σαδδουκαίο αρχιερέα και ίδρυσε ένα ελληνικό Γυμνάσιο στην Ιερουσαλήμ. Ο μονάρχης συμπαθούσε τον επικουρισμό (παρ' ότι οι δραστηριότητές του ήταν ξένες προς τη διδασκαλία του Επίκουρου), κι έτσι η απόπειρά του να εξελληνίσει την Ιουδαία διά της βίας, στη συνείδηση των Ιουδαίων πατριωτών συνδέθηκε με την επικούρεια φιλοσοφία. Άλλος παράγοντας ήταν το ότι οι επικούρειοι, που δέσποζαν στις εξελληνισμένες πόλεις της Γαλιλαίας, υποδαύλιζαν την αντιπαλότητα ανάμεσα στον επικουρισμό και την παραδοσιακή θρησκεία των βόρειων Ιουδαίων. Η πολιτική του Αντίοχου προκάλεσε ισχυρή εθνικιστική αντίδραση, που ξέσπασε βίαια μόλις έφτασαν ως την Ιουδαία φήμες για το θάνατο του μονάρχη. Μολονότι οι φήμες ήταν ψευδείς, αυτό δεν εμπόδισε την επιτυχία της εξέγερσης -υπό την ηγεσία του **Ιούδα Μακκαβαίου**- κατά των Σελευκιδών.

Η κατάσταση στο ιουδαϊκό ιερατείο ήταν μάλλον εύθραυστη, απ' όταν σταθεροποίησαν την εξουσία τους οι Μακκαβαίοι. Το κύρος και η νομιμότητα του ιερατείου των Σαδδουκαίων είχε υπονομευτεί από τις φιλελληνικές τους τάσεις και τις στενές σχέσεις με την πτολεμαϊκή μοναρχία. Η παράταξη των σχισματικών (των **Φαρισαίων**) δεν επέτρεψε στους Σαδδουκαίους να ανακτήσουν τον έλεγχο του ναού της Ιερουσαλήμ, και οι Σαδδουκαίοι ίδρυσαν έναν αντίπαλο ναό στην αιγυπτιακή Λεοντόπολη. Λίγα χρόνια μετά, οι Φαρισαίοι είχαν πια σταθεροποιήσει τις θέσεις τους στα υψηλά κλιμάκια της ιεραρχίας -θέσεις που κράτησαν μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Τα πράγματα όμως μπλέχτηκαν πολύ από το γεγονός ότι άρχισε να αμφισβητείται ανοιχτά η νομιμότητα των Φαρισαίων, επειδή ο αρχιερέας τους δεν ήταν απόγονος του Σαδώκ. Άλλες θρησκευτικές φατρίες είχαν βγει στο προσκήνιο κατά την ύστερη Ασμοναϊκή περίοδο (δηλαδή, στα τέλη του 1ου αι. π.Χ.), που αμφισβητούσαν συλλήβδην Φαρισαίους, Σαδδουκαίους και Σαμαρίτες (μια παραφυάδα του ιουδαϊσμού, της οποίας οι πιστοί ήδη από τον 4ο αιώνα είχαν ιδρύσει δικό τους λατρευτικό κέντρο στην πόλη Ναμπλούς, στους πρόποδες του όρους Γκεριζίμ). Οι νέες φατρίες αμφισβητούσαν την αναγκαιότητα του λατρευτικού τυπικού του Ναού και την αυθεντία του ιερατείου. Μια από τις ομάδες αυτές ήταν οι αυτοαποκαλούμενοι *τηρητές* (ναζαρίμ) - δηλαδή, «διατηρητές» της θείας σοφίας. Αυτοί οι ναζαρίμ ή ναζαρηνοί, δίδασκαν ότι η ενάρετη στάση προς τον συνάνθρωπο, παράλληλα με τελετές βαπτίσεων και χρίσεων και ευχαριστιακές τελετές προς τιμή των νεκρών, αρκούσαν ώστε να συγκαταλεχθεί κανείς στους ανθρώπους του θεού, και ότι περίττευαν οι παραδοσιακές τελετές του Ναού. Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, οι ναζαρηνές λατρευτικές σέχτες βρέθηκαν στο επίκεντρο της αντίστασης κατά των Ρωμαίων, καθώς και οι Φαρισαίοι και οι Σαδδουκαίοι είχαν επιστρατευτεί στην υπηρεσία της μοναρχίας του Ηρώδη, που είχαν εγκαταστήσει οι κατακτητές.

Αντίοχος IV ο Επιφανής

Η ιστορική σπουδαιότητα όλων αυτών των περιπλοκών της αρχαίας ιουδαϊκής πολιτικής, έγκειται στο ότι οι Φαρισαίοι είναι οι προπάτορες του σύγχρονου ραββινικού ιουδαϊσμού, ενώ από το ναζαρηνό κίνημα ξεπήδησαν δύο θρησκείες που επέζησαν μέχρι σήμερα, ο μανδαϊσμός και ο χριστιανισμός. Η ίδρυση των δύο αυτών ναζαρηνών θρησκειών ανάγεται στον **Ιωάννη Βαπτιστή** και στον **Ιησού** αντίστοιχα.

Το Ταλμούδ (που θα πει *μελέτη*, δηλ. συστηματική παράθεση, ερμηνεία και σχολιασμός), προέρχεται από την φαρισαϊκή προφορική παράδοση, συνεπώς το αντιεπικουρικό απόσπασμα που παραθέσαμε μπορεί

να ερμηνευτεί ως μία επίθεση ενάντια στους Σαδδουκαίους· μια ταύτιση των σαδδουκαϊκών πεποιθήσεων με εκείνες του μισητού Σελευκίδη που βεβήλωσε το Ναό. Φαίνεται πως οι Σαδδουκαίοι δεν κατάφεραν να σβήσουν από πάνω τους τη μομφή ότι ξεπουλήθηκαν στους Σελευκίδες και στους Ρωμαίους, γιατί λίγα χρόνια μετά την καταστροφή του Ναού της Ιερουσαλήμ από τους Ρωμαίους το 70 μ.Χ., εξαφανίστηκαν από το προσκήνιο, καθώς μαζί με το Ναό καταστράφηκαν και τα βιβλία που καταδείκνυαν την καταγωγή τους από τον Σαδώκ (τα τελευταία εναπομείναντα τεκμήρια της νομιμότητάς τους). Η ανάμνηση της εξέγερσης των Μακκαβαίων ενάντια στον Αντίοχο επιβιώνει μέχρι τις μέρες μας (μέσα από τον εορτασμό της «Χανουκάχ»)· ζωντανή κληρονομιά της διαμάχης των φατριών της Ασμοναϊκής (δηλ. Μακκαβαϊκής) περιόδου, είναι οι τρεις χωριστές θρησκείες, ο εβραϊσμός, ο μανδαϊσμός* και ο χριστιανισμός, καθώς και η ταλμουδική αποκήρυξη του επικουρισμού.

* * *

* Ο μανδαϊσμός, αρχαία θρησκεία ιουδαϊκής-παλαιστινιακής προέλευσης, επιβιώνει στο Ιράκ και στο νοτιοδυτικό Ιράν· λατρεύει τον Ιωάννη Βαπτιστή.

Ο επικουρισμός και οι πρώτοι χριστιανοί

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, οι χριστιανοί ξεκίνησαν ως μία από τις ναζαρηνές λατρείες. Δυστυχώς, οι ποικίλες περιγραφές της δράσης του Ιησού είναι εξαιρετικά αναξιόπιστες και παρουσιάζουν μεταξύ τους σοβαρές αντιφάσεις· πολλές από τις ιστορίες που σχετίζονται με το πρόσωπό του δεν αποκλείεται να είναι ένα αμάλγαμα λαϊκών αφηγήσεων που έχουν ως κεντρικό πρόσωπο περισσότερους από έναν ναζαρηνούς ηγέτες, αλλά και φανταστικές αφηγήσεις, γραμμένες αρκετές δεκαετίες μετά τα γεγονότα που περιγράφουν. Σύμφωνα με την κατά το δυνατόν αντικειμενικότερη εκτίμηση, ο Ιησούς υπήρξε ένας μανδαίος φυγάς που ισχυριζόταν ότι καταγόταν από το βασιλικό οίκο του Δαυίδ και ότι αυτός ήταν ο χρισμένος (ο «μεσσίας» ή «χριστός») βασιλέας που σύμφωνα με τις ιουδαϊκές προφητείες θα κυρίευε τον κόσμο. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι ο Ιησούς ισχυριζόταν ότι ενσάρκωνε τη σοφία της ζωής την οποία οι μανδαίοι ταύτιζαν με τον θεό. Οι πολιτικές βλέψεις του Ιησού ματαιώθηκαν σε μία κρίσιμη στιγμή της σταδιοδρομίας του, όταν μπήκε στην Ιερουσαλήμ με σκοπό να προετοιμάσει ένα χτύπημα ενάντια στους Ηρωδιανούς, για να προδοθεί εν τέλει από έναν οπαδό του. Ο Ιησούς συνελήφθη και σταυρώθηκε, όμως προς κατάπληξη των ρωμαϊκών αρχών, επέζησε της σταύρωσης (πιθανόν χάρη σε εσκεμμένη ολιγωρία του στρατιωτικού διοικητή που ήταν αρμόδιος για τη σταύρωση). Μετά τη «νεκρανάστασή» του, τον είδαν να εγκαταλείπει τον τάφο, με τη βοήθεια δύο Ναζαρηνών. Ενώ διαδιδόταν η καταπληκτική είδηση ότι ο Ιησούς ξαναζωντάνεψε, ο αδελφός του Ιάκωβος ανακοίνωσε ότι ο Ιησούς αναστήθηκε χάρη σε θαύμα και ότι ο ίδιος είχε οριστεί από τον Ιησού ως αναπληρωτής του, ως ο «επίσκοπος των

επισκόπων» που θα καθοδηγούσε τους ναζαρηνούς μέχρι την επιστροφή του Ιησού (που υποτίθεται ότι θα επέστρεφε σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα). Η διεκδίκηση της ηγεσίας από τον Ιάκωβο έγινε αποδεκτή από τους περισσότερους νεοφώτιστους ναζαρηνούς, καθώς ήταν ο φυσικός διάδοχος του Ιησού, ο δεύτερος κατά σειρά προορισμένος να αναλάβει τη βασιλεία των Ιουδαίων. Εν τω μεταξύ, ο Ιησούς κατέφυγε στη Συρία και από κει εγκατέλειψε τη ρωμαϊκή επικράτεια φεύγοντας ανατολικά, όπου συνέχισε τη διδασκαλία και τις δραστηριότητές του για πολλές δεκαετίες, στο Ιράν και το Κασμίρ. Ο τάφος του Ιησού βρίσκεται στο Σρίναγκαρ, την πρωτεύουσα του Κασμίρ.

Στην Ιερουσαλήμ, η ομάδα του Ιακώβου διαλύθηκε μετά την εκτέλεσή του και τη φυγή των οπαδών του από την Ιουδαία -πριν την καταστροφή της Ιερουσαλήμ από τους Ρωμαίους, το 70 μ.Χ.- και την από πλευράς των Ρωμαίων συστηματική εξόντωση των οικογενειών όλων των διεκδικητών του τίτλου του μεσσία. Την ίδια εποχή, ένας ιεραπόστολος ονόματι **Σαούλ εκ Ταρσού** (γνωστός με το εκλατινισμένο όνομα **Παύλος**), κήρυττε μία ηπιότερη, λιγώτερο μαχητική μορφή χριστιανισμού, σε διάφορες πόλεις της Μ. Ασίας, της Ελλάδας και της Ιταλίας. Αντί να δίνει έμφαση στο μεσσιανικό ρόλο του Ιησού ως Ιουδαίου βασιλιά/κατακτητή του κόσμου, ο Σαούλ ισχυριζόταν ότι ο Ιησούς ήταν ένας ημίθεος θαυματοποιός, γιος του παραδοσιακού θεού των Ιουδαίων, που είχε έρθει για να λυτρώσει ολόκληρη την ανθρωπότητα και όχι μόνο τους Ιουδαίους. Με τον τρόπο αυτό, ο χριστιανισμός θα γινόταν αποδεκτός από τους μη ιουδαϊκούς πληθυσμούς που ούτως ή άλλως δεν είχαν λόγο να δείξουν αφοσίωση σε έναν Εβραίο μεσσία. Σε αντίθεση με την εκκλησία του Ιακώβ, οι εκκλησίες που ιδρύθηκαν από τον Σαούλ ισχυρίζονταν ότι ένας από τους συνεργάτες του Σαούλ είχε οριστεί από τον Ιησού ως ο ανώτατος ηγέτης, και ότι ο Ιησούς δεν ήταν απλώς ένας θνητός απόγονος του Δαβίδ, αλλά ένας αθάνατος που μετά την ανάστασή του ανέβηκε στους ουρανούς.

Στην πορεία των προσπαθειών του να κερδίσει οπαδούς, ο Σαούλ σύντομα βρέθηκε σε αντιπαράθεση με τις επικούρειες κοινότητες, που άνθιζαν σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο κόσμο. Το κεφάλαιο 17 στις *Πράξεις*

των Αποστόλων, περιγράφει το κήρυγμα του Σαούλ προς τους Αθηναίους που είχαν συγκεντρωθεί στον Άρειο Πάγο. Καθώς τους μιλούσε, επικούρειοι και στωικοί τον χλεύασαν (*ἀκούσαντες δὲ ἀνάστασιν νεκρῶν οἱ μὲν ἐχλεύαζον)*· μερικοί απ' αυτούς αναρωτιόνταν, «Τι να θέλει να μας πει ετούτος ο σπερμολόγος;» *(Τινὲς δὲ καὶ τῶν Ἐπικουρείων καὶ Στοϊκῶν φιλοσόφων συνέβαλλον αὐτῷ, καί τινες ἔλεγον, Τί ἂν θέλοι ὁ σπερμολόγος οὗτος λέγειν;).* [σ.τ.μ.: *σπερμολόγος*· εξακολουθεί να είναι η μόνη δόκιμη ελληνική λέξη για εκείνον που διαδίδει ψευδείς φήμες]. Πέρα από αυτά, δεν καταγράφηκαν περισσότερες πληροφορίες για την αντίδραση των επικούρειων· πάντως, ακόμα και ο συγγραφέας των *Πράξεων* παραδέχεται ότι στην Αθήνα ο Σαούλ δεν είχε επιτυχία.

Μια σημαντική πλευρά του κηρύγματος του Σαούλ ήταν το ότι σε μεγάλη έκταση υιοθέτησε συγκεκριμένες ιδιομορφίες της επικούρειας ορολογίας και φρασεολογίας, όπως και ορισμένες κοινωνικές συνήθειες των επικούρειων· αλλά και το ότι σε μεγάλο βαθμό η πολεμική του επικεντρωνόταν στην επικούρεια άρνηση της θείας πρόνοιας, της ανάστασης και της μετά θάνατο ζωής -ιδιαίτερα στις επιστολές του προς Θεσσαλονικείς και Κορινθίους. Οι επιστολές αυτές μάς παρέχουν ισχυρές μαρτυρίες ότι οι επικούρειοι ήταν οι σοβαρότεροι ιδεολογικοί αντίπαλοι που είχε να αντιμετωπίσει στην Ελλάδα ο Σαούλ. Επίσης πολύ εντυπωσιακή είναι η έμμεση αναφορά του στον Αντίοχο Επιφανή ως τον Αντίχριστο, -μια επανάληψη της αντισελευκιδικής/αντιεπικούρειας ταλμουδικής νύξης που είδαμε προηγουμένως.

Μετά τον Σαούλ, η χριστιανική εκκλησία από τα πρώτα της βήματα είχε να αντιμετωπίσει τις διώξεις των Ρωμαίων και περιορίστηκε στη στρατολόγηση οπαδών μέσα από τα καθυστερημένα στρώματα του πληθυσμού. Στα πρώτα στάδια, η στάση των χριστιανών απέναντι στους Έλληνες φιλοσόφους συνοψιζόταν στη διδασκαλία τους ότι η σοφία των ανθρώπων είναι μωρία· έθεταν έτσι τη χριστιανική πίστη σε σκληρή αντιπαράθεση με τον ελληνικό ορθολογισμό και τις φυσιολογικές ανθρώπινες επιθυμίες που ενστερνίζονταν οι επικούρειοι.

Ο επικουρισμός και οι χριστιανοί απολογητές

Στα μέσα του 2ου αιώνα, το χριστιανικό κίνημα είχε ενδυναμωθεί αρκετά ώστε να φιλοδοξεί να κερδίσει οπαδούς μέσα από τους κύκλους των μορφωμένων. Εκκλησιαστικοί ηγέτες επιδίδονταν σοβαρά στο έργο της καταπολέμησης της ελληνικής φιλοσοφίας -συχνά υπό τη μορφή γραπτής *Απολογίας*, δηλαδή υπεράσπισης που στρεφόταν κατά των Εθνικών αλλά και αντιπάλων χριστιανικών παρατάξεων. Οι επιθέσεις κατά του επικουρισμού μέσα από τα έργα αυτά αποτελούσαν κοινοτοπία, όπως φαίνεται λ.χ. στον *Λόγο προς Έλληνας* του **Τατιανού**, στην *Απολογία υπέρ Χριστιανών προς τη Ρωμαϊκή Σύγκλητο* του **Ιουστίνου Μάρτυρος**, στον *Προτρεπτικό προς Έλληνας* και στους *Στρωματείς* του **Κλήμη Αλεξανδρείας***, στο 5/τομο βιβλίο *Κατά των αιρέσεων* του **Ειρηναίου** (επισκόπου της Λυών), κ.α.

Δύο κεντρικές ιδέες διέτρεχαν την πολεμική των πρώιμων απολογητών: πρώτον, ότι η ελληνική φιλοσοφία ήταν άξια χλευασμού διότι οι Έλληνες φιλόσοφοι διαφωνούσαν μεταξύ τους σε απελπιστικό σημείο. Οι απολογητές χρησιμοποιούσαν τις διαφωνίες μεταξύ των Ελλήνων -τις πρόβαλλαν συστηματικά- ως απόδειξη ότι το ανθρώπινο πνεύμα δεν μπορούσε να φτάσει σε οριστικά συμπεράσματα και να οδηγήσει στην αλήθεια. (Κατά ειρωνία της ιστορίας, την ίδια εποχή μαίνονταν οι διαμάχες μεταξύ των ίδιων των χριστιανών...)

Δεύτερο στοιχείο ήταν η άμεση επίθεση κατά της επικούρειας άρνη-

---

* *Φιλοσοφίαν μὲν οὐ πᾶσαν, ἀλλὰ τὴν Ἐπικούρειον, ἧς καὶ μέμνηται ἐν ταῖς Πράξεσιν τῶν ἀποστόλων ὁ Παῦλος, διαβάλλει, πρόνοιαν ἀναιροῦσαν καὶ ἡδονὴν ἐκθειάζουσαν.* -Κλήμης Αλεξανδρεύς *Στρωματεῖς* 11.51

σης της θείας πρόνοιας και της μετά θάνατον ζωής, κατά της επικούρειας υλιστικής ατομικής φυσικής και της θέσης ότι η ηδονή αποτελεί υπέρτατο αγαθό. Ενώ οι πρώιμες Απολογίες συνήθως τοποθετούσαν τον Επίκουρο αδιακρίτως μαζί με τους άλλους φιλοσόφους, στις κατοπινές δεκαετίες σημειώθηκε σημαντική αλλαγή. Μέγας αντίπαλος του επικουρισμού αναδείχτηκε ο **Τερτυλιανός** (αρχές 3ου αι.). Σε αντίθεση με τους προηγούμενους χριστιανούς απολογητές, ο Τερτυλιανός είχε μεν συλλάβει τον καταφανή παραλογισμό της αντιεπικούρειας επιχειρηματολογίας του, όμως το μένος του πυροδοτούνταν από την τάση ορισμένων αιρετικών να υιοθετούν επικούρεια δόγματα για να υποστηρίξουν ότι είναι αδύνατη η ανάσταση νεκρών σωμάτων ή ότι δεν υπάρχει θεία πρόνοια. Ο φανατισμός του ενάντια στον επικουρισμό και άλλες ελληνικές φιλοσοφίες και στην επίδρασή τους στους αιρετικούς, απεικονίζεται με τον καλύτερο τρόπο στο έργο του *Εντολές κατά αιρετικών* (*De Proescriptione Hoereticorum* -220 μ.Χ), στο κεφάλαιο με τίτλο, «Η Ειδωλολατρική Φιλοσοφία Γεννήτωρ των Αιρέσεων· η Σχέση ανάμεσα στην Απόκλιση από την Χριστιανική Πίστη και στα Αρχαία Συστήματα της Ειδωλολατρικής Φιλοσοφίας», όπου γράφει: «Τα δόγματα αυτά είναι έργα ανθρώπων και δαιμόνων και απευθύνονται σε αυτιά που λαχταρούν να δεχτούν τη σοφία ετούτου του κόσμου. Ο Κύριος ετούτη τη σοφία την αποκάλεσε *μωρία.*» Λίγο παρακάτω ξεσπά: «*Τι σχέση μπορεί να έχει η Αθήνα με την Ιερουσαλήμ; Τι σχέση μπορεί να έχει η Ακαδημία με την Εκκλησία;*»

Η αντίθεσή του προς τη φιλοσοφία τον οδηγεί σε βαθύτατα ανορθολογικές θέσεις και σε μιαν ιδιόμορφη *εις άτοπον απαγωγή* καθώς επιχειρηματολογεί κατά της εγκόσμιας σοφίας (μια πρακτική που πρώτος είχε εγκαινιάσει ο Σαούλ): «Ο Υιός του Θεού σταυρώθηκε. Και ο Υιός του Θεού πέθανε· πρέπει να το πιστέψουμε ότι πέθανε, ακριβώς διότι είναι παράδοξο. Και ο Υιός του Θεού θάφτηκε και αναστήθηκε· είναι γεγονός βέβαιο, ακριβώς διότι είναι αδύνατο.» (*De Carne Christi*, κεφ. 5). Στο έργο του *Η μαρτυρία της ψυχής* (*De Testimonio Animoe*), ο ανορθολογισμός συνδυάζεται με ανησυχίες για τη βλαβερή επίδραση του επικούρειου υλισμού στην χριστιανική πίστη. Τουλάχιστον σε επτά έρ-

γα του ο Τερτυλιανός επιτίθεται κατά του Επίκουρου. Χαρακτηρίζει τις θεωρίες του ανόητες και ισχυρίζεται ότι ο Επίκουρος δεν ήταν καν φιλόσοφος.

Οι μεγαλοστομίες του Τερτυλιανού, ωστόσο, δεν στάθηκαν ικανές να συγκαλύψουν το πνευματικό κενό της χριστιανικής πολεμικής ενάντια στη φιλοσοφία. Το κυρίαρχο ρεύμα του χριστιανισμού έπρεπε, αν ήθελε να κατανικήσει τις αιρέσεις που πλήθαιναν ολοένα, να στηρίξει τη θεολογία του πάνω σε μια πιο λογική επιχειρηματολογία.

Ανεπαίσθητη αλλαγή διαπιστώνεται με τον **Ιππόλυτο της Ρώμης** συγκαιρινό του Τερτυλιανού, στο έργο του *Ανασκευή όλων των Αιρέσεων*, που σημαδεύει το ξεκίνημα της προσπάθειας για μια πιο περιεκτική θεολογία που δεν θα αρκείται στην απόρριψη της «σοφίας αυτού του κόσμου», αλλά θα προβάλλει με τρόπο κατάλληλο μια πιο εκλεπτυσμένη και πειστική επιχειρηματολογία ενάντιά της. Γύρω στα μέσα του 3ου αιώνα, εντείνεται η φιλοσοφική αντιπαράθεση επικουρισμού και χριστιανισμού. Σε μια προσπάθεια να ανασκευάσει τον αντιχριστιανικό *Αληθή Λόγο*, γραμμένο γύρω στο 170 μ.Χ. από τον εκλεκτικιστή φιλόσοφο **Κέλσο**, ο **Ωριγένης**, στο *Κατά Κέλσου*, συστηματικά τον κατηγορεί ως επικούρειο. Αλλά και ο **Λακτάντιος**, στο έργο του *Θεϊκές Διδασκαλίες*, επιδίδεται σε ζωηρή πολεμική κατά του επικουρισμού. Ιδιαίτερα ο Λακτάντιος μάς δείχνει πώς οι χριστιανοί δεν αρκούνται πλέον να στηρίζουν τις θέσεις τους στο έδαφος της πίστης, μα αρχίζουν να ενστερνίζονται πλατωνικές ιδέες για να επιχειρηματολογήσουν υπέρ της θείας πρόνοιας, κι ακόμα, επικρίσεις των πλατωνικών κατά της ηθικής του Επίκουρου.

Η πλατωνική τάση γίνεται ακόμα περισσότερο φανερή τον 4ο αιώνα. Στο έργο του *Λόγος περὶ τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς διὰ Σώματος πρὸς ἡμᾶς Ἐπιφανείας Αὐτοῦ*, (2.1), ο **Αθανάσιος Αλεξανδρείας** επαναλαμβάνει ένα πάγιο πλέον επιχείρημα κατά της επικούρειας άρνησης της θείας πρόνοιας:

«Τη δημιουργία του κόσμου και όλων των πραγμάτων πολλοί την έχουν καταλάβει διαφορετικά, όπως νόμιζε ο καθένας, και την όρισαν αναλόγως. Άλλοι λένε πως τα πάντα έγιναν από μόνα τους με τυχαίο

τρόπο -όπως οι Επικούρειοι, που λένε παραμύθια ότι δεν υπάρχει πρόνοια, και απροκάλυπτα ισχυρίζονται πράγματα που έρχονται σε αντίθεση με τις ολοφάνερες αλήθειες. Διότι αν τα πάντα έγιναν, όπως λένε, από μόνα τους και χωρίς πρόνοια, τότε θα έπρεπε τα πάντα να είναι όμοια μεταξύ τους και να μην έχουν καμία διαφορά.»

Φυσικά, δεν σταματούσαν οι επιθέσεις κατά της επικούρειας ηδονής· η παρακάτω επιστολή του **Αμβρόσιου Μεδιολάνων** απευθυνόταν σε μια χριστιανική σύνοδο, το 396:

«Ο ίδιος ο Επίκουρος, τον οποίο οι άνθρωποι αυτοί προτιμούν από τους αποστόλους, ο συνήγορος της ηδονής, μολονότι αρνείται ότι η ηδονή φέρνει το κακό, δεν αρνείται ότι προκύπτουν από αυτήν ορισμένα πράγματα από τα οποία ξεπηδούν τα κακά· και σχεδόν διαβεβαιώνει ότι η γεμάτη ηδονές ζωή των ασώτων δεν είναι αξιόμεμπτη, εκτός αν την ταράζει φόβος του πόνου ή του θανάτου. Όμως το πόσο απέχει από την αλήθεια, το καταλαβαίνουμε από τη διαβεβαίωσή του ότι η ηδονή είναι χαρισμένη στον άνθρωπο από τον Θεό... Μα η Αγία Γραφή το ανασκευάζει αυτό, γιατί μας διδάσκει ότι το Ερπετό υπέβαλε την ιδέα της ηδονής στον Αδάμ και στην Εύα, με την πονηρία και τον πειρασμό...»

Τελικώς, το μεγάλο καθήκον τής εξ ολοκλήρου μετατροπής της χριστιανικής θεολογίας σε παραλλαγή του πλατωνισμού επωμίστηκε ο **Αυγουστίνος της Ιππώνας**. Όπως και οι προηγούμενοί του, ο Αυγουστίνος συνέχισε να υπερτονίζει την ασυμβατότητα ηδονής και αρετής και να καταπολεμά την ατομική φυσική και την ιδέα της υλικότητας και θνητότητας της ψυχής. Στις *Εξομολογήσεις* του μιλά για το πώς ο επικουρισμός τού προκάλεσε αμφιβολίες λίγο μετά τη μεταστροφή του στον χριστιανισμό.

«Ω πηγή του ελέους, εγώ βυθιζόμουν ολοένα στην αθλιότητα και συ με πλησίασες. Η δεξιά Σου ήταν πάντα έτοιμη να με τραβήξει από τον βούρκο και να με αποκαθάρει, μα εγώ δεν το γνώριζα. Κανείς δεν με φώναξε τότε που ήμουν έρμαιο της σαρκικής ηδονής· μόνον ο φόβος του θανάτου και της μέλλουσας κρίσης Σου, που μες σ' όλες τις ταλαντεύσεις μου δεν έσβησε από τα στήθη μου ποτέ. Και συζητούσα με τους φί-

λους μου για τη φύση του καλού και του κακού κι ισχυριζόμουν πως θα με κέρδιζε ο Επίκουρος αν δεν είχα πιστέψει αυτό που δεν ήθελε να πιστέψει ο Επίκουρος: ότι η ψυχή ζει μετά το θάνατο κι ότι υπάρχουν οι τόποι όπου βρίσκει την ανταμοιβή της. Και τους ρωτούσα: "Ας πούμε πως είμαστε αθάνατοι και ζούμε μέσα σε μια αιώνια σωματική ηδονή, χωρίς το φόβο μη την χάσουμε· γιατί, τότε, να μην είμαστε ευτυχισμένοι, γιατί να αναζητήσουμε κάτι άλλο;" Δεν ήξερα πως αυτή ήταν η ρίζα της δυστυχίας μου· είχα ξεπέσει τόσο κι ήμουν τόσο τυφλός που δεν μπορούσα να ξεχωρίσω το φως της αρετής και της ομορφιάς, που μόνον τα μάτια της ψυχής μπορούν να ιδούν κι όχι τα μάτια της σάρκας.»

Αν τα γραπτά του Αυγουστίνου σημαδεύουν την παράδοση του χριστιανισμού στον Πλάτωνα, συγχρόνως προοιωνίζουν τις διώξεις κατά των μη χριστιανών και των αιρετικών και την απαγόρευση των βιβλίων τους:

«Αν, ωστόσο, προκειμένου όχι μόνο να εξασφαλιστεί συντριβή των πασίδηλων λαθών αλλά και να ξεριζωθούν κι εκείνα που καραδοκούν μες στο σκοτάδι, είναι αναγκαίο να γνωρίσεις τις σφαλερές γνώμες των άλλων, τότε ας είναι τα μάτια και τ' αυτιά σου σε εγρήγορση. Άκουγε προσεκτικά, μήπως κάποιος από τους επικριτές μας προβάλει κάποια θέση του Αναξιμένη ή του Αναξαγόρα, μιας και από τις κρύες στάχτες της στωικής και επικούρειας φιλοσοφίας -παρ' ότι πιο πρόσφατες και πιο διαδεδομένες-, δεν μπορεί να ξεπηδήσει καμία σπίθα που να απειλεί τη Χριστιανική πίστη.» (Επιστολή προς Διόσκουρο).

Ο χριστιανισμός έχει γίνει επίσημη κρατική θρησκεία της Ρώμης και του Βυζαντίου. Δεν έχει πλέον ανάγκη από επιχειρήματα· έχει με το μέρος του την εξουσία και το χρήμα, και αντιμετωπίζει τους ανταγωνιστές του με σκληρή αδιαλλαξία. Στην Αθήνα, οι επικούρειοι εξακολουθούν να διατηρούν τον Κήπο, όμως είναι εκ των πραγμάτων αδύνατο να διαδώσουν τη διδασκαλία του Επίκουρου. Για την ώρα, ο χριστιανισμός έχει αναδειχτεί νικητής στον αγώνα του ενάντια στην υπόθεση της ανθρώπινης ευτυχίας και του ορθού λόγου.

Σκότος και ανακάλυψη

Την εποχή που ο Αυγουστίνος καυχιόταν ότι οι κρύες στάχτες της φιλοσοφίας δεν έκρυβαν πια καμιά σπίθα που θα μπορούσε να απειλήσει τον χριστιανισμό, άλλοι ομοϊδεάτες του φρόντιζαν έμπρακτα ώστε να γίνουν τα λόγια του πραγματικότητα. Το 391 μ.Χ., η Βιβλιοθήκη και το Μουσείο της Αλεξάνδρειας λεηλατήθηκαν από τον χριστιανικό όχλο, που παρέδωσε στην πυρά τη μεγαλύτερη στον κόσμο συλλογή έργων της ελληνικής γραμματείας. Το γεγονός αυτό έφερνε σε τέτοια αμηχανία τους χριστιανούς του 12ου αιώνα, που επιχείρησαν να αποδώσουν την καταστροφή των αλεξανδρινών χειρογράφων στους μωαμεθανούς κατακτητές του 7ου αιώνα, και στον χαλίφη **Ομάρ** τη φράση, «αν τα βιβλία αυτά δεν περιέχουν τίποτε περισσότερο από τα όσα γράφει το Κοράνι, είναι άχρηστα· αν, πάλι, περιέχουν κάτι που έρχεται σε αντίθεση με το Ιερό Βιβλίο, τότε είναι επιβλαβή· όπως και να 'χει, κάψτε τα». Αν και η φράση δεν αποκλείεται να είναι αποκύημα φαντασίας (ενδέχεται, βέβαια, να είχε διασωθεί μία χωριστή αλεξανδρινή συλλογή έργων, που αργότερα κάηκε από τον Ομάρ), οπωσδήποτε εκφράζει και το χριστιανικό πνεύμα που κυριαρχούσε στα τέλη του 4ου αιώνα...

Ωστόσο, δεν τέλειωσαν όλα με την καταστροφή της Βιβλιοθήκης. Την ίδια εποχή, μια χαρισματική διανοούμενη και μαθηματικός της Αλεξάνδρειας, η **Υπατία**, κόρη του τελευταίου διευθυντή του Μουσείου, συγκέντρωνε γύρω της πολλούς μαθητές και δίδασκε ελληνική φιλοσοφία και μαθηματικά. *Οἱ πανταχόθεν φιλοσοφεῖν βουλόμενοι κατέτρεχον παρ' αὐτήν*, γράφει ο ιστορικός της εκκλησίας **Σωκράτης ο Σχολαστικός**. Το 415 μ.Χ., με το κύρος της και την πολιτική της επιρροή, η Υπατία στεκόταν εμπόδιο στις φιλοδοξίες του επισκόπου **Κύριλλου** να κυριαρχήσει στην πολιτική ζωή του τόπου· πράγμα που εξώθησε τον ζηλωτή επίσκοπο να εξαπολύσει εναντίον της ανθρώπους του (ιε-

ρωμένους και μοναχούς) για να την δολοφονήσουν. Ό,τι ακολούθησε περιγράφεται από τον Σωκράτη Σχολαστικό:

«Άνθρωποι θερμοκέφαλοι, καθοδηγούμενοι από κάποιον Πέτρο ο οποίος ήταν αναγνώστης [σ.τ.μ.: κατώτερος ιερέας], την παραμόνεψαν την ώρα που επέστρεφε σπίτι της· αφού την έριξαν κάτω από την άμαξά της, την έσυραν στην εκκλησία (την ονομαζόμενη Καισάριον), όπου την γύμνωσαν και τη σκότωσαν με όστρακα· και αφού την διαμέλισαν, πήραν τα κομμάτια της και τα έκαψαν, στον τόπο που ονομάζεται Κινα-ρών.»

[*Ἄνδρες τὸ φρόνημα ἔνθερμοι, ὧν ἡγεῖτο Πέτρος τις ἀναγνώστης, ἐπιτηροῦσι τὴν ἄνθρωπον ἐπανιοῦσαν ἐπὶ οἰκίαν ποθέν· καὶ ἐκ τοῦ δίφρου ἐκβαλόντες, ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν ἣ ἐπώνυμον Καισάριον συνέλκουσιν, ἀποδύσαντές τε τὴν ἐσθῆτα ὀστράκοις ἀνεῖλον· καὶ μεληδὸν διασπάσαντες, ἐπὶ τὸν καλούμενον Κιναρῶνα τὰ μέλη συνάραντες πυρὶ κατηνάλωσαν.*

ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 7.15 Περὶ Ὑπατίας τῆς φιλοσόφου.]

Οι δολοφόνοι και ο ηθικός αυτουργός [σ.τ.μ.: λατρεύεται σήμερα ως άγιος] έμειναν ατιμώρητοι.

Μετά τη δολοφονία της Υπατίας, σε ολόκληρη την επικράτεια, κανένας μη χριστιανός δεν τόλμησε να προπαγανδίσει οποιασδήποτε μορφής θύραθεν φιλοσοφία. Μόνο στην Αθήνα εξακολουθούσαν να λειτουργούν ο Κήπος κι οι άλλες σχολές, η Ακαδημία, το Λύκειο και η Στοά· όμως αποτελούσαν αναχρονισμό μέσα σ' έναν κόσμο που είχε χάσει τα λογικά του. Το μόνο που απέμενε ήταν να τεθούν εκτός νόμου. Κι έτσι, το 529 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός με διάταγμα έκλεισε τις σχολές των Αθηνών, σβήνοντας τα τελευταία υπολείμματα της πνευματικής ελευθερίας. Ύστερα από 8 αιώνες ζωής, ο Κήπος έπαψε να υπάρχει.

Κάποιοι από τους Αθηναίους σχολάρχες και καθηγητές, μαζί με διαφωνούντες νεστοριανούς χριστιανούς της Συρίας, κατέφυγαν στη νοτιοδυτική Περσία, στην αυλή του βασιλιά **Χοσρόη**, και ίδρυσαν ένα πανεπιστήμιο που απέκτησε μεγάλη επιρροή και αργότερα μετέδωσε τον α-

ριστοτελισμό στον μουσουλμανικό κόσμο.

Μετά το κλείσιμο του Κήπου, τα μόνα αποσπάσματα της επικούρειας διδασκαλίας που μνημονεύονταν στην Ευρώπη, ήταν εκείνα που η εκκλησία επέλεξε να διατηρήσει. Εκτός από το *De Rerum Natura* του Λουκρήτιου, δεν διασώθηκε κανένα κείμενο στο πρωτότυπο· σώθηκαν μόνο τα παραθέματα των διαφόρων βιογράφων, λογίων και επικριτών. Για πολλές εκατοντάδες χρόνια, στον Επίκουρο μπορούσαν να αναφέρονται ευνοϊκά μόνον άνθρωποι που είχαν ήδη χάσει την υπόληψή τους, όπως ο **Βοήθιος** που έγραψε φυλακισμένος την *Παρηγοριά της Φιλοσοφίας*, ή οι απόβλητοι Γερμανοί μοναχοί που συνέθεσαν τους λατινικούς στίχους των τραγουδιών *Lieder aus Beuern*, γνωστών ως *Carmina Burana*. Ακόμα και όταν, χάρη στον **Θωμά Ακινάτη**, τον 13ο αιώνα αποκαταστάθηκε το κύρος του Αριστοτέλη, η διδασκαλία του Επίκουρου εξακολουθούσε να είναι απαγορευμένη. Ένας θεολόγος στα μέσα του 14ου αιώνα, ο **Νικόλαος της Autrecourt**, υποστήριξε την επικούρεια κοσμολογία και θεωρία των ατόμων. Η εκκλησία τον υποχρέωσε να παραιτηθεί από το καθηγητικό αξίωμα, να αποκηρύξει τις ιδέες του και να κάψει τα γραπτά του δημοσίως, πράγμα που έγινε, στις 25 Νοεμβρίου του 1347.

Μέσα στον 15ο αιώνα, ο φιλοσοφικός διαλογισμός που εγκαινιάστηκε με τα έργα του Θωμά Ακινάτη και των επικριτών του, σε συνδυασμό με την επανεμφάνιση των κλασικών έργων που είχαν διατηρηθεί από τους Άραβες, οδήγησε σε ένα γενικότερο ενδιαφέρον για τους Έλληνες και Ρωμαίους κλασικούς· κυρίως στην Ιταλία, όπου οι ανθρωπιστές άρχιζαν να κυκλοφορούν μεταφράσεις έργων της αρχαιότητας και να γράφουν δοκίμια. Σπουδαίο ρόλο στην ιστορία του επικουρισμού έπαιξε ο **Πότζιο Μπρατσιολίνι**, που ανακάλυψε το *De Rerum Natura* μέσα σε ένα γερμανικό μοναστήρι, το 1414. Έκανε ένα αντίγραφο το οποίο έστειλε στην Ιταλία (όπου ξανα-αντιγράφτηκε από τον **Νικολό Νίκολι**). Εκείνος που τάραξε τα νερά, όμως, ήταν ο μεγάλος Ιταλός ανθρωπιστής **Λορέντσο Βάλα**, καθηγητής ρητορικής στην Παβία, που γύρω στα 1435 δημοσίευσε τον περιβόητο διάλογο με τίτλο *De Voluptate* (Περί Ηδονής), όπου υπερασπιζόταν με θέρμη τον Επίκουρο.

Στις επόμενες δεκαετίες, η διάδοση του επικουρισμού βοηθήθηκε πάρα πολύ από την ανακάλυψη της τυπογραφίας. Η πρώτη τυπωμένη έκδοση του *De Rerum Natura* κυκλοφόρησε το 1473. Άλλες σημαντικές «πρώτες εκδόσεις» περιλάμβαναν το *De Finibus* του Κικέρωνα (1467), και τις επιστολές του Επίκουρου (1533). Ο επικουρισμός ξανάβγαινε στο φως σε μια κρίσιμη εποχή της ευρωπαϊκής ιστορίας, τότε που ο δυτικός χριστιανισμός διαιρούνταν σε καθολικούς και διαμαρτυρόμενους, και η σχολαστική φιλοσοφική ορθοδοξία άρχισε πλέον να αμφισβητείται από τις νέες ανακαλύψεις της αστρονομίας και της φυσικής.

* * *

Σύγχρονος επικουρισμός

Η αναβίωση του επικουρισμού ως ολοκληρωμένο φιλοσοφικό σύστημα χρωστά πολλά στον **Πιέρ Γκασεντί**, που στα μέσα του 17ου αιώνα, εμπνεύστηκε μια νεο-επικούρεια ατομική θεωρία, προκειμένου να αντιπαρατεθεί στο φιλοσοφικό σύστημα του **Ρενέ Ντεκάρτ**. Ο Γκασεντί ανήκε στην σχολαστική παράδοση, και προτού ενστερνιστεί τον επικουρισμό δίδασκε αριστοτελική φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο της Aix. Ήδη από την εποχή των παραδόσεών του διατύπωνε τις αντιρρήσεις και κριτικές του για τον Αριστοτέλη (*Exercitationes paradoxicae adversus Aristotelacos*, 1624), που δεν άργησαν να εξελιχθούν σε πλήρη απόρριψη του σχολαστικισμού και συνηγορία υπέρ του εμπειρισμού. Ο Γκασεντί καταπιάστηκε με την αστρονομία, και το 1625 έγραψε στον **Γαλιλαίο** (που τότε βρισκόταν στο στόχαστρο της Ιερής Εξέτασης εξ αιτίας των αστρονομικών του ανακαλύψεων που στήριζαν την ηλιοκεντρική θεωρία του **Κοπέρνικου**), για να του εκφράσει το θαυμασμό του. Την ίδια εποχή ο Γκασεντί ανακάλυπτε τα έργα του Λουκρήτιου και του Επίκουρου και σχημάτισε την πεποίθηση ότι ο αρχαίος ατομισμός μπορούσε να τοποθετήσει τη φιλοσοφία πάνω σε νέα, ανθεκτικότερα θεμέλια. Οι κατοπινές εξελίξεις δικαίωσαν τις προσδοκίες του. Τα έργα υπεράσπισης του επικουρισμού, *De vita et moribus Epicuri* (1647) και *Syntagma philosophiae Epicuri* (1649) και η πολεμική του ενάντια στον Ντεκάρτ, επηρέασαν αποφασιστικά την αγγλική διανόηση: οι διάσημοι **Τζων Λοκ** (μαθητής του **Φρανσουά Μπερνιέ**, φίλου του Γκασεντί), **Ισαάκ Νεύτων**, **Ρόμπερτ Μπόυλ** και **Ρόμπερτ Χουκ**, καθιέρωσαν τον

Ο φιλόσοφος, αστρονόμος, μαθηματικός και φυσικός Πιέρ Γκασεντί (1592-1655).

εμπειρισμό στο χώρο της φιλοσοφίας και τον κλασικό δημοκρατικό φιλελευθερισμό στην πολιτική θεωρία, και έθεσαν τις θεωρητικές βάσεις της σύγχρονης φυσικής, χημείας, αστρονομίας και οπτικής.

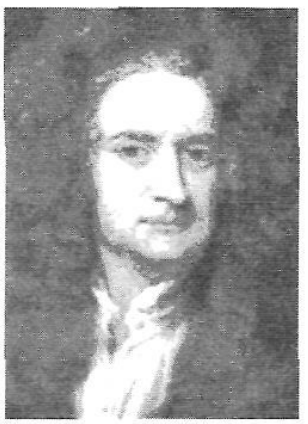

Ισαάκ Νεύτων
1642 - 1727.

Η περίπτωση του Νεύτωνα είναι ένα ενδιαφέρον παράδειγμα της επίδρασης του Επίκουρου και του Λουκρήτιου. Ο Νεύτων ξεκίνησε τις σπουδές του μέσα στο παραδοσιακό πρόγραμμα που έδινε έμφαση στον Αριστοτέλη και την σχολαστική κοσμοαντίληψη, σύντομα όμως το εγκατέλειψε και στράφηκε στη μελέτη ενός Εγγλέζου οπαδού του Γκασεντί, του **Γουώλτερ Τσάρλτον.** Είναι γνωστή η φράση που έγραψε ο Νεύτων όταν ήταν μαθητής, παραφράζοντας τα λόγια του Αριστοτέλη για τον Πλάτωνα: «Φίλος ο Πλάτων, φίλος ο Αριστοτέλης, φίλτατη όμως η αλήθεια.» Ο ατομισμός στάθηκε ακρογωνιαίος λίθος της νευτώνιας σκέψης, πράγμα που φαίνεται στις πρώτες εκδόσεις του μνημειώδους έργου του *Principia,* στο οποίο ο Νεύτων παραθέτει ενενήντα στίχους του *De Rerum Natura* του Λουκρήτιου. Ο Νεύτων θεώρησε απαραίτητο να τηρήσει αποστάσεις από τις αθεϊστικές κοσμοαντιλήψεις του επικουρισμού, ισχυριζόμενος ότι η εξ αποστάσεως «δράση» (δύναμη που ασκείται σε ένα σώμα), θεμελιώδης καινοτομία της θεωρίας της βαρύτητας που σχετιζόταν με τον αρχαίο ατομισμό, προϋπέθετε θεϊκή μεσολάβηση. Οι μυστικιστικές απόψεις του περί αλληλεπίδρασης των ατόμων, σε χτυπητή αντίθεση με την επαναστατική προσέγγισή του στη φυσική, τον οδήγησαν σε ένα έντονο ενδιαφέρον για την αλχημεία. Όπως και να 'χει όμως, παρά τις παραμορφώσεις στις οποίες υποχρεώθηκαν ο Λοκ, ο Νεύτων και άλλοι ώστε να εξασφαλίσουν χώρο για τον θεό μέσα στα μεταφυσικά τους συστήματα, είναι ξεκάθαρο ότι υπήρξαν προάγγελοι της σύγχρονης επιστήμης και της σύγχρονης κοινωνικής οργάνωσης.

Το 1752, ανακαλύφτηκαν στη βίλα του Πείσωνα στο Ηράκλειο αποσπάσματα από τα θαμμένα έργα του Φιλόδημου. Δυστυχώς αυτό έγινε πολύ καιρό αφ' ότου ο Λοκ έθεσε τα θεμέλια του σύγχρονου εμπειρι-

σμού· ο Λοκ είχε κάνει σοβαρά λάθη τα οποία εκμεταλλεύτηκαν κατοπινές γενιές ιδεαλιστών και σκεπτικιστών -λάθη που ίσως το *Περί σημείων* του Φιλόδημου να τον βοηθούσε να τα αντιληφθεί, αν είχε την ευκαιρία να το μελετήσει. Ωστόσο, η προσφορά του Λοκ που άντεξε στο χρόνο, η θεωρία του της πολιτικής συναίνεσης που απηχούσε πολλές από τις *Κύριες Δόξες* του Επίκουρου, αποτέλεσε τη βάση της Αμερικανικής Επανάστασης και της κλασικής φιλελεύθερης πολιτικής φιλοσοφίας.

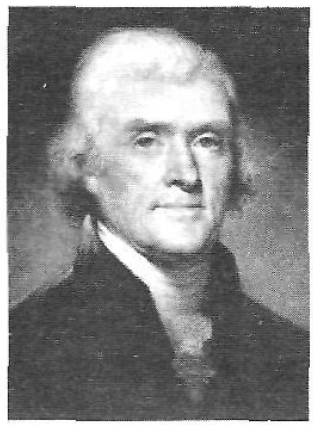

Τόμας Τζέφερσον
1743 - 1826.

Ένας από τους ιδρυτές των Η.Π.Α., ο **Τόμας Τζέφερσον**, ήταν δηλωμένος επικούρειος· αλλά και πολλοί άλλοι σύγχρονοί του ήταν βαθειά επηρεασμένοι από τον Λοκ και τους Άγγλους διανοούμενους του προηγούμενου αιώνα. Στην «επιστολή στον Ουίλιαμ Σορτ», τον Οκτώβριο 1819, ο Τζέφερσον γράφει: «*...είμαι κι εγώ Επικούρειος. Θεωρώ ότι οι γνήσιες θέσεις του Επίκουρου (και όχι εκείνες που του καταλογίστηκαν) περιέχουν ό,τι πιο ορθολογικό μάς έχουν κληροδοτήσει η Ελλάδα και η Ρώμη στο χώρο της ηθικής φιλοσοφίας. Ο στωικός Επίκτητος, πράγματι, μας παρουσίασε μια καλή πλευρά του στωικισμού· πέραν αυτού, στα δόγματά του βρίσκει κανείς μόνο υποκρισία και μορφασμούς. Το μεγάλο έγκλημά τους ήταν οι κακόβουλες συκοφαντίες σε βάρος του Επίκουρου και οι σκόπιμες παρερμηνείες των δογμάτων του· και με θλίψη βλέπουμε να εμπλέκεται και ο αμερόληπτος Κικέρων ως συνεργός τους ...*»

Λόγιοι και ιστορικοί μερικές φορές παρουσιάζουν τον Τζέφερσον ως «μυστηριώδη προσωπικότητα». Όμως ο επικούρειος προσανατολισμός του αρκεί για να εξηγηθούν οι φαινομενικές αντιφάσεις στη ζωή του: η απέχθειά του για κάθε μορφή οργανωμένης θρησκείας, το ότι έδινε πολύ μεγαλύτερη αξία στο ρόλο του ως υπέρμαχου της παιδείας και της ελευθερίας, από ό,τι στα αξιώματα που κατά καιρούς κατείχε, του κυβερνήτη της Βιρτζίνια και του προέδρου των Η.Π.Α., ακόμα και ο υποτιθέμενος ερωτικός δεσμός του με μία νέγρα υπηρέτριά του...

Η ιστορική περίοδος των δύο αιώνων που χωρίζουν τον Γκασεντί και τον Τζέφερσον ονομάζεται «Διαφωτισμός»· ένας τίτλος κατάλληλος για μια εποχή όπου η απολυταρχία, η καπηλεία της πίστης και οι δοξασίες περί θείας τάξης του κόσμου, και τα μυστικιστικά δόγματα της αστρολογίας και της αλχημείας άρχισαν να παραμερίζονται για ν' ανοίξει ο δρόμος για την πνευματική και πολιτική ελευθερία και τη σύγχρονη επιστήμη. Με εξαίρεση την περίπτωση του Τζέφερσον, ο ουσιαστικός ρόλος του Επίκουρου στη φιλοσοφική θεμελίωση του Διαφωτισμού έμεινε για πολύ καιρό παραγνωρισμένος, καθώς η μεγάλη προκατάληψη ενάντια στους μη χριστιανούς τον κρατούσε στην αφάνεια, όταν δεν τον εμφάνιζε ευπρεπώς ενδεδυμένο με θεϊστικά ή χριστιανικά δόγματα. Οι περισσότεροι οπαδοί του Γκασεντί δανείζονταν ελεύθερα από τις επικούρειες θεωρίες και την ίδια στιγμή αποσιωπούσαν τη σχέση τους με τον Επίκουρο. Ένας άλλος παράγων ήταν το ότι ο ίδιος ο Γκασεντί δεν υπήρξε ιδιαίτερα διάσημος. Οι διατριβές του ήταν γραμμένες στα λατινικά και μεγάλο μέρος τους παρέμενε αμετάφραστο (σήμερα τον θυμούνται περισσότερο για τα αντικαρτεσιανά του γραπτά). Οι ιδέες του Επίκουρου, άλλωστε, παρερμηνεύονταν συστηματικά από τους επικριτές του αυτής της περιόδου· τόσο, που σήμερα η λέξη «επικούρειος» συχνά σημαίνει κάποιον που χαρακτηρίζεται από χονδροειδή αισθησιασμό και πολυτελή γούστα στο φαγητό...

Παρ' όλο που σε μεγάλο βαθμό αγνοήθηκε ο ρόλος του Επίκουρου στη διαμόρφωση των ιδεών κατά τους επόμενους δύο αιώνες, τον 19ο και τον 20ο, διαπιστώνει κανείς μιαν αξιοσημείωτη αντιστοιχία ανάμεσα σε μοντέρνες επιστημονικές θεωρίες -όπως της εξελικτικής βιολογίας και της κβαντομηχανικής- και θεωρίες που ευνοούν τις αυθόρμητες μορφές κοινωνικής οργάνωσης αφ' ενός, και στις διδασκαλίες του Επίκουρου και του Λουκρήτιου αφ' ετέρου. Η σύγκλιση ετούτη των διαφόρων σύγχρονων ρευμάτων με τη διδασκαλία του Επίκουρου είναι μια σαφής ένδειξη ότι τα θεμέλια του επικουρισμού παραμένουν ακλόνητα και διατηρούν τη μεγάλη σπουδαιότητά τους για το μέλλον της φιλοσοφίας.

Βιβλιογραφία

Α. ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Ξένες και ελληνικές εκδόσεις -πλήρεις και μη- του Διογένη Λαέρτιου («ΒΙΟΙ ΚΑΙ ΓΝΩΜΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑι ΕΥΔΟΚΙΜΗΣΑΝΤΩΝ, ΒΙΒΛΙΟΝ Ι', ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ») και συλλογές αποσπασμάτων του Επίκουρου.

P. Gassendi, *Diogenis Laertii Liber X cum nova Interpretatione et Notis*, στα Opera Omnia, τόμος 5. Λυών 1658, 1-166. [Ανατύπωση: Στουτγάρδη, 1964.]

H. Usener, *Epicurea*, εκδ. Teubner, Λειψία 1877. [Ανατύπωση: Στουτγάρδη, 1966].

G. Arrighetti, *Epicuro Opere*, εκδ. Einaudi (Biblioteca di cultura filosofica), Τορίνο, 1973.

Cyril Bailey, *Epicurus; The extant remains -with short critical apparatus, translation and notes.* Oxford at the Clarendon Press, 1926.

J. Bollack, *La pensee du Plaisir: Epicure, textes moraux, commentaires.* Ed. de minuit, Παρίσι, 1975.

C. Diano, *Epicuri Ethica et Epistulae*, Φλωρεντία, 1974 (1946).

R.D. Hicks, *Diogenis Laertius, Lives of Eminent Philosophers*, β' τόμος, Loeb Classical Library, 1925.

H.S Long, *Diogeni Laertii Vitae Philosophorum*, β' τόμος. Clarendon Press (Oxford Classical Texts) 1964.

A. Laks, *Edition critique et commentee de la Vie d'Epicure dans Diogene Laerce* (x.1-34), Cahiers de Philologie 1 (1-118), 1976

Γ. Ζωγραφίδης (μτφ.-σχόλια): *Επίκουρος, ηθική,* εκδ. Εξάντας, 1991.
Ν.Μ. Σκουτερόπουλος (μτφ.-σχόλια): *Ἐπίκουρος· Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα, Κύριαι δόξαι, Ἐπικούρου προσφώνησις,* εκδ. Στιγμή, 1994.
Ν. Ψυρούκης (μτφ.): *Διογένους Λαερτίου Βιβλίο Δέκατο* και *Επικούρου Προσφώνησις,* (στο βιβλίο «ο Επίκουρος και η εποχή μας»), εκδ. Επικαιρότητα, 1986.
Π.Ε. Γιαννακόπουλος (μτφ.): *Επίκουρος, Κύριαι Δόξαι,* εκδ. Επίκουρος, 1988.
Ν. Κυργιόπουλος (μτφ.): *Διογένης Λαέρτιος, Βιβλίον Ι',* εκδ. Γεωργιάδη «Βιβλιοθήκη των Ελλήνων».
Π. Ροδάκης (μτφ.): *Διογένης Λαέρτιος, Επίκουρος,* εκδ. Λιβάνη, 1993.
Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (μτφ.): *Επίκουρος, Άπαντα,* εκδ. Κάκτος.
Δ. Βίτσος (μτφ.): *Επιστολή προς Μενοικέα,* εκδ. Περίπλους, 1995.

2. Αρχαίοι συγγραφείς (με κεφαλαία οι επικούρειοι).

Αέτιος, *Συναγωγή,* εκδ. H. Diels: Doxographi Graeci. Βερολίνο, 1879.
Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί,* εκδ. G. Kaibel, τόμ. I-III (Teubner).
Αιλιανός, *Ποικίλαι ιστορίαι,* εκδ. Κάκτος.
Αλκίφρων, *Επιστολαί,* (μτφ. Τ. Βουρνάς) εκδ. Τολίδη.
Αμμιανός Μαρκελίνος, *Res gestae,* εκδ. J. Ralfe (Loeb).
Γαληνός, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων,* εκδ. Teubner.
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΚΩΝ, *L' Epicureo Demetrio Lacone,* εκδ. V. de Falco. Νεάπολη, 1923.
ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΟΙΝΟΑΝΔΕΑΣ, *Η Μεγάλη Επιγραφή (Οι πολύτιμες πέτρες της φιλοσοφίας).* Πρόλογος Χ. Θεοδωρίδη, μτφ.-σχόλια Γ. Αβραμίδη, εκδ. Θύραθεν, 1998.
ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΟΙΝΟΑΝΔΕΑΣ, *The Epicurean Inscription.* Εισαγωγή, αγγλ. μετάφραση, σχόλια Martin Ferguson Smith, εκδ. Bibliopolis, Νεάπολη, 1993.
ΕΡΜΑΡΧΟΣ, *Αποσπάσματα,* επιμ. F. Longo Auricchio, εκδ. Bibliopolis, Νεάπολη, 1988.
Ευσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή,* K. Mras (Griechischen Christlichen Schriftsteller).
Ιωάννης Στοβαίος, *Ἀνθολόγιον,* εκδ. Κάκτος τ. 1-18.

Κικέρων, *De finibus bonorum et malorum,* έκδ. J.S. Reid, Λονδίνο, 1925. *De natura deorum* I, εκδ. Penguin Classics, 1972. *Tusculanae disputationes,* εκδ. Penguin Classics, 1971.

Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματεῖς,* εκδ. Staehlin (Griechischen Christlichen Schriftsteller).

Λακτάντιος, *De ira Dei* (Περί οργής του Θεού), έκδ. C. Ingremeau.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Ὑπὲρ τοῦ ἐν τῇ προσαγορεύσει πταίσματος, Ἀλέξανδρος ὁ ψευδομάντης, Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς,* εκδ. Κάκτος.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Περὶ τῶν σχολῶν τῆς φιλοσοφίας ἢ Ἑρμότιμος,* (εισαγωγή, μετάφραση Γ. Αβραμίδη), εκδ. Θύραθεν, 1999.

ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ, *Η φύση των πραγμάτων.* Εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις Παρίση Κατσαρού, Θεσσαλονίκη, 1997.

ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ, *Περί Φύσεως (De Rerum Natura),* μτφ. Κωνσταντίνος Θεοτόκης, εκδ. Νεφέλη, 1990.

ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ, *De Rerum Natura,* αγγλ. μτφ. M.F. Smith, εκδ. Loeb, 1975.

Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν,* εκδ. Κάκτος, τ. Α-Β.

Πλούταρχος, *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν, Περὶ εὐθυμίας, Ὅτι οὐδὲ ζῆν ἐστιν ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον, Πρὸς Κωλώτην, Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας,* εκδ. Κάκτος.

ΠΟΛΥΑΙΝΟΣ, *Αποσπάσματα, επιμ.* A. Terpidino Guerra, εκδ. Bibliopolis, 1991.

ΠΟΛΥΣΤΡΑΤΟΣ, *Περὶ ἀλόγου καταφρονήσεως,* επιμ. G. Indelli, εκδ. Bibliopolis, 1978.

Πορφύριος, *Πρὸς Μαρκέλλαν,* εκδ. W. Potcher. Leiden: Brill, 1969.

Πορφύριος, *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων,* εκδ. Loeb, 1955.

Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς Μαθηματικούς,* εκδ. Κάκτος.

Σενέκας, *Epistulae morales,* εκδ. L.D. Reynolds (Oxford Classical Texts).

ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ, *Περὶ Ἐπικούρου,* επιμ. A. Vogliano. *Περὶ εὐσεβείας,* εκδ. Th. Gomperz. *Περὶ ὀργῆς,* επιμ. G. Indelli, εκδ. Bibliopolis. *Περὶ θανάτου,* εκδ. D. Bassi. *Περὶ μουσικῆς,* επιμ. A.J. Neubecker, εκδ. Bibliopolis. *Περὶ αἱρέσεων καὶ φυγῶν,* μτφ. και σχόλια G. Indelli και V. Tsouna-McKirahan, εκδ. Bibliopolis. *Περὶ θεῶν,* επιμ. H. Diels, εκδ. Teubner. *Περὶ τοῦ καθ' Ὅμηρον ἀγαθοῦ βασιλέως,* επιμ. T. Doranti, εκδ. Bibliopolis. *Περὶ παρρησίας,* επιμ. A. Olivieri, εκδ. Teubner. *Μαρτυρίαι περὶ Σωκράτους,* επιμ. E. Acosta Mendez και A. Angeli, εκδ. Bibliopolis. *Περὶ σημείων,* επιμ. Ph. και E.A. De Lacy, στο *Philodemus: On Methods of inference,* εκδ. Bibliopolis.

Β. ΒΙΒΛΙΑ - ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟ

J. Anton, *Επιστήμη και ευσέβεια στη φιλοσοφία του Επίκουρου,* Μνήμη Ευάγγελου Παπανούτσου, τόμ. Β'. Αθήνα, 1983.

E. Asmis, *Epicurus' Scientific Method,* Berkeley & Los Angeles, 1983.

Cyril Bailey, *The Greek Atomists and Epicurus.* Oxford University Press, 1928.

E. Bignone, *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro,* 2 τόμοι. La nuova Italia, Φλωρεντία, 1936.

J. Brun, *Ο Επικουρισμός,* εκδ. Ζαχαρόπουλος, 1964.

Diskin Clay, *Lucretius and Epicurus.* Ithaca, 1983.

Norman De Witt, *Epicurus and His Philosophy.* Greenwood Press, 1954.

Walter G. Englert, *Epicurus on the Swerve and Voluntary Action.* American Philological Association American Classical Studies, 1987.

B. Farrington, *Το πιστεύω του Επίκουρου,* (μτφ. Π. Πολυκάρπου), εκδ. Κάλβος.

A-J Festugière, *Ο Επίκουρος και οι θεοί του,* (μτφ. Ρ. Μπέρκνερ), εκδ. Θύραθεν, 1999.

J. Gaskin, *The Epicurean Philosophers,* εκδ. Everyman, 1995.

M. Gigante, *Scetticismo e Epicureismo,* Νεάπολη, 1981.

M. Gigante, *Cinismo e Epicureismo,* Νεάπολη, 1992.

O. Gigon, *Epikur. Von der Ueberwindung der Furcht,* Ζυρίχη, 1949.

Pamela Gordon, *Epicurus in Lycia: The second Century World of Diogenes of Oinoanda,* University of Michigan Press, 1996.

M. Guyau, *La morale d'Epicure et ses rapports avec les morales contemporaines,* εκδ. Alcan, Παρίσι, 1878.

Χ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος: Η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου,* εκδ. Εστία.

Brad Inwood-L.P. Gerson, *The Epicurus Reader: Selected Writings and Testimonia.* Πρόλ. D.S. Hutchinson, Indianapolis: Hackett, 1994.

Howard Jones, *The Epicurean Tradition,* εκδ. Routledge.

Avraam Koen, *Atoms, Pleasure, Virtue: The Philosophy of Epicurus,* American University Studies: Series 5: Philosophy, Vol 152, 1995.

A.A. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία,* (μτφ. Στ. Δημόπουλος, Μ. Δραγώνα-Μονάχου), εκδ. ΜΙΕΤ, 1987.

A.A. Long - D.N. Sedley, *The Hellenistic philosophers, Translations of the*

principal sources with philosophical commentary, 2 τόμοι, Cambridge University Press, 1987.

G. Manolidis, *Die Rolle der Physiologie in der Philosophie Epikurs,* εκδ. Athenäum, Φρανκφούρτη, 1987.

J. Masson, *Lucretius: Epicurean and Poet,* Λονδίνο, 1909.

K. Marx, *Διαφορά της δημοκρίτειας καί επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας.* Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Π. Κονδύλης, εκδ. Γνώση, 1983.

J. Mewaldt, *Epikur, Philosoph der Freude,* Στουτγάρδη, 1949.

P. Mitsis, *Epicurus' Ethical Theory: The Pleasures of Invulnerability,* Ithaca, 1988.

Reimar Müller, *Die Epikureische Gesellschafts-Theorie,* Akademie Verlag, Ανατ. Βερολίνο, 1974.

Paul Nizan, *Τρεις μεγάλοι στοχαστές της αρχαιότητας: Δημόκριτος, Επίκουρος, Λουκρήτιος,* (μτφ. Γ. Βιστάκης), Αθήνα, 1954.

Martha C. Nussbaum, *The therapy of desire; Theory and Practice in Hellenistic Ethics,* Princeton University Press, 1994.

G. A. Panichas, *Epicurus,* εκδ. Twayne, N. Υόρκη, 1967.

D. Pesce, *Introduzione a Epicuro,* Ρώμη-Μπάρι, 1980.

J.M. Rist, *Epicurus: An Introduction,* Cambrige University Press, 1967.

Rodis-Lewis, G. *Epicure et son ecole,* εκδ. Gallimard 1976.

W. Schmid, «Epikur», *Reallexicon für Antike und Christentum* V (681-819), 1961.

Henry D. Sedgwick, *The Art of Happiness: Or, the Teachings of Epicurus,* 1970.

E. Smith, *Η φιλοσοφία της ηδονής στον Επίκουρο,* εκδ. Γλάρος, 1982.

H. Steckel, «Epikur», *Pauly-Wissowa Realencyclopaedie* (Suppl. XI, 579-652), Στουτγάρδη, 1968.

G. K. Strodach, *The Philosophy of Epicurus,* Northwestern University Press, 1963.

R.M. Strozier, *Epicurus and Hellenistic Philosophy,* Lanham University Press of America, 1985.

E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen.* Αγγλική έκδοση: *The Stoics, Epicureans and Sceptics,* εκδ. Russell & Russell.

H. Usener, (επιμ. M. Gigante-W. Schmid) *Glossarium Epicureum,* Ed. dell Ateneo & Bizzari, Ρώμη, 1977.

Ν. Ψυρούκης, *Ο Επίκουρος και η εποχή μας,* εκδ. Επικαιρότητα, 1986.

Γ. ΓΕΝΙΚΩΤΕΡΑ ΕΡΓΑ

Δ. Ζ. Ανδριόπουλος, *Αρχαία ελληνική γνωσιοθεωρία: Συμβολή στη διερεύνηση του προβλήματος «αντίληψη και γνώση»*, (μτφ. Σ. Δημόπουλος). εκδ. Βάνιας, 1988.

P. Aubenque, *Η φιλοσοφία*, διεύθ. Fr. Chatelet, τ. Α', (μτφ. Κ. Παπαγιώργης), εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1984 [1972].

A. Bonnard, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, τόμ. 3 (μτφ. Ε. Γαρίδη), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.

E. Brehier, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, τόμ. Α' (μτφ. Π. Ιωαννίδης), εκδ. Συρόπουλοι, Αθήνα, 1957.

Κ. Γεωργούλης, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, τόμ. Α', εκδ. Παπαδήμας 1975.

G.E.M de Ste Croix, *Ο ταξικός αγώνας στον αρχαίο κόσμο*, (μτφ. Γ. Κρητικός), εκδ. Ράππα, 1997.

Εκδοτική Αθηνών, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, τ. 5-6.

O. Gigon, *Βασικά προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας*, (μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος), εκδ. Γνώση, 1991.

W.K.C. Guthrie, *History of Greek Philosophy*, Cambridge, 1965.

Χ. Θεοδωρίδης, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, εκδ. Εστία, 1984 (1955).

Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Μπουκουμάνης, 1972 (1946).

A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, (μτφ. Α. Τσοπανάκης), εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981.

Δ. Λιαντίνης, *Πολυχρόνιο στοά και Ρώμη*, εκδ. Βιβλιογονία, 1997.

R. Livingstone, *Η αποστολή της Ελλάδας*, (μτφ. Χρ. Τσαλικίδου, Γ. Αβραμίδης), εκδ. Θύραθεν, 2000.

Α.Σ. Μπογκομόλωφ, *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, (μτφ. Φ.Κ. Βώρος), εκδ. Ειρμός, 1995.

Gilbert Murray, *Πέντε στάδια της ελληνικής θρησκείας*, (μτφ. Ε. Παπαδοπούλου) εκδ. Ιάμβλιχος, 1996.

Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρναράς, 1981.

N.M.P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, τ. 2, Μόναχο, 1961.

Β. Παπαϊωάννου, *Λουκιανός, ο μεγάλος σατιρικός της αρχαιότητας*, εκδ. Κωνσταντινίδη, Θεσ/νίκη, 1976.

Bertrand Russell, *Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας*, τ. Α΄ (μτφ. Α. Χουρμούζιος), εκδ. Αρσενίδης.

Κ. Τσάτσος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, εκδ. Εστία, 1980.

W.G. Tennemann, *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας* (μτφ. Κ.Μ. Κούμας). Ακαδημία Αθηνών, 1973 (1818).

W. Windelband-H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, (μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος), εκδ. ΜΙΕΤ, 1991.

E. Zeller - W. Nestle, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας* (μτφ. Χ. Θεοδωρίδης), εκδ. Εστία, Αθήνα 1980 (1928).

Δ. ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΡΘΡΑ, ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

(μικρή επιλογή)

EPICUREISMO GRECO E ROMANO, *Atti del Congresso Internationale* (Νεάπολη, 19-26 Μαΐου 1993), εκδ. Bibliopolis, 1996. 2 τόμοι που περιλαμβάνουν 60 εισηγήσεις που εκφωνήθηκαν στο συνέδριο της Νεάπολης).

W. Detel, «Aisthesis und Logismos, *zwei Probleme der epikureischen Methodologie*», *Archiv f. Gesch. d. Philos.* 57 (1975).

Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Η ψυχολογία της θρησκείας του Δημοκρίτου στη φιλοσοφία της θρησκείας του Επικούρου», *Διεθνές Δημοκρίτειο Ίδρυμα, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για το Δημόκριτο*, τ. Β΄, Ξάνθη, 1984.

W.G. Englert, «Epicurus on the Swerve and Voluntary Action», *American Classical Studies* 16, 1987.

W.H. Fitzgerald, «Pietas Epicurea», *The Classical Journal* 46, 1951.

D. Fowlef, «Lucretius on the *clinamen* and *free will*», *Suzetesis. Studi sull' epicureismo greco e romano offerti a Marcello Gigante*, Νεάπολη, 1983.

D.J. Furley, «Knowledge of atoms and void», *Essays in Ancient Greek Philosophy*, 1971.

N Gulley, «Lucretius on Free Will», *SO* 65, 1990.

G.B Kerferd, «Epicurus' Doctrine of the Soul», *Phronesis* 16, 1971.

A.A. Long, «Chance and Natural Law in Epicureanism», *Phronesis* 22, 1977.

Γ. Μανωλίδης, «Η προβληματική "γένεσις-ουσία" στό *Φίληβο* και ο Επίκουρος», *Ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση* 6/16 (45-9), 1989.

W. Nestle, «Bemerkungen zu Epikuros», *Berliner Philologische Wochenschrift* 37, 1917.

Σ. Παπαντωνίου, «Δόγματα περί θεού Στωικών και Επικουρείων», *Ζήνων* 3 (69-82), 1982.

M. Isnardi Parente, «Chronos epinooumenos e chronos nooumenos in Epicuro», *La Parola del Passato* 31, 1976.

Γ. Πλάγγεσης, «Η φιλοσοφία της φύσης του Επίκουρου και του Λουκρήτιου», *Κέντρο Πολιτισμού «Δημήτριος Γληνός», Ο αρχαίος υλισμός.* Αθήνα, 1985.

M. Pope, «Epicureanism and the Atomic Swerve», *SO* 61, 1986.

L. Robin, «Sur la conception épicurienne du progrès», *La Pensée Hellénique* (1942).

W. Schmid, «Götter und Menschen in der Theologie Epikurs», *Rheinisches Museum* 94, 1951.

W. Schmid, «Epikurs Kritik der platonischen Elementenlehre», *Klassischephilologische Studien* 9, Λειψία 1936.

D.N. Sedley, «Epicurus and His Professional Rivals», *Cahiers de philologie* 1 (121-59), 1976.

D.N. Sedley, «The Character of Epicurus' *On Nature*», *Atti del XVII Congresso Internationale di papirologia* (Νεάπολη, 1984).

D.N. Sedley, «Epicurus' Refutation of Determinism», *Suzetesis. Studi sull' epicureismo greco e romano offerti a Marcello Gigante,* Νεάπολη, 1983.

M.F. Smith, «Excavations at Oinoanda 1997: The New Epicurean Texts», *Anatolian Studies* 48, 1998.

M.F. Smith, «Philosophy and Philanthropy in the Mountains of Lycia: the Inscription of Diogenes of Oinoanda», *PCA* 67, 1970.

M.F. Smith, «Lucretius and Diogenes of Oinoanda», *Prometheus* 12, 1986.

A. Vogliano, «Gli studi filologici epicurei nell'ultimo cinquantennio», *MH* 11, 1954.

ΤΟ ΑΝΑ ΧΕΙΡΑΣ ΒΙΒΛΙΟ ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΙΑΝΝΗ ΑΒΡΑΜΙΔΗ ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΛΟΓΗ DTP ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ «ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑΣ» ΣΕ ΔΥΟ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΑΝΤΙΤΥΠΑ, ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΘΥΡΑΘΕΝ. Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΔΕΛΦΟΥΣ ΜΥΓΔΑΛΙΑ. ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 2000.

Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΑΝΕΠΤΥΞΕ ΕΝΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ και καθιέρωσε έναν τρόπο ζωής που αξίζουν το σεβασμό και την κατανόηση, ίσως ακόμα και την αφοσίωσή μας. Στη Μεσόγειο της αρχαιότητας, αυτός ο τρόπος ζωής προσέλκυσε εκατοντάδες χιλιάδες οπαδούς σε κοινότητες που βάσταξαν πάνω από 600 χρόνια. Όμως, από την αρχή ακόμα της διδασκαλίας του, το μήνυμά του συνάντησε αντιδράσεις και διαστρεβλώθηκε· πρώτα από τους ακαδημαϊκούς φιλοσόφους και την πολιτική εξουσία και στη συνέχεια από τους χριστιανούς.

Ακόμα και στις μέρες μας, οι επικριτές του επικουρισμού εξακολουθούν να τον παραποιούν, εμφανίζοντάς τον ως μια φυγόπονη πνευματικά, ρηχή, ηδονοθηρική, ανήθικη ή άθεη παρωδία της αληθινής φιλοσοφίας. Στις μέρες μας, ο επικουρισμός έφτασε να σημαίνει το αντίθετό του: ένας εξεζητημένος ζήλος για σπάνια και ακριβά εδέσματα και ποτά.

Παρακαλώ, βρείτε το κουράγιο να αγνοήσετε μια προκατάληψη δύο χιλιάδων ετών, και αποτιμήστε την φιλοσοφία αυτή κρίνοντας από τα αξιόλογα χαρίσματά της. Το βιβλίο αυτό σας παρέχει τις μαρτυρίες που χρειάζεστε.

D.S. Hutchinson